ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ — Ա. Ա. ՈՒԽՏԻ ՄԱՐՍԷՅԼԻ ԹԵՒԻՆ

ՇԱՀԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԷՆ
1930Ի ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(ՎԵՐԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆԵՐ)

ՀԱՏՈՐ Ա.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԷՆ
ՓԵՏՐ. 18Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

1934

ՏՊ. Ա. ԱՐԱՊԵԱՆ - ՄԱՐՍԷՅԼ

Ծոցի

„Օրագիր"

"[illegible] [illegible]"

[illegible] Ներսես

[illegible] · 27 · [illegible] · 1935

3441

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ — Ա. Ա. ՈՒԽՏԻ ՄԱՐՍԷՅԼԻ ԹԵՒԻ

ՇԱՀԱՆ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԷՆ 1930Ի ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(ՎԵՐԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆԵՐ)

1934

ՏՊ. Ա. ԾՐԱՊԵԱՆ

34, Ռիւ տէ Բըթիթ-Մառի, 34

ՄԱՐՍԷՅԼ

ՀԱՏՈՐ Ա.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՕԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԷՆ

ՓԵՏՐ. 18-Ի ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՅՈ՛

«Աւելի լաւ է գիտենալ դառն ճշմարտութիւնը քան օրօրուիլ քաղցր ստերով»։

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

«Ա. Արփիարեանի շուրջ»

«Հայրենիք» օրաթերթ, Ուրբաթ, 1932 Յունուար 1

Քեզի՛ նուէր այս գրքոյկը, *հին* Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն. քեզի, որի համար իմ երիտասարդութեան ամբողջ արիւնն ու ուղեղը պուտ առ պուտ ու կաթիլ առ կաթիլ քամեցի, իբր հաւատարիմ կենսերակ իմ տաք արիւնին ու իմ ազգիս անթիւ նահատակներու սառած արիւնի լիճին միջեւ:

Ես փակեր եմ հին տաճարը՝ նորին դէմ: Ես փակեր եմ ու ամուր կնքեր քու ծնունդիդ խանձարուրքը սուրբ ու անեղծ պահելու խանդաղատանքով: Այնքա՛ն պիղծ են նոր քուրմերու ոտքերը:

Քեզի՛ կը պարտիմ այս յանդգնութիւնը:

Որովհետեւ երբ մանկական պզտիկ թաթիկներով, իմ վիրաւոր մօր հետ, հողը փորեցի ու որբի արցունքներով հօրս յօշոտուած դիակը թաղեցի — այն օրերուն մեռնելը անթաղ կրակէ անէծք մըն էր մեռելտէրին — դո՛ւն առիր զիս իբր որդեգիր:

Քու ստինքներուդ հիւթը այնքան հարազատ էր ինձ, որ ցեղիս նահատակներուն սառած մարմինները դարձան իմ բիբերը, իսկ անոնց վրէժը՝ դարձաւ լո՛յսը իմ բիբերուն:

Չեմ ուզեր այսօր ալ, երբ կը նայիմ քու վահագնեան դէմքին՝ որ քեզ համար տուեր եմ ամէն բան, ամէն բան:

Ես կը տեսնեմ որ քու դէմքդ չի խոժոռիր, տեսնելով իմ ժպրհանքը, որով երակներս կտրտեցի բաց աչքերով ու կսկիծս խածած իմ ատամներով, որովհետեւ սուրբ էր ան եւ հաստատումը՝ իմ նահատակները չմոռնալու ուխտիս:

Չե՛մ ուզեր այսօր ալ, որ փակեցի հին տաճարին դուռը: Որովհետեւ այնտեղ հա՛յ աստուածներ միայն տեղ ունին:

Չե՛մ ուզեցեր աստուածները պաշտելէս:

Ձե՛մ զղջացեր նմանատիպերէն հեռանալէս:

Որովհետեւ դո՛ւն ինձ սովրեցուցիր.

— Ո՛վ որ Թուրքին հետ է, ինծի դէմ է . . . :

Ես հեռացայ. որովհետեւ դուն հեռացար տաճարդ-խանութի վերածողներէն:

Քեզի՛ նուէր, ուրեմն, կաթիլ մըն ալ իմ ուղեղի յանդգնութենէն:

◆ ◆ ◆

Գիտեմ ու կը ճանչնամ թէ մարդեր կան որ թունոտ ատելութիւնով պիտի հայհոյեն ինծի: Անոնց թիւը ես մէկ ձեռքիս մատներովը կրնամ համրել:

Գիտեմ որ կան մարդեր ալ, որոնց դէմքերը մութ հաշիւներու չարախնդութիւնով պիտի պայծառանայ:

Ես դատեր եմ զանոնք ու վճիռս արձակեր:

Կ'արհամարհեմ ե՛ւ մէկին չարախնդութիւնը ե՛ւ միւսին հայհոյութիւնը:

Չեմ ճանչնար աւելի լկտի հայհոյութիւն ոեւէ սրբութեան դէմ քան ինքն այդ սրբութիւնը՝ պիղծ շրթունքի մը վրայ, որ իր քարոզած սրբութեան հանդէպ ահաւոր է ու անհարազատ:

Գիտեմ ու կը ճանչնամ մարդեր ալ, որ իրենց տէրերու — առաջիններուն — սեղանի փշրանքովը կը գոհանան. անոնց շուքովը կը շքուորին:

Ասոնք տէրերու ծառաներն են:

Ես կը պժգամ անոնցմէ:

Որովհետեւ չեմ ճանչնար աւելի պժգալի արարած քան այն երկոտանին, որ կրնաս փշրանքով մը գնել ու պղծութիւններու լծել:

Կը ճանչնամ նաեւ բազմութիւն մը:

Ան չի ծախուիր բայց կը զոհուի գաղափարին համար: Եւ գաղափարը ինքզինքը անոնց արիւնով կը կշռէ: Ան կը ստեղծէ ու կ'սալմննէ, կը շինէ ու կը քանդէ: Եւ կ'ընէ թէ՛ մէկը թէ՛ միւսը՝ նոյն հաւատքով ու նուիրումով:

Աւա՜ղ. Զոհերու բազմութիւնն է ան:

Եւ ես կը մեղքնամ անոնց: Որովհետեւ գիտեմ թէ չեն գիտեր ի՛նչ կ'ընեն:

Կը մեղքնամ. որովհետեւ անոնք քու ոսկորէդ ու քու մարմինէդ են, քու տաճարդ կերտողներ են, զայն փառաւորողները. որ, սակայն, այսօր կը ծառայեն քու ծնունդդ ուրացողներուն եւ կը փառաւորեն քու անունդ կեղծողները:

Կը մեղքնամ անոնց. թէեւ գիտեմ որ անոնք յաճախ կը փորեն տեսնող աչքերը եւ կը կտրեն խօսող լեզուները, առանց հարցնելու: Եւ անկեղծօրէն կ'արտասուեն իրենց ըրածին համար, երբ այլեւս իրենց զղջումը անզօր է փորուած աչքին լոյս ու խօսող լեզուին ձայն վերադարձնելու:

Ի՞նչ ընել: Ժողովուրդ ըսուածը զոհ կը պահանջէ: Եւ զոհը որքան իր արիւնին հարազատ է, այնքան կատաղօրէն կը սիրէ յօշոտել ու խարոյկել զայն:

Եւ զոհերը միշտ անպակաս պիտի ըլլան:

Եւ զոհերը աւելի պիտի շատնան:

Որովհետեւ որքան շատցան ոճրագործները, տեղի տուին նաեւ դատարաններն ու դատաւորները հին օրերուն:

Ոճրագործի մը համար դատարանէ խուսափելու լաւագոյն միջոցն է դատաւորի աթոռը պահել ամէն գնով, առանց միջոցի մէջ խտիր դնելու:

Ու ես փակեցի քու տաճարդ. փակեցի շատ ամուր կերպով:

Մինչեւ որ զոհերը շատնան: Եւ գիտակցին թէ իրենք են, որ պիտի դատեն «դատաւոր»ները — իսկական պատժապարտները:

◆ ◆ ◆

Գրեցի այս գրքոյկը խոր գիտակցութիւնով. ու նուիրեցի զայն հին, հարազատ դաշնակցութեան, որ Հայ էր անխառն արիւնով եւ յեղափոխական՝ դիւցազնային յան-

դըրգնութիւնով, աղաղակելու համար ճշմարտութիւն մը, որպէսզի քու ճակատդ չմըռոտի ու զոհերու բազմութիւնը գիտնայ թէ ի՛նչ կ՚ընէ, թէկուզ իր ճամբային վրայ դժոխօրէն հայհոյէ անոր, որ իր եւ իր սրբութիւններուն համար գիտցաւ զոհուիլ:

Եթէ ճիշդ է, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ծնաւ Թուրքի եաթաղանին տակ թափուած թրքահայ արիւնէն — եւ ճիշդ է — թրքահայ յեղափոխականը չպիտի վախնայ զոհուելէ:

Եւ ինչո՞ւ չպոռալ որոտաձայն . —

Դեռ գոյութեան իրաւունք ունի թրքահայ յեղափոխականը:

Բօստոն (Ամերիկա)
1931

ՇԱՀԱՆ

« Քաղաքականութիւնը հաշիւ է: Հաշուենք եւ տեսնենք. ի՞նչն է աւելի շահաւոր մեր ժողովրդի համար: Ասենք թէ նաեւ մեր «դաւաճանութեամբ» ռուսը հեռացաւ Կովկասից եւ յետոյ նորից եկաւ. ի՞նչ կարող է լինել հետեւանքը: Հաւանաբար մի քանի տասնեակ կամ մի քանի հարիւր «դաւաճան» ղեկավարներ կախաղան պիտի բարձրանան, հրացանի պիտի բռնուին կամ Սիբիր աքսորուին: Ժողովուրդը կը մնայ անձեռնմխելի . . . գոնէ մինչեւ այժմ այդպէս է վարուել ռուսը »:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

«Խարխափումներ», էջ 144

Հրատ. «Հայրենիք», 1924

« Իմ կառավարութիւնը (Փրկութեան կոմիտէ) Տաճկաստանի եւ Հայաստանի միջազգային նորմալ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ սկսելու բազա է համարում այն պայմանները, որոնք ձեւակերպուած են անցեալ տարուայ Դեկտ.-ի 2-ին Ալեքսանդրապոլում կնքուած հայ-տաճկական դաշնագրի մէջ եւ հետագային ստեղծուած իրական պայմանները » :

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Բաքւից՝ Թուրքիայի Ազգ. Մեծ ժողովի Արտ. Կոմիսարին

1921 Մարտ 15

Ա.

Տասը տարի առաջ, յաղթական Թուրքի սարսափէն առջեւ անոր կրունկներէն մազապուրծ մնացորդ Հայութիւնը փրկելու մտահոգութիւնով . Հայաստանի Հանրապետական կառավարութիւնը 1920 Դեկտ. 2ին վարչապետ Սիմոն Վրացեանի ձեռքով, երկրի իշխանութիւնն ու ծուարած ժողովուրդի ճակատագիրը յանձնեց բոլշեւիկ հայերուն, որոնք պաշտպանուած Մոսկուայի ուժով, ճամբայ ելած էին գալու Երեւան:

Բոլշեւիկ իշխանութեան ներկայութիւնը Երեւանի մէջ, կրնանք ըսել անվիճելիօրէն այսօր, տասը տարի յետոյ, արդարացուց իր վրայ դրուած յոյսը, որ 1920 Դեկտ. 2ին ՄԻԱԿ մտահոգութիւնը կը կազմէր.— փրկել Արարատի դաշտին մէջ. մահուան քրտինքներու մէջ լողացող Հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը, որ այդ օրերուն ամէնէն շատ վտանգուած էր, որովհետեւ Քեազիմ Գարապէքիր փաշան իր բանակով նստած էր Ալեքսանդրապոլի մէջ և ամէն վայրկեան կը սպառնար կոխկռտել եւ բնաջնջել մնացորդ հայութիւնը:

Իշխանութիւնը յանձնողն ալ, ստացողն ալ կը գիտակցէին վտանգի էութիւնը.— Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը վեր ամէն քաղաքական ու ընկերային դաւանանքէ: Այլապէս դժուար թէ Դաշնակցութիւնը յանձն առնէր խաղաղ ձեւով իշխանութիւնը յանձնել բոլշեւիկներուն:

Դաշնակցութեան այդ ժեստը այն պերճախօս փաստերէն մէկն է, որ կ'ապացուցանէ թէ ան իբր կուսակցութիւն ունեցաւ այնքան հայրենասիրութիւն, որ

կրնար ստորադասել իր իշխանութիւնը Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան փրկութեան գործին։

Այդ վայրկեանին, ուրեմն, գտնելով միակ միջոց իշխանութենէն հրաժարումը եւ բոլշեւիկներու ներկայութեան մէջ փրկութիւնը՝ հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան, ան խաղաղօրէն յանձնեց իշխանութիւնը։

Երկնենք, այսօր — տասը տարի յետոյ — ստացողն ալ ապացուցած է արդէն, թէ կրցաւ այդ վտանգը հեռացնել գէթ մինչեւ այսօր։

Այս կէտը այլեւս անվիճելի է։

Ուրեմն Հայաստանի սահմաններուն մէջ այսօր ապրող հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը — մայրը եւ հիմքը ոեւէ քաղաքական ու ընկերային դաւանանքի— կը պարտինք անոնց որ իրենց վերցուցած իշխանութիւնը արդարացնել գիտցան։

Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան հարցը, այսպէս՝ կը դառնար փաստօրէն հասարակաց գերագոյն գետինը, ուր իրար կը հանդիպէին Դաշնակցութիւնն ու համայնավարութիւնը, ինչ ալ ըլլային զանոնք այդ փաստի տանող ազգային թէ ընկերային ուղիները։ 1921 Փետր. 18ի ապստամբութիւնը, ուրեմն, շարժում մըն էր, որ Հայութեան մէկ մասը — երկուք ու կէս ամիս առաջ իշխանութիւնը զիջող մասը — կը մղէր Հայութեան ուրիշ մէկ մասին — երկուք ու կէս ամիս առաջ իշխանութիւնը ստանձնող մասին դէմ։

Երկուք ու կէս ամիս առաջ, Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան հասարակաց գետինը, այդ վտանգին դէմ երեւան եկած մէկ ճակատը, երկուք ու կէս ամիս յետոյ ճեղքուած էր, ուրեմն, հայութեան ամենէն մահացու թշնամիին — Թուրքին — մէջ զինակից

մը փնտռելու չափ ատելավառօրէն, երբ դժբաղդաբար Թուրքը դեռ չէր հեռացեր իր մահաբեր դիրքերէն եւ հայութիւնը կ՚ապրէր անոր մղձաւանջին տակ։

Ուրեմն, երկու ամիսը բաւական կ՚ըլլար հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը ստորագնահատելու։

Այս է անվիճելի կէտը, որ ճշդուած է այլեւս այսօր տասը տարուան ընթացքին հրապարակ դրուած տըւեալներով։ Որովհետեւ Փետր. 18ի շարժման ներքին քայքայիչ հետեւանքներով՝ բնականաբար աւելի պիտի տկարանար արդէն իսկ տկար ու ուժասպառ հայութիւնը, որ առանց այդ նոր քայքայումին ալ, երկու ամիս առաջ արդէն կոխկռտուած էր Թուրքի կրունկներուն տակ, և եթէ Փետրուարի ապստամբութեան յաջողութիւնը տեւականանար, կամ եթէ Մոսկուայի վերադարձին ստուգութեան երկիւղը չգտնուէր Թուրքի սրտին մէջ, այդ ապստամբութեան քառասնօրեայ կեանքն իսկ բաւական պիտի ըլլար Հայութեան անունը իսպառ պատմութեան տրուած ըլլալու համար այսօր։

Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան տեսակէտէն, այս երկրորդ փազին մէջ, մէկ կողմը այլեւս կը մտնէ հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգողի, զայն զանազան հաշիւներու ստորադասողի դերին մէջ, ու հայութեան ֆիզիքական գոյութեան պաշտպանի դիրքերը կը գիջի ամբողջապէս միւս կողմին։

Ուրիշ կէտ մը, որ կրնանք ճշդորոշել այսօր, ըստ այնմ մեր գնահատութիւնն ու քննադատութիւնը ընելու համար, այն է թէ ինչո՞ւ, եւ որո՞նք ստեղծեցին Փետր. 18ի ապստամբութիւնը։

Տասը տարիէ ի վեր ամէն Փետր, 18ին, բեմերէ եւ մամուլին մէջ կրկնուածները կարելի է խտացնել հետեւեալ կերպով.—

1.— Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը Նշանա-

կութիւն չունէր պոլշեւիկներուն համար: Անոնք կը կոտորէին, կը հալածէին, կ'աքսորէին հայ ժողովուրդը: Բոլոր անոնք որ պոլշեւիկ չէին, մահուան ու աքսորի սարսափի տակ էին: Չյարգեցին իրենց խոստումն ու ստորագրութիւնը, իրենց քաղաքական հակառակորդներու մասին: Չարդարացուցին ժողովուրդին ակնկալութիւնը չքշելով Թուրքերը եւ հայ հողերը չդարձնելով Հայաստանի եւն։

2.— Հայ ժողովուրդը ինքը զգաց անկախութեան կորուստը որ դաշնակցութիւնը զիջած էր պոլշեւիկներուն եւ «տարերային» ու «համաժողովրդական» ձեւով պոռթկաց՝ տիրանալու իր անկախութեան՝ զոր երկու տարուան ընթացքին, արդէն սորված էր գնահատել աւելի քան իր ֆիզիքական գոյութիւնը:

3.— Ժողովուրդը ինքը, առանց կուսակցական խտրութեան, դաշնակցականը, էս-էրը, ժողովրդականը, ո՛չ կուսակցականը, բոլորը, բոլորը, ինքնաբուխօրէն պոռթկաց այն զարհուրանքներուն դէմ, որ անտանելի էին: Իսկ դաշնակցութիւնը ստանձնեց միայն ղեկավարի դեր շարժումը պահելու համար յաւագոյն հունի մէջ:

Այս մէկ կողմի մտքերու ամփոփումն է։

Այն կողմի, որ ապստամբական եռանդով ապացուցած կ'ըլլայ, թէ 1920 Դեկտ. 2էն մինչեւ 1921 Փետր. 18ը — երկուք ու կէս ամիս — Հայաստանի ու հայութեան վիճակը աւելի վատ էր քան Ալեքսանդրապօլ նստած Թուրքին վտանգը եւ հայութեան ֆիզիքական գոյութեան երկիւղն ու մղձաւանջը։ Հետեւաբար նախընտրեց ապստամբութիւնը, Թուրքի երկիւղին գնովն իսկ։

Երկրորդ կողմի պատճառաբանութիւնը կարելի է խտացնել քանի մը բառերու մէջ.—

Կորսուած աթոռները վերգտնելու եւ անհատական դիրքեր վերականգնելու մէջ պէտք է փնտռել իրական հիմքը փետր. 18ի ապստամբութեան, որ ժամանակաւոր

կերպով յաջողեցաւ, յանձին փրկութեան կոմիտէին, Թուրքն իսկ քաջալերութեամբ եւ յուսադրութեամբ:

Տասը տարիներու ընթացքին բաւականաչափ փաստեր տրուած են մեզ, կարենալ անոնց լոյսին տակ սուտն ու իրաւը իրարմէ զատելու համար,

Դիմենք ուրեմն այդ փաստերուն, արդարութիւն ընելու համար պատմութեան եւ հայութեան, որուն շատ չտեսնուեցաւ իր բիւրաւոր զոհերու կսկիծը եւ պէտք տեսնուեցաւ որ ան իր երակներէն նոր արիւն քամէ, անգամ մըն ալ, եղբայր եղբօր ձեռքով: Եւ արդարութիւն ընելու մենք մեզ, որ բաւականէն աւելի մարզարան ենք դարձեր մեր ինքնասպանութեան՝ ի վարձ մեր կրաւորականութեան:

«Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետական իշխանութիւնը քաշւում է իշխանութիւնից»։

(Բոլշեւիկ-դաշնակցական համաձայնագիր յօդ. 3 ստորագրուած՝ Երեւան, դեկտ. 2, 1920, առաւօտ ժամը 10 ին)։

Վրացեանի խօսքերը հեռախօսով՝ Խատիսեանին.—

«կառավարութիւնը հրաժարուեց (Վրացեանի կառավարութիւնը) Դիլիջանում եւ Ղարվանսարայում մեր զօրքերը հանդիպեցին բոլշեւիկեան զօրքերի հետ։ Թիւրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունիլ։ Դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշինքը»։

(*Աղեքսանդրապոլի դաշնագիրը ստորագրուած* 1920 *Դեկտ.* 3 *ի լոյս, ժամը* 2 *ին*)։

Բ.

1920 *Դեկտ. 2 ին Ալեքսանդրապօլի մէջ Ալ. Խատիսեանի պատուիրակութիւնը, յանուն Հանրապետական Հայաստանի, թուրքերուն հետ ստորագրեց հետեւեալ դաշնագիրը.*—(*)

Ցօդ. 3. — ինչպէս որ թուրք, ռուս եւ բոլոր աշխարհի վիճակագրութիւնները եւ հաստատեալ ընկերային կացութիւնը ցոյց կուտան. այս առթիւ ալ կը վաւերացուի թէ Օսմ. սահմանին մէջ հայ մեծամասնութիւն ունեցող ոեւէ հողամաս չկայ:

Ցօդ. 5. — թուրքիոյ Ազգ. մեծ ժողովի կառավարութիւնը Հայաստանին կը խոստանայ իր զինուորական օգնութիւնը, ներքին թէ արտաքին վտանգի ատեն եւ այն բոլոր դէպքերուն մէջ, երբ Հայաստանի Հանրապետութիւնը խնդրէ այդ օգնութիւնը:

Ցօդ. 6. — Ասկէ վերջ, գրգռութիւններով եւ դրդումներով անդորրութիւնը խանգարող շարժումներու եւ դէպքերու տեղի չտալու բարեմտութեամբ, Երեւանի հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէ ոեւէ զինուորական կազմակերպութիւն չարտօնել, բաց ի 8 դաշտային կամ լեռնային թնդանօթներով եւ 20 գնդացիրներով ու 1500 հոգինոց վճարովի զօրամաս մը: Պարտադիր զինուորութիւնը արգիլուած է:

Ցօդ. 7.— Երեւանի կառավարութիւնը կ'ընդունի որ հաշտութենէն յետոյ Երեւան բնակելիք թուրք դեսպանը կամ ներկայացուցիչը այս պարագաներու մասին քննութիւն եւ հետազօտութիւն կատարէ, երկու կողմերը պիտի արտօնեն վերադարձը գաղթականներուն՝ իրենց հին բոյները, բաց ի անոնք, որ ընդհ. պատերազմի ատեն թշնամի բանակը

---

* Դաշնագրի ամբողջութիւնը չունենալով ձեռքի տակ, կը բաւականանանք այն յօդուածներով՝ որոնք բաւական են անոր բնոյթը տալու:

անցնելով իրենց պատկանած տէրութեան դէմ զէնք գործածած եւ գրաւեալ վայրերու մէջ ջարդերու մասնակցածեն:

Յօդ. 11.— Երեւանի կառավարութիւնը Թուրք Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութեան կողմէ բացարձակապէս մերժուած Սեվրի դաշնագիրը չեղեալ կը նկատէ եւ չեղեալ կը հռչակէ եւ յանձն կ'առնէ ետ կանչել կարգ մը կայսերապաշտ-կառավարութեանց ու քաղաքական շրջանակներու ձեռքը գործիք եղող իր պատուիրակութիւնները, որոնք կը գտնուին Եւրոպա եւ Ամերիկա: Հայաստանի Հանրապետութիւնը խաղաղութեան մէջ զարգանալու եւ Թուրքիոյ հետ դրացիական իրաւունքները յարգելու իր անկեղծ փափաքին իբր փաստ, յանձն կ'առնէ կառավարութենէն հեռու պահել կայսերապաշտ նպատակներ հետապնդելով երկու ազգերու անդորրութիւնը խանգարող կռուասէր մարդիկը.

Յօդ. 13.— Թուրքիա պարտաւորուած ըլլալով իր գոյութեան դէմ կայսերապաշտներու կողմէ տեղի ունենալիք սպառնական գրգռութեանց արգելք ըլլալ, մինչեւ ընդհանուր հաշտութեան կնքումը պիտի կրնայ իր հակակշռին տակ պահել Երեւանի Հանրապետութեան երկաթուղիներն ու հաղորդակցութեան ճամբաները, որպէսզի, փոխադրութեանց ազատութիւնը չխանգարելու պայմանաւ, 6-րդ յօդուածին յիշած քանակէն աւելի զէնք չներմուծուի.

Յօդ. 14— Թուրք Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը Թուրք անկախութեան եւ հողային ամբողջութեան սպառնացող յարձակմանց դէմ պիտի կրնայ Հայաստանի մէջ առժամեայ զինուորական արգելիչ միջոցներ ձեռք առնել, այս դաշնագրով Երեւանի Հանրապետութեան ապահոված իրաւունքները չխանգարելու պայմանով.

Յօդ.—15 Երեւանի Հանրապետութիւնը յանձն կ'առնէ չեղեալ համարել իր կողմէ ուրէ տէրութեան հետ կնքուած դաշնագրերու այն բոլոր տրամադրութիւնները, որ Թուրքիոյ կը վերաբերին եւ կամ Թուրքիոյ շահերուն վնասակար են:

Այս դաշնագիրը իր պայմաններով կ'ապացուցանէ թէ յաղթական Թուրքը իր եաթաղանով ոչ միայն գըլ-

խատած է Թրքահայաստանէն թիզ մը հող իսկ ակնկալելու մեր երազը, այլ նաև գլխատած է անկախութեան գաղափարը՝ տառ առ տառ, Որովհետեւ ըստ այդ դաշնագրին, չկայ իսկապէս ո՛չ միայն անկախութիւն, այլ նոյնիսկ ոեւէ Հայաստան։ Կայ միայն Թուրքին ենթակայ մէկ հողամաս, ամէն վայրկեան պատրաստ Թրքահայաստանի ճակատագիրը կրելու։

Ոչինչ կրնար աւելի պերճախօսօրէն ներկայացնել Հայաստանի և հայութեան սպառնացող մահացու վտանգը Թուրքին կողմէ. քան այս դաշնագրին բովանդակութիւնը։

Զարմանալի չէ, ուրեմն, որ այս դաշնագրի անհաւոր լուծէն ազատելու համար օրուան իշխանութիւնը գիջէր իր իշխանութիւնը ուրիշի մը, թէկուզ անկախութենէ հրաժարելու պայմանով, որովհետեւ այդ դաշնագիրը ոչ միայն արդէն իսկ հրաժարում մըն էր անկախութենէ, այլեւ յանձնառութիւն մը Թրքական արիւնոտ լուծին։

Եւ այս դաշնագիրն էր՝ որ **1920***ին, Ալեքսանդրապոլի մէջ «գիշերուայ ժամը 2ին (Դեկ.ի 2էն լոյս 3ը Դեկ) ստորագրուեցաւ երկու պատուիրակութիւնների կողմից» (*)։*

Խատիսեանի պատուիրակութիւնը անկասկած կը գիտակցէր, թէ ինչ է էութիւնը այն թուղթին՝ որ պիտի ստորագրէր։ Այս գիտակցութիւնն էր, որ զայն կը մղէր հրահանգ ու թելադրութիւն ստանալ իր պետէն, վարչապետէն — Սիմոն Վրացեան — եւ այդ մտքով 1920 Դեկտ. 1 ին ռատիօով յարաբերութեան կը մտնէր Երեւանի հետ։

«Ժամ չորս ու կէսին (1920 դեկտ. 1) մենք հաղոր-

---

* Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը էջ 271 :

դեցինք Երեւան Թիւրքերի վերջնագրի պայմանները եւ խնդրեցինք պատասխանել շատ կերպով։ Գիշերը ըստացուեց հետեւեալ պատասխանը Վրացեանէ.

Կառավարութիւնը հրաժարուեց (Վրացեանի կառավարութիւնն է), Դելիջանում եւ Քարվանսարայում մեր զօրքերը առանց կռիւի հանդիպեցին բոլշեւիկեան զօրքերի հետ. կազմւում է կօալիսիօն կառավարութիւն բոլշեւիկների հետ, մասնակցութեամբ Դրօյի եւ Տէրտէրեանի դաշնակցութեան կողմից։ *Թիւրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունել։ Դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշինքը»(1)։*

Կարեւոր էր ընդգծել վերջին նախադասութիւնները եւ մենք ստորագծեցինք, քիչ մը խորհրդածելու համար անոնց վրայ։

Ս. Վրացեան, իբր վարչապետ, ստորագրուելիք դաշնագրի բովանդակութեան ծանօթ էր, իւրաքանչիւր տառի տարողութեամբ։

Ծանօթ էր նաեւ սպառնացող վտանգի ամբողջ ծանրութեան, որի հարկադրանքին տակ կը գիջէր իր իշխանութիւնը։

Հասկնալի է, որ այս պայմաններու մէջ, իրմէ հրահանգ խնդրող պատուիրակութեան իմացնէր իր հրաժարումին լուրը։

Բայց անհասկնալի է եւ շատ յատկանշական է թելադրանքը, դաշնագիրը ստորագրելու ի նպաստ։

Հրաժարած վարչապետ մը, մանաւանդ այդպիսի պայմաններու բերումով, նման դաշնագրի մը առջեւ որ պիտի ստորագրուէր 34 ժամ յետոյ, չէր կրնար ինքզինքին թոյլ տալ «ստորագրեցէք»ի համազօր թելադրանք մը ընել։

---

1. Ա. Խատիսեան Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը էջ 271 ։

Ամենէն բարի բարեմտութիւնն ալ սահման մը ունի։

Եւ ուրեւէ բարեմտութիւն կը չքանայ, երբ 1920, Դեկտ. 2ին դաշնագիրը ստորագրել թելադրող հրաժարած վարչապետ Վրացեանը կը զուգադիպի 1921 Փետր. 18ի ապստամբութեան ղեկավար Փրկութեան Կոմիտէի նախագահ եւ յանուն այդ դաշնագրին, Քեազիմ Գարապէքիր փաշայէն օժանդակութիւն խնդրող Վրացեանին։

Այս դաշնագրի մասին է, որ օրուան անցուդարձերուն մօտէն ծանօթ Կարօ Սասունի կը գրէ.

«Հայաստանի կառավարութիւնը և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը բոլոր հնարաւորութիւններ ունէին խուսափելու այս դաշնագիրը ստորագրելու պարտաւորութենէն։ Քանի որ Դեկտ. 1ին ստորագրած էին Լեգրանի հետ եղած համաձայնութիւնը (ընդգծումը իրն է)։ Դեկ. 2ին իշխանութիւնը յանձնուած էր Դրօյին, մինչեւ որ խորհրդայնացած Հայաստանի յեղկոմը ժամանէր Երեւան։ Սակայն այն բոլոր նպաստաւոր պարագաները ժողովուրդին անմիջական շահերէն վեր դասուեցան ու համաձայնութիւն գոյացաւ որ Դրօն, որպէս փոխանցող կառավարութեան պետ, հրահանգ տայ Ա. Խատիսեանին ստորագրելու Թուրքերու առաջարկած դաշնագիրը»(*)։

Իրաւականօրէն Դրօյի կառավարութեան կը վերաբերէր հրահանգել պատուիրակութիւնը դաշնագիրը ստորագրել կամ ոչ։ Որովհետեւ ստորագրուելու վայրկեանին կառավարութիւնը Դրօ - Սիլինի կառավարութիւնն էր։

Եւ Դրօն իր պաշտօնի բերումով կը կատարէ իր պարտքը գիտնալով որ պատուիրակութիւնը իրմէ է որ այլեւս կրնայ սպասել հրահանգը։

Ահա ինչ որ կը գրէ Խատիսեան.—

---

* Կարօ Սասունի, ''Հայ-Թրքական պատերազմը'' ''Հայրենիք'' ամսագիր, Յուլիս 1926, էջ 11 6։

«Մենք կը սպասէինք հեռագրի, Հայաստանի նոր կառավարութենէն:

Երեկոյեան ժամը 6 ին (2 դեկտ. 1920) խնդրուեցա ուղղակի հեռագրամեքենայի մօտ Դրօն եւ ըսաւ հետեւեալը.—

«Յեղափոխական կառավարութեան կողմից յայտնում եմ ձեզ, որ դուք ազատ էք ստորագրել դաշնագիրը կամ ոչ:

Լաւ գիտակցելով դաշնագիրը ստորագրելու կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը ես երկրորդ անգամ հարցուցի.—

Արդեօք կառավարութիւնը ստորագրելու կո՞ղմն է թէ մերժելու: մենք սպասում ենք որոշ եւ պարզ հրահանգների: Դրօն պատասխանեց:

Ես քեզ ասացի արդէն: Գործեցէք համաձայն ձեր հասկացողութեան. Ես խօսում եմ ընկեր Սիլինի եւ իմ անունից»(*)

Ու այսպէս ստորագրուեցաւ Թրքական լուծի յանձնառագիր մը։

Նախ քան Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրումը, սակայն, Երեւանի մէջ տեղի կ'ունենան հետեւեալ դէպքերը՝ որոնք պետականօրէն ունէին մեծ նշանակութիւն, յաջորդական դէպքերը դատելու տեսակէտէ:

Ա. *— Համաձայնագիր մը կըստորագրուի բոլշեւիկներու եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ:*

Բ. *— Հանրապետական կառավարութիւնը (Վրացեանի փարչապետութիւն) վերջ կը գտնէ, տեղի տալով ժամանակաւոր կառավարութեան մը, մինչեւ Յեղկոմի ժամանումը Երեւան:*

«Այս համաձայնագիրը ստորագրուեցաւ 1920 *Դեկ.* 2*ին կէսօրէ առաջ: Ստորագրութենէ առաջ նախագիծը քննուեցաւ կառավարութեան նիստին եւ վաւերացուե-*

---

* Ա. Խատիսեան Հ. Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, էջ 270:

ցաւ քանի մը փոփոխութիւններով: (*)

Ահա այդ համաձայնագիրը ամբողջութեամբ:

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր ներկայացուցչութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ:

2 դեկտ, 1920 մի կողմից Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր ներկայացուցիչ ընկեր Լէգրանը Ռ. Կ. Կ. Կ.ի լիազօրութեամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան, եւ միւս կողմից ընկերներ Դրօն եւ Տէրտէրեանը ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կնքեցին համաձայնութիւն հետեւեալի մասին:

1.— Հայաստանը յայտարարւում է անկախ Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետութիւն:

2.— Մինչեւ Հայաստանի խորհրդների համագումարի հրաւիրումը կազմւում է ժամանակաւոր ռազմա - յեղափոխական կոմիտէ, որին կ'անցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում :

3.— Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կերպով մտնում են Երեւանի նահանգը իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որը զինւորական տեսակէտից կ'ապահովէ երկաթուղու տիրապետութիւնը, Ջաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակի նահանգի Զանգեզուրի գաւառը եւ Ղազախի գաւառի մի մասը Օգոստ. 10ի համաձայնութեան սահմաններում, եւ Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը. որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնւում մինչեւ 1920 Թ. սեպտ. 28:

4 — Հայկ. բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկւում պատասխանատուութեան այն գործերի համար, որ կատարուել են բանակի շարքերում մինչեւ Հայաստանում

---

* Ա. Խատիսեան. Հ. Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, էջ 276:

խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը։

5.— Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների Ս. Ց. Ս. Դ. — անդամները ո մի հալածանքի չպիտի ենթարկուին այդ կուսակցութեան պատկանելու եւ կոմունիստական կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւներում մասնակցելու եւ խորհ. Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարուած գործերի համար։

6. — Ռազմա յեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում են 5 անդամներ կոմունիստական կուսակցութեան կողմէ նշանակուած եւ երկու անդամ ձախ - դաշնակցականների խմբակից (*)- համաձայնելով կոմունիստական կուսակցութեան հետ։

7.— Ռուսաստանի խորհ. կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կեդրոնացնելու սօցիալիստական խորհ. Հանրապետութեան անկախութեան պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ զինուորական ուժեր։

8.— Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշւում է իշխանութիւնից։ Իշխանութիւնը ժամանակաւոր կերպով, մինչեւ Յեղ. կոմիտէի գալը, անցնում է զօրահրամանատարութեան, որի գլուխն կանգնում է Դրօն։ Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. կողմից Հայաստանի զօրահրամանատարութեան կից կոմիսար է նշանակւում ընկ. Սիլինը (* *)։

Պատրաստուած է երկու օրինակ։

Ռ. Ս. Ֆ. Հ. լիազօր ներկայացուցիչ՝ ԼԵԳՐԱՆ

Հ. Հանր. կառ. լիազ-թեամբ՝ ԴՐՕ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Տեսնենք այս համաձայնագրին շուրջ մեր ըսելիքները՝ յետոյ։

---

* «Խորհրդարանի դաշնակցական անդամներու մէկ մասը ինքզինքը յայտարարեց «Ձախ - Դաշնակցական» եւ աշխատեցաւ խմբակ կազմել։ Այդ փորձը, սակայն, չյաջողեցաւ» :

Ա. Խատիսեան. - «Հ. Հանր. - Ծագումն ու Զարգացումը» էջ: 278

* * Ա. Խատիսեան - Հ. Հանր. Ծագումն ու Զարգացումը: էջ 275 - 276

Որովհետեւ անհրաժեշտ է երկարօրէն կանգ առնել, Փետր. 18ի ապստամբութեան դրդապատճառներուն և այս համաձայնագրի յարաբերութիւններուն վրայ։

Ամէն մէկ հայի համար, սակայն, մեծապէս հրահանգիչ պիտի ըլլար Աղեքսանդրապօլի դաշնագրին եւ Երեւանի համաձայնագրին բաղդատականն ընել եւ խորհրդածել։

Իսկ մենք անցնինք քննել Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին իրաւական կողմը։ Որովհետեւ դժբաղդաբար, դէպքերը անարդարօրէն կասկած կը ծագեցնեն, թէ արդեօք կապ չկա՞ր այդ դաշնագրին եւ փետրուարեան ապստամբութեան միջեւ։

«Մեր կառավարութիւնը ճանաչում է Հայաստանի փրկութեան կոմիտէին որպէս միակ ազգային իշխանութիւնը Հայաստանում»:

1921 փետր. 24 ԲԷՀԱԷՏՏԻՆ

«Ազատուելով բոլշեւիզմի անունով Հայաստան մտած օտար լծից. . իմ կառավարութիւնը ցանկանալի եւ Հայաստանի միջազգային նորման եւ բարեկամական յարաբերութիւններ սկսելու բազա է համարում այն պայմանները, որոնք ձեւակերպուած են անցեալ տարուայ դեկտ. 2-ին Ալեքսանդրապոլում կնքուած հայ-տաճկական դաշնագրի մէջ եւ հետագային ստեղծուած իրական պայմանները» : Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Հեռագիր Անկօրայի Մեծ Ժողովին

1921 մարտ 15

«Հայ ազգային կառավարութիւնը անկասկած հարկ եղած միջոցները կը ձեռնարկէ Ալեքսանդրապոլի եղբայրական դաշնագրի հիմունքներով, հէնց որպէսզի՝ երրորդ ուժեր հայկական խնդիրն առիթ չծառայեցնեն պատգամաւորութեան (Լօնտոն գացող Թուրք պատգամաւորութեան) հնարաւորութիւններն սահմանափակելու» :

1921 փետր. 24 ԲԷՀԱԷՑՏԻՆ

«Խնդրում եմ յայտնել Լոնտոնի կոնֆերանսին հետեւեալը:

«Հայաստան ուզում է ապրել հաշտ ու բարեկամաբար հարեւան Թուրքիոյ հետ, ուստի ցանկանում է, որ Լոնտոնի կոնֆերանսի որոշումները առիթ չտան փոխադարձ անվստահութեան կամ դժգոհութիւնների Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ» :

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

Ռադիո, Արտաքին Գործերի Մինիստրին
Լոնտոն, 1921 մարտ 26։

«Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով, պարզ է որ Հայկ. կառավարութիւնը եւս չի հանդուրժի. որպէսզի Մոսկուայի խորհրդաժողովում այդ հարցերը քննութեան առնուին» :

ԲԵՀԱԷՏՏԻՆ
1921 փետր. 24

«Մոսկուայի կոնֆերանսը իրաւասու չէ քննութեան առնելու Հայաստանի եւ Հայկական խնդիրները։

«Հայաստանի ցեղ կոմիտէի ներկայացուցիչ եւ խորհրդ. Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդային կոմիսարն իրաւունք չունի մասնակցելու կոնֆերանսին, քանի որ արդէն տապալուած է խորհուրդների իշխանութիւնը։

ՌԱՏԻՕ. ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ. 1921 մարտ 12

Գ.

Պատմական անժխտելի տուեալներէ կը հետեւի, որ

ա.— Երեւանի համաձայնագրին եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին ստորագրումը առնուազն 14–15 ժամ ետ ու առաջ են (1)։

---

(1) Այս վաւերագրով կը ժխտուի ճշդութիւնը հետեւեալ պատմական արձանագրութեան.—

«Նոյն ժամին, երբ մեր լիազօր պատուիրակները ստորագրում էին Ալեքսանդրապոլում խաղաղութեան դաշնը, նոյն ժամուն Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչը Երեւանում, Պր. Լէգրանը՝ յայտնեց մեր կառավարութեան որ Ատրպէյճանի սահմանից, Ղազախի եւ Դիլիջանի վրայով, մտել է Հայաստան Ռուսական կարմիր բանակը, հետը ունենալով Հայաստանի Յեղկոմը (Յեղափոխական Կոմիտէն), կազմուած դրսից եկած հայ բոլշեւիկներից։ Պրն. Լէգրանը հարցնում էր թէ ի՞նչ դիրք մտադիր է բռնել մեր կառավարութիւնը այս փաստի հանդէպ։

«Հայաստանին սպառնում էր մի նոր պատերազմ. այս անգամ Սովետական Ռուսաստանի հետ»։ (Ս. Վրացեան — «Խարխափումներ» էջ 14, 15։

Ս. Վրացեան Քաջազնունիի դէմ գրած գրքին մէջ այս տողերը գրելով՝ նախ կը մեղանչէ պատմութեան դէմ եւ կը մեղանչէ գիտակցօրէն, ինչպէս կ'երեւի անկէ հանելու համար իր ուզած եզրակացութիւնը։ Որովհետեւ եթէ Վրացեան «Նոյն ժամին» ստորագրուած չներկայացնէր Երեւանի համաձայնագիրն ու Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը չպիտի կրնար գրել թէ «Հայաստանին սպառնում է մի նոր պատերազմ, երբ հետեւանք Յեղկոմի գալուն։ Մինչդեռ արդէն այդ պայմանը ստորագրուած էր խաղաղ փոխանցման համաձայնագրով։ Եւ Յեղկոմի գալը ուրիշ բան չէր բայց եթէ համաձայնագրի կէտերէն մէկի գործադրութիւնը։

բ.— Ըստ Երեւանի համաձայնագրին, «Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշւում է իշխանութիւնից»։

գ.— Դադրած ըլլալով Հանրապետութեան կառավարութիւնը, դադրած էր այդ կառավարութեան պատուիրակութիւնը։

Ուրեմն, այսքան բացորոշ համաձայնագրէ մը 12 ժամ յետոյ իշխանազուրկ վարչապետի մը (Վրացեան) հեռագրի վերջին թելադրական բառերը — «Թիւրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունիլ․ դուք լիազօրուած էք ստորագրելու դաշինքը», պետական մաքսանենգութիւն է։ Իսկ 14-15 ժամէ ի վեր պաշտօնազրկուած պատուիրակութեան մը դաշնագիր ստորագրելը՝ պետական կեղծարարութիւն։

Փաստն այն է, սակայն, որ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ստորագրուեցաւ երկու կողմերուն ալ ծանօթ ըլլալով այն դէպքերը, որոնք հապէս կ'անդրադառնային այդ դաշնագրի իրաւականութեան վրայ։

Վերոյիշեալ փաստերով ոեւէ օրէնքի առջեւ կը կորսուի այդ դաշնագրի իրաւականութիւնը։

Որովհետեւ.

1.— Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը 15 ժամ առաջ դադրած էր գոյութիւն ունենալէ․ Եղածը ո՛չ միայն կառավարական փոփոխութիւն մը չէր, այլ պետականութեան հիմնական վերիվայրում մըն էր։

2.— Իբր հետեւանք դադրած էր իր պաշտօնէն նաեւ Ալեքսանդրապոլի հայկական պատուիրակութիւնը։

Ուրեմն Խատիսեանի պատուիրակութիւնը այլեւս սոսկական մարդերու խումբ մըն էր, զուրկ ոեւէ իրաւունքէ։

Այս պարագան ծանօթ էր Խատիսեանի պատուիրակութեան՝ դեռ Դեկտ. 1 ին։

«Ժամը չորս ու կէսին (Դեկտ. 1) մենք հաղորդեցինք

Երեւան Թուրքերու վերջնագրի պայմանները եւ խնդրեցինք պատասխանել շտապ կերպով: Գիշերը ստացուեց հետեւեալ պատասխանը Վրացեանէն.—

«Կառավարութիւնը հրաժարուեց: Դիլիջանում եւ Քարվանսարայում մեր զօրքերը առանց կռուի հանդիպեցին բոլշեւիկեան զօրքերի հետ: Կազմւում է կոալիցիօն կառավարութիւն բոլշեւիկների հետ՝ մասնակցութեամբ Դրօի և Տէրտէրեանի՝ Դաշնակցութեան կողմից: Թիւրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունիլ: Դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշինքը»: (*)

Երեւանի մէջ Հանրապետութեան կառավարութեան անկման եւ հետեւաբար իր պատուիրակութեան պաշտօնազրկման մասին գիտէր նաեւ Գարաբէքիր փաշան

Որովհետեւ,

«Վաղ առաւօտեան Դեկտ. 2 ին, մինք իմացանք, որ բոլշեւիկեան հրամանատար Քարվանսարայէն ուղարկած է Գարաբէքիր փաշային հետեւեալ հեռագիրը (ռուսական բրոլետարիատից ողջոյն Թիւրքական բրոլէտարիատին»: (**)

Միւս կողմէ Դրօի և Սիլինի կառավարութիւնը իր առաջին գործը կ'ընէ իմացնել Ալեքսանդրապօլի պատուիրակութեան՝ անոր իրաւական հանգամանքէ զրկուելու մասին:

«Երեկոյեան (Դեկտ. 2) ժամը 6 ին, ինձ հրաւիրեց՝ ուղղակի հեռագրաթելի մօտ Դրօն, որ ըսաւ հետեւեալը.-

«Յեղափոխական կառավարութեան անունից յայտնում եմ ձեզ, որ դուք ազատ էք ստորագրել դաշնագիրը կամ ոչ»:

«Ես լաւ գիտակցելով դաշնագիրը ստորագրելու

---

* Ա· Խատիսեան - Հ. Հանր. Ծագումն ու Զարգացումը: էջ 271

** Ա. Խատիսեան_ «Հ. Հանր._ Ծագումն ու Զարգացումը» էջ 271. Հայրենիք ամսագիր 1926:

կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը, երկրորդ անգամ հարցուցի.—

«Արդեօք կառավարութիւնը ստորագրելո՞ւ կողմն է թէ մերժելու, մենք սպասում ենք որոշ եւ պարզ հրահանգների։

«Դրօն պատասխանեց.—

«Ես ձեզ ասացի արդէն։ Գործեցէք համաձայն ձեր հասկացողութեան։ Ես խօսում եմ ընկ. Սիլինի եւ իմ անունից(*)։

Շատ պարզ է ու թափանցիկ միտքը՝ դաշնագիրը ստորագրուելու ժամու առժամեայ կառավարութեան։

Երկդիմի այդ յայտարարութեամբ ան կ՚ուզէր իրաւունք ունենալ առարկելու եւ մերժելու ստորագրուած դաշնագիրը, զայն համարելով անպատասխանատու մարդերու մէկ արարք։

Միւս կողմէ ազատ ձգելով պատուիրակութիւնը համաձայն իր հասկացողութեան գործել, ան կ՚ուզէր անցնել զինուորական ոեւէ գործողութեան վտանգ, եթէ պատուիրակութիւնը իբր աւելի տեղեակ՝ գտնէր թէ թշնամին կրնար բաւարարուիլ իրաւազուրկ մարմնի մը ստորագրութեամբ։

«Դրօն մեզ ըսաւ, թէ մենք գործած ենք շատ ճիշտ՝ ստորագրելով դաշնագիրը, եւ թէ իր խուսափողական պատասխանը ինձ դաշնագիրը ստորագրելու մասին (երբ Ալեքսանդրապոլէն կը խօսէի անոր հետ հեռաձայնով) պէտք էր հասկնալ այնպէս ինչպէս որ մենք հասկցած էինք։ Պարզ էր, որ յեղափոխական նոր իշխանութիւնը չէր ուզեր իր վրայ վերցնել պատասխանատուութիւնը դաշնագիրը ստորագրելու համար, ո՛չ Թիւրքերու եւ ոչ ալ հայ ժողովուրդի առաջ։(**)

* Ա. Խատիսեան Հ. Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, էջ 99։

** Ա. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, Հայրենիք Ամսագիր, 1926 Սեպտ. էջ 100 - 101

«Կասեան ինծ ըսաւ 1920 դեկտ. 7

«Դուք օրինաւոր վարուեցիք: Այն բոպէին անկարելի էր վարուիլ ուրիշ կերպ: Բայց դուք հասկանում էք որ մենք խորհրդային իշխանութիւն ենք, մենք չենք կարող վերցնել մեր վրայ պատասխանատուութիւնը այդ դաշնագրի համար: Եւ այդ պատճառով մեր մամուլի մէջ խիստ կերպով կը քննադատենք եւ կը պախարակենք ձեզ: Բայց դա տակտիքական հարց է. մեր նպատակն է չճանաչել այդ դաշնագիրը եւ կազմել նոր համաձայնութիւն: Բայց եթէ մինչեւ անգամ երբեւիցէ դուք հրապարակ հանէք մեր կարծիքը, թէ դուք հարկադրուած էիք ստորագրել դաշնագիրը, մենք կը հերքենք մեր այսօրուայ խօսակցութիւնը: (*)

Աւելի հետաքրքիրն ու յատկանշականը, սակայն, յաղթական Գարաբէքիրի դիրքն է: Որովհետեւ խումբ մը անպատասխանատու, իրաւազուրկ մարդերու ստորագրութիւնը բաւական կը համարէ չվերսկսելու համար իր յաղթական առաջխաղացքը, երբ գիտէ թէ իր առջեւ ոչ մէկ կանգնող կայ:

Գարաբէքիր գիտէր դեռ Դեկտ. 1ին, որ այլեւս գոյութիւն չունի Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Հետեւաբար նաեւ Խատիսեանի պատուիրակութեան ստորագրութիւնը ոեւէ օրէնքով անվաւեր է եւ պետականօրէն կեղծարարութիւն:

Ինչո՞ւ, ուրեմն, այդ ստորագրութեան տալ այնքան արժէք, որ այդքան յաջող զինուորական գործողութիւն մը կանգ առնել տայ կէս ճանապարհին:

Տարրական տրամաբանութիւնը կ՚ըսէ հետեւեալը.—

Գարաբէքիրի կը մնար երկու ճամբայ· կամ հրաման տալ իր բանակին առաջ խաղալ եւ կանգ առնել հոն, ուր որ իրեն կը հանդիպի նոր կառավարութեան պատուի-

---

* Ա. Խատիսեան Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, Հայրենիք Ամսագիր էջ 104:

ռակութիւնը, այսինքն՝ Ռուսաստանի ներկայացուցչութիւնը, կամ գոհանալ իրաւազուրկ քանի մը մարդերու միջազգայնօրէն խարդախուած ստորագրութիւնով: Եթէ չէր ուզեր force majeure *ի բերումով սպասել, մինչեւ որ Յեղկոմը հասնէր Երեւան, ու նոր պատուիրակութիւնով մը փոխարինէր Խատիսեանի պատուիրակութիւնը:*

Եւ Գարաբէքիր փաշան, գիտակցելով մէկտեղ, դաշնագիր ստորագրելու չափ պատասխանատու քայլ մը վայրկեանին մէջ տեղի ունեցող պետական գեղծարարութիւնը, նախընտրեց բաւարարուիլ միջազգայնօրէն անարժէք ստորագրութիւնով մը, փոխանակ անարգել յաղթական մարշ մը ընել դէպի Թշնամի մէկ երկիր:

Որովհետեւ Գարապէքիր շատ լաւ գիտէր, թէ վերջին պարագային՝ իրեն վիճակուած է Ռուսաստանի Միութեան մէկ մասնիկ Հայաստանի հողին վրայ հանդիպիլ կամ կարմիր բանակի սուինաւոր զինուորներուն, կամ նոյն Ռուսաստանի բանագնաց պատուիրակութեան Այսինքն երկու պարագային ալ ՌՈՒՍԻՆ:

Իսկ Գարապէքիր փաշան ամէն գնով չէր ուզեր որեւէ հանդիպում ունենալ ռուսին հետ:

Ահա թէ ինչո՞ւ:

«Գարաբէքիր փաշան մէկ անգամէն եւ կտրական ձեւով յայտարարեց, թէ բանակցութիւնները կարող են տեղի ունենալ հայերու եւ Թուրքերու միջեւ միայն եւ առանց որեւէ մասնակցութեան ռուս ներկայացուցիչներու» : (*)

Որովհետեւ, —

«Թուրք գործիչները կ'ուզենային հայկական հարցը դարձնել հայ - թրքական անմիջական յարաբերութիւն-

---

* Ա. Խատիսեան. Հ. Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, Հայրենիք-ամսագիր, 1926, Սեպտ. էջ 92:

ների առարկայ, վստահ, որ եթէ իրենք հայերի հետ միան երես առ երեսի, միշտ էլ միջոց կը գտնեն իրենց ուզածը ընդունել տալու» ։ (*)

Եթէ ճիշդ է իրողութիւններու թելադրած այս տրամաբանութիւնը, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ըստորագրելէ խուսափիլ կարելի էր։

Բայց վայրկեան մը ենթադրելով որ մեր գործը ըլլալով Թուրքերու հետ, ամենէն ուղիղ տրամաբանութիւնն իսկ կընար մեզի արժել նոր զոհեր, հետեւաբար պետական խարդախութիւն մը անգամ ներելի համարենք։

Այս պարագային պիտի ընդունինք որ հայը իր կեանքին մէջ, դէպքերու բերումով, մէկ անգամ միայն առիթ ունեցաւ խաբելու Թուրքը, անարժէք ստորագրութիւնով մը անցնելով ճգնաժամ մը, եթէ հետագայ փաստերը գային ապացուցանելու, թէ այդ շնորհքէն դեռ զուրկ չենք։

Գալիք դէպքերն էին, որ պիտի գային կամ արժէքազրկելու կամ արժէքաւորելու Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը։

Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը Թուրքերուն համար այն թանկագին վաւերաթուղթն էր, որ ո՛չ միայն հողային նուաճումներ կուտար Թուրքերուն, ո՛չ միայն Հայաստան անունով փոքրիկ հողամասը վասալ կըդարձնէր Թուրքիայի, որ լաւագոյն գետին պիտի ծառայէր իրենց համաթրքական ծրագիրը լրացնելու ապագայ քայլերուն մէջ, այլ մանաւանդ Թուրքերը կ՚ազատէր մէկ կողմէ Սեւրի դաշնագրով եւրոպական պետութիւններու միջնորդողի իրաւասութենէն և միւս կողմէ Ռուսիոյ միջնորդութենէն՝ հայ-թրքական ոեւէ հարցի մէջ։

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին իրաւականութիւնը, ուրեմն, Թուրքերու համար առաջնակարգ նշանակու-

---

* Ս. Վրացեան «Խարխափումներ» էջ 80 :

թիւն ունէր։ Մանաւանդ ներկայ պարագային, երբ Թուրքերը, որ «կտրական ձեւով» կրցեր էին վանել ռուսական միջնորդութիւնը Ալեքսանդրապոլի մէջ, ստիպուած էին այլեւս Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի միջազգային իրաւականութիւնը ձեռք բերելու գործը ունենալ Մոսկուայի հետ։ Բնական է որ անոնք շահագրգռուէին ամէն առիթով, որ իրենց ինպաստ կրնար դասաւորուիլ։ Նոյնքան բնական է նաեւ սպասել որ Թուրքեր ճգնէին դէպքերը դասաւորել իրենց ինպաստ ձեւով։

Խատիսեանի պատուիրակութեան հետ նոյն շոգեկառքով Ալեքսանդրապոլէն Երեւան եկող Բէհաէտտին Շաքիր բէյը — իբր Քեազիմ Գարաբէքիրի ներկայացուցիչ — չէ՞ր կրնար նախապէս իսկ ծրագրուած մասնաւոր առաքելութիւնով մը գացած ըլլալ բոլշեւիկացած Հայաստանի մայրաքաղաքը։ Այս հարցին դրական պատասխանը Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի տրամադրութեան մէջ իսկ է։ Եւ ապագայ դէպքերը իրաւունք կուտան մտածելու, թէ Բէհաէտտին Շաքիրի գլխաւոր առաքելութիւնն էր՝ բռնադատուած նոր ռէժիմի հանդէպ բնականօրէն ստեղծուելիք հակատրամադրութիւնները օգտագործել այն ուղղութեամբ, որ դէպքերը դասաւորուէին ի նպաստ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի իրաւականութեան։ (*)

---

* «Լոնտոն Թայմզ»ի Պոլսոյ թղթակիցին հաղորդակցութիւնը 1921 Յունուար 27ին «Երեւանի խորհուրդը Հայաստանում կոմունիզմը իրականացնելու իր փորձին մէջ անպարտելի արգելքներու կը հանդիպի։ Դաշնակցական կուսակցութիւնը, որ ամէն տեղ ունի իր մասնաճիւղերը, իր ամբողջ ուժերը կը գործադրէ բոլշեւիզմի դէմ։

Դաշնակցական լիտըներ այս ամսի սկիզբները Թիֆլիզի մէջ ունեցած ժողովին մէջ որոշեր են բոլոր հնարաւոր միջոցներով շարունակել կռիւը բոլշեւիզմի դէմ, սակայն առանց դրսի օգնութեան ոչ մէկ յոյս չկայ, որ Հայաստան կարենայ ազատիլ բոլշեւիզմի լուծէն»։

Այսպէս ենթադրել բնական է եւ արդար, որովհետեւ եթէ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը պիտի մտնէր միջազգային ուժի մէջ, անհրաժեշտ էր որ դաշնագրի ստորագրողները դառնային իրաւասու։ Առանց նման առիթի մը թէ՛ Եւրոպայի եւ թէ Մոսկուայի մէջ այդ Թուղթը միշտ ալ կրնար առարկելի համարուիլ եւ երրորդ ուժի միջնորդութիւնը, որմէ Թուրքերը կը խըրաչէին, ինչպէս ցուլը կարմիր լաթէ, կրնար չվերահաստատուիլ։ Իսկ ատոր հետեւանքը կրնար ըլլալ ապարդիւնութիւնը այն յաղթանակին, մինչեւ անգամ գրաւուած հողերու վերադարձով, որ այնքան աժան կերպով տարեր էին Թուրքերը՝ Հայաստանի դէմ։

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին ճակատագրին իրաւականութիւնը կախում ունէր երկու խորհրդաժողովներէ— Մոսկուայի եւ Լոնտոնի։

Երկու խորհրդաժողովներն ալ սահմանուած էին Թուրքերու հետ կապուած խնդիրներու քննութեան։ Երկուքին մէջ օրակարգի հարց էր նաեւ Հայաստանի եւ հայութեան իրաւական վիճակի քննութեան եւ սահմաններու հարցը։

Երկու ժողովներուն ալ Թուրքեր պիտի երթային մասնակցելու եւ իբրեւ հաշուետու՝ երրորդ ուժերու առջեւ։

Մոսկուայի խորհրդաժողովը կը սկսէր Փետր. 26ին (1921) եւ պիտի վերջանար Մարտ 16ի, (18 օր)։

Լոնտոնի խորհրդաժողովը կը սկսէր Փետ. 21ին 1921 եւ պիտի վերջանար Մարտ 2ին (9 օր։)

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրումէն (1920 Դեկտ. 2) մինչեւ Փետր. 21 եւ 26 (1921) նուազ ժամանակ կար քան երեք ամիս։ Ուրեմն, դէպքերը պէտք էր զարգացնել շատ արագ կերպով, հասնելու համար մինչեւ այնպիսի աստիճանի, որ Ալեքսանդրապոլի դաշնագ-

րի իրաւականութիւնը խուսափէր երրորդ ուժերու քըննութենէն:

Եւ դէպքերը զարգացան մինչեւ Փետ. 18ի (խորհրդաժողովները բացուելէն 3 եւ 8 օր առաջ) ապստամբութիւն: Եւ վերականգնեցաւ այն իշխանութիւնը, որ ստորագրած էր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը:

Նոր կառավարութեան (բոլշեւիկ) եւ հին կառավարութեան (դաշնակցական) ղեկավարներու փոխադարձ ամբաստանութիւնները շատ են դէպքերու միջեւ՝ ապըստամբութեան զարգացման տեսակէտէ:

Մենք այդ մասին կը խօսինք առանձին գլուխով:

Այստեղ յիշատակենք միայն մէկ արձանագրութիւն, արդարութիւն ըրած ըլլալու համար Հ. Յ. Դաշնակցութեան, իբր կուսակցութիւն որի վրայ անարդար պիտի ըլլար քսել Փետ. 18ի ապստամբութեան արիւնը, թէ

«Շատ ճիշդ է ասում Բաջազնունին, որ Փետրուարեան ապստամբութեան հակառակ է եղել Դաշնակցութիւնը»: (*)

Անարդարութիւն է եւ մոլորանք, ուրեմն, փետրուարեան ապստամբութեան պատիւն ալ, նախատինքն ալ վերագրել Դաշնակցութեան, իբր կուսակցութիւն՝ Որովհետեւ Դաշնակցութիւնը այդ երկուք ու կէս ամիսի ընթացքին (1920 Դեկ. 2 — 1921 Փետր 18) իր բիւրօյով հեռացած էր Հայաստանէն: Իր գլխաւոր դէմքեքերէն շատերը Երեւանի բանտն էին: Գաւառներու մէջ կային խմբապետներ, իսկ Երեւանի մէջ Ս. Վրացեան իբր Բիւրօյի անդամ և Նախկին վարչապետ, որ սկզբնական օրերուն ազատ էր և մինչեւ անգամ բոլշեւիկներէն թարգմանական պաշտօնի կանչուած, մինչեւ որ ան ալ թագնուեցաւ, բայց մնաց Երեւանի մէջ, մինչեւ Փետր.

* Ս. Վրացեան «Խարխափումներ» էջ 93:

18ի ապստամբութեան օրը եւ երեւան ելաւ իբր նախագահը «Փրկութեան Կոմիտէ» ին:

Ս. Վրացեանի կապը հաստատուէր անգամ Փետրուարեան ապստամբութեան ծրագրին եւ այդ ծրագրի յաջողութեան համար անհրաժեշտ բոլոր շահագրգռուած տարրերու հետ, դեռ չպիտի արդարացնէր այդ դէպքի վերագրումը ամբողջ կուսակցութեան: Ոչ ալ Վրացեանի նախագահութեան փաստը եւ յետոյ՝ Դաշնակցութեան վերաբերումը՝ կատարուած իրողութեան մը առջեւ, կրնային հիմնաւորել նման վերագրում մը՝ Դաշնակցութեան:

Ամենաշատը. այս փաստերը և Վրացեանի նախագահութիւնը կրնան ապացուցանել Վրացեանի անձին կապը նախապստամբական դէպքերու և այդ դէպքերով շահագրգռուող տարրերու հետ:

Փաստն այն է, որ այդ երկուք ու կէս ամիսի ընթացքին Հայաստանի ներքին կեանքը գնաց դէպի այնպիսի վերիվայրում, որի մէջ շահ ունէր Թուրքիան ընդհանրապէս, իսկ խորհրդաժողովներու նախօրեակներուն մանաւորապէս կը շահագրգռէր Թուրքերը, որոնց ներկայացուցիչ Բէհաէտտին Շաքիրը(1) տարակոյսէ դուրս է թէ ունեցաւ իր տխուր դերը:

---

(1) Չշփոթել իթթիհատի կեդր. կոմիտէի կարկառուն դէմք նոյնանուն ճիւաղին հետ, որ 1922ին սպաննուեցաւ Բերլինի մէջ: Անկարելի է, սակայն, այս նոյնանուն ճիւաղներու անունին առջեւ չվերյիշել, թէ մինչդեռ առաջինը, 1914ին Դաշնակցութեան Ծրդ. (Էրզրումի) ընդհ. ժողովին, չկրցաւ Դաշնակցութեան միջոցով կովկասը ապստամբեցնել Ռուսիայի դէմ, վերջինս կրցաւ Հայաստանի ապստամբութիւնը Ռուսիայի դէմ ղեկավարել. թէեւ Դաշնակցութեան կամքին հակառակ բայց Դաշնակցութեան Բիւրոյին մէկ անդամին միջոցով:

Եթէ չենք կրնար չափել անոր դերը. չենք տարակուսիր սակայն, որ ան իբր Թուրք՝ հաճոյքով պիտի դիտէր այս իրերակերութիւնը եւ եթէ կրնար պիտի ուզէր զարգացնել զայն մինչեւ այնպիսի վախճան, որ իր հայրենիքին նպաստէր:

Կասկածէ դուրս է որ Բէհաէտտին բէյը գիտէր — այդ իր առաքելութիւնն իսկ էր -- որ Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը միջազգայնօրէն զեղծանուած թուղթ մըն էր եւ անոր ճակատագիրը տխուր կրնար ըլլալ առանց արտակարգ դէպքի մը:

Եւ զարմանալի պիտի չթուի, որ եթէ ան Երեւանի մէջ նստած՝ օրը օրին հասունցող դէպքերուն տեղեակ, նկատէր թէ դէպքերը կրնան արագօրէն յառաջանալ մինչեւ իրենց համար, ընդհանրապէս, եւ այն օրերուն, մասնաւորապէս, նպաստաւոր վերիվայրումի մը, չտատամսէր Թուրք ուղեղի մը ամբողջ ճարտարութիւնը ԳՈՐԾ ԴՆԵԼ այդ նպատակին համար:

Նման գործի մը լծուողը բնական է որ իր հնարքներուն գետին ծառայեցնէ այնպիսի խողովակ որ հասարակաց գետինէ մը կ'անցնի:

Այդ ընդհ. ժողովին (1914) է ակնարկութիւնը հետեւեալ տողերուն, գրուած վրացեանի օրգանին մէջ («Ազատ Հայաստան» 1921 մարտ 20) — «Հայ ժողովուրդը գէթ այս անգամ չպէտք է գործի 1914ի ճակատագրական սխալը եւ պէտք է իր բաղդը կապի ոչ թէ Ռուսաստանի այլ իր հարեւան ազգերի, այսինքն Թուրքերի եւ վրացիների հետ: Իսկ Թուրքերի եւ վրացիների հետ լինելով՝ հայ ժողովուրդը կը լինի նաեւ Տաճկաստանի հետ:»

Վրացեան ինքն ալ մէկն էր Էրզրումի ընդհ. ժողովին մասնակցողներէն: Երեւի ինչ որ չէր յաջողեր ընել այն օրերուն մեծ Բէհաէտտին Շաքիրի առաջնորդութեամբ, վերջապէս յաջողցնել ուխտած էր փոքր Բէհաէտտին Շաքիրի առաջնորդութեամբ:

Խորհրդաժողովի օրերը կը մօտենային: Մոսկուայի խորհրդաժողովը ըլլալով Թրքօ-խորհրդային միութեան, Խորհրդային Հայաստան իբր մասնիկը այդ Միութեան եւ շահագրգռուած իր սահմաններով, արդէն ճամբայ կը հանէր իր ներկայացուցիչը՝ Ալէքսանդր Բէգզադեան, դէպի Մոսկուա, ուր Թուրքեր այլեւս չէին կրնար մերժել Ռուսի ներկայութիւնը հայ-թրքական հարցը կարգադրելու եւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը վաւերացնելու կամ մերժելու առեն:

Իսկ այս պարագան թերեւս էականն էր Բէհաէտտինի առաքելութիւնը նժարի մէջ նետելու համար: Ուրեմն Բէհաէտտինի պէս Թուրքի մը համար ամէն գին վճարել, ամէն միջոց գործածելը բնական պէտք է համարել, խորհրդաժողովներէն առաջ իսկ փութացնելու այն, որ ներքին հակամարտութիւնները կրնային հասունցնել օր մը.

Բէհաէտտին բէյը շահագրգռող հարցը, - երրորդ ուժի միջնորդութիւնը խափանել — Երեւանի մէջ հին իշխանութեան մարդերէն բաժնողներ կային դեռ բոլշեւիկեան տիրապետութենէն առաջ: Իսկ տարբեր հակամարտութիւնները մեծապէս կրնային փութացնել այդ գաղափարակցութեան գործօն արտայայտութիւնը :

«Դնենք մեր յոյսը միայն մեր ուժերի վրայ եւ խօսենք մեր Թշնամու հետ (Թուրքը) երես առ երես առանց բարեբար միջնորդների (*)

Այս գաղափարակցութիւնը կեանքի մէջ ինչպիսի գործակցութեամբ ինքզինքն արտայայտեց Փետր. 18ի ապստամբութեան պատրաստութեան ընթացքին, այդ չափել այսօր դեռ անկարելի է, եթէ չուզենք հետեւութիւններ հանել հետագայ փաստերէն:

---

* «Յառաջ» - օրգան Հանր, կառավարութեան - 1920 Նոյեմ 20:

Սակայն, եթէ անկարելի իսկ ըլլայ ճշդել անոր չափը, ապստամբութենէն առաջ, այս գաղափարակցութիւնը իր գործակցութեան լրումին հասաւ ապստամբութենէն յետոյ, Աղեքսանդրապոլի դաշնագիրը միջազգայնօրէն իրականացնելու տեսակէտէն։

Որովհետեւ,

1— 1921 *Փետր. 24ին, կէսօրին, Բէհաէտտին բէյը այցելութեան կուգայ «Փրկութեան կոմիտէի» նախագահին՝ Ս. Վրացեանի, արտայայտելու «իր կառավարութեան հիացումը «Հայ ազգ. իշխանութեան» եւ յայտնելու, որ*

«Համաձայնութեան պետութիւնների եւ Տաճկաստանի փոխյարաբերութիւնները արդէն նոր ընթացք են ստանում, որի լաւագոյն ապացոյցն է հանդիսանում մօտ օրերս կայանալիք Լօնտոնի խորհրդաժողովը : *«Հայ Ազգ. կառավարութիւնը» անկասկած հարկ եղած միջոցները կը ձեռնարկէ՝ Աղեքսանդրապոլի «եղբայրական» դաշնագրի հիմունքներով, հէնց որպէսզի նորից օտար ուժեր հայկական խնդիրն առիթ չծառայեցնեն պատգամաւորութեան հընարաւորութիւններն սահմանափակելու։*

«Մեր կառավարութիւնը ճանաչում է «Հայաստանի փրկութեան կոմիտէին» որպէս միակ ազգային իշխանութիւնը Հայաստանում։ Եւ այնչափով, որչափով Հայաստանի եւ Տաճկաստանի սահմանների եւ այլ յարակից խնդիրներն ստացել են իրենց իրաւական լուծումը Աղեքսանդրապոլի դաշնագրով։ Պարզ է որ Հայկ. կառավարութիւնը եւս չի հանդուրժի, որպէսզի Մոսկուայի խորհրդաժողովում այդ հարցերը քննութեան առնուին» : (*)

2.— 1921 Մարտ 15 ին Ս. Վրացեան կը հեռագրէ.—

---

* Գ. Չուբար. - «Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէն եւ Թրքական Օրիանդացիա»: Էջ 53 - 54 :

Թուրքիայի «Ազգ. մեծ ժողովին Արտաքին գործերի կոմիսարին, - «Զգատուելով բոլշեւիզմի անունով Հայաստան մտած օտար լծից՝ Հայաստանի ժողովուրդը լիքն է կարուկ վճռականութեամբ՝ ապրելու ազատ ու անկախ եւ ամենամօտիկ բարեկամական յարաբերութիւններ ստեղծելու իր հարեւանների, առաջին հերթին, տաճիկ ժողովուրդի հետ: *Իմ կառավարութիւնը Տաճկաստանի եւ Հայաստանի միջազգային նորմալ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ ըսկսելու բազա է համարում այն պայմանները, որոնք ձեւակերպուած են անցեալ տարուայ Դեկտ. 2 ին Ալեքսանդրապոլում կնքուած հայ-տաճկական դաշնագրի մէջ եւ յետագային ստեղծուած իրական պայմանները»* ։ (⋆)

3,— 1921 Մարտ 12 ին, Ս. Վրացեանի ռադիօ հեռագիրը Չիչերինին եւ «բոլորին, բոլորին, բոլորին. . . » ։

«ա. Մոսկուայի կոնֆերանսը իրաւասու չէ քննութեան առնելու Հայաստանի խնդիրները:

«բ. Հայաստանի յեղափոխական կոմիտէի ներկայացուցիչ եւ խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարն իրաւունք չունի մասնակցելու կոնֆերանսին, քանի որ արդէն տապալուած է խորհուրդների իշխանութիւնը » : (⋆⋆

⋆ Պետական արխիւ Թիւ 89 :

«Ազատ Հայաստան» , Փրկութեան կոմիտէի օրգանը, 1921 Փետր. 25 Թուով կ'արձանագրէ Բէհաէտտին բէյի այցելութիւնը եւ „ բարեկամական զգացումներ " յայտնելը եւ կը հաստատէ թէ շուտով կըստեղծուի մշտնջենական բարեկամական փոխ յարաբերութիւններ Տաճկաստանի եւ Հայաստանի մէջ : Իսկ Վրացեանի հետագայ քայլերը կուգան տառապէս հաստատել Գ. Ջուբարի բառերը :

⋆⋆ Պետական արխիւ էջ 89 Նաեւ իբր վկայութիւն կարդալ Ս. Վրացեանի «խարխափումներ ը էջ 13

«Այնպիսի պատասխանատու քայլեր, որպիսին էին բանակցութիւնները Թուրքերի հետ կամ Չիչերինին տրուած հեռագիրը, որով Ա. Բէգզադեանը յայտարարում էր լիազօրութիւնից զուրկ Հայաստանի կողմից Թուրք եւ բոլշեւիկեան խորհրդաժողովին մասնակցելու, եղել են Թաշազնունու անմիջական մասնակցութեամբ »։

4. — 1921 Մարտ 26ին. Վրացեանի ռադիօն՝ Լոնտօն ուղղուած, Լոնտօն Արտաքին Գործերի Մինիստրին՝ -

«Խնդրում եմ յայտնել Լոնտօնի կօնֆէրանսին հետեւեալը.

«Հայաստան ուզում է ապրել հաշտ ու բարեկամաբար հարեւան Թիւրքիայի հետ. ուստի ցանկանում է, որ Լոնտօնի կօնֆէրանսի որոշումները առիթ չտան փոխադարձ անվըստահութեան կամ դժգոհութիւնների Թիւրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ: (*)

Անգօրա ղրկած հեռագրով Ս. Վրացեան կը շեշտէ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի իրաւականութեան ի զօրու ըլլալը :

Մոսկուա ղրկած հեռագրով՝ «չի հանդուրժի, որպէսզի Մոսկուայի խորհրդաժողովում այդ հարցերը քննութեան առնուին» :

Լոնտօն ղրկած հեռագրով՝ «հարկ եղած» միջոցները կը ձեռնարկէ, «որպէսզի երրորդ օտար ուժեր հայկական խնդիրն առիթ չծառայեցնեն պատգամաւորութեան (Թուրք) հնարաւորութիւններն սահմանափակելու» :

Այսինքն տառացի կերպով կը գործադրուին Բէհաէտտին Բէյի, Անգօրայի ներկայացուցիչին, այն երեք գլխաւոր թելադրութիւնները՝ որոնք կը կազմէին Թուրքերու մտահոգութիւնը այս րոպէին:

Ինչ խօսք որ Բէհաէտտին Բէյը իր միսիօնին մէջ կատարելապէս յաջողած էր եւ միջազգային օրէնքով այլեւս ոչինչ կրնար ընել Ս. Բէգզադեան՝ Մոսկուայի մէջ. իսկ Լոնտօնի մէջ՝ Նուպար Փաշա (Ազգ. պատուիրակութեան կողմէ), Ա. Ահարոնեան (Հ. Հ. Պատուիրակութեան կողմէ) իրենց պահանջներով կը դառնային առ նուազն ծիծաղելի: Որովհետեւ Պօղոս Փաշան կը պաշտպանէր Սեւրի դաշնագրի իրականացումը, իսկ Ահարոնեան կը մերժէր Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը:

---

* Պետական արխիւ:

Ուրեմն փետր. 18ի ապստամբութիւնը այս զոյգ խորհրդաժողովներու մասնակցութեամբ բացառապէս ծառայեց Թուրքերու դիրքերը անպարտելի դարձնելու և Մոսկուան ու Լոնտոնը իրաւականօրէն լռեցնելու Թուրքերու փաստաբանութեան առջև, որ իր ուժը կ'առնէր հէնց խնդրոյ առարկայ Հայաստանի փաստական իշխանութեան այդ զոյգ խորհրդաժողովներու միջամտութիւնը մերժելէն:

Այստեղ արդէն պժգալի մերկութեան մէջ կը պարզուի Բէհաէտտին բէյի փաղաքուշ բառերու իմաստը, թէ

«Մեր կառավարութիւնը ճանաչում է «Հայաստանի փրկութեան կոմիտէն» որպէս ՄԻԱԿ ազգային իշխանութիւնը Հայաստանում»:

Որովհետև փետ. 18ի ապստամբութեամբ և «Փրկութեան կոմիտէ»ով կը վերականգնէր Վրացեանի իշխանութիւնը: Այսինքն, այն դրութիւնը ինչ որ էր Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրութեան համար ղրկուած պատուիրակութեան իրաւական պահը:

Խատիսեանը ղրկող (Հ. Օհանջանեան) եւ իր պաշտօնին մէջ հաստատող(1) (Ս. Վրացեանի) հանրապետական անկախ կառավարութիւնը վերականգնելով, ինքնաբերաբար կը վերականգնէր նաեւ Խատիսեանի պատուիրակութեան իրաւասութիւնը: Ուրեմն նաեւ այդ պատուիրակութեան ստորագրած դաշնագիրը՝ որ մինչ այդ իրաւականօրէն կեղծ չէք մըն էր միջազգային բորսայի մէջ, կը դառնար իրաւական արժէք:

(1) Վրացեանի կառավարութիւնը ուղղակի հեռագրով վաւերացուց Խատիսեանի պատուիրակութիւնը եւ յայտնեց Թրքական իշխանութեան թէ պատուիրակութեան կազմը անփոփոխելի կը մնայ: Կ. Սասունի, «Հայ-Թրքական պատերազմը», «Հայրենիք ամսագիր», 1926 յուլիս էջ 114-115:

Իսկ Թուրքերու ուզածը հէնց այդ էր, որպէսզի Մոսկուայի մէջ յանձին Ա. Բէգզատեանի մերժէին ռուսին միջնորդութիւնը, ինչպէս «կտրուկ ձեւով» մերժեր էին Ալեքսանդրապոլի մէջ, ծիծաղէին նաեւ Լօնտօնի մէջ Պօղոս Նուպարի եւ Ահարոնեանի քիթին:

Եւ եթէ Լօնտօնի մէջ, խորհրդաժողովի յանձնաժողովը, Լորտ Կըրզըն եւ Բերդըլօ, փոխանակ Նուպար փաշայի եւ Ահարոնեանի երեսին կոպտօրէն գոցելու յանձնաժողովի դուռն անգամ, անոնց առիթ տուին քանի մը բառ ողոքելու. այդ միայն տուրք մըն էր եւրոպացիի փափկանկատութեան:

Առանց այս փաստերուն կ՚ակնկալուէ՞ր թէ Լօնտօն պիտի ըսէր աւելին: Եթէ ո՛չ, պէտք չէր երթալ այդպիսի ծիծաղելի վիճակի մէջ:

Եթէ ճիշդ ըլլան իսկ մեր գիտցած բոլոր փաստերը՝ ամէն տեսակի եւրոպական խորհրդաժողովներու մասին, անոնք այս առիթով գոնէ եղան ու մնացին տեսութիւններ և ենթադրութիւններ, ապացուցուելու կարօտ: Իսկ եթէ արդէն պիտի երթայինք ու գացինք, ապացուցուիլը միակ ձրի բանն էր, այլեւս մեզ համար: Իսկ այդ չապացուցուեցաւ. գոնէ այս անգամ: Եւ «Փրկութեան Կօմիտէն» էր մերժողը այդ ապացոյցը:

Առանց Փետրուարեան ապստամբութեան և Վրացեանի հեռագրին, արդեօ՞ք Մոսկուա պիտի ընէր աւելին եւ արդեօ՞ք Մոսկուայի տրամադրութիւններն ու խօսքերը կեղծ չէին, թէ

«Խորհրդային իշխանութիւնը կանգնած էր բանւորագիւղացիական Հայաստանի ազատ ու անկախ ինքնորոշման եւ զարգացման իր հիմնական ու նախկին դէպքերում: Իսկ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը համարում էր անհանդուրժելի այդ ազատութեան ու անկախութեան տեսակէտից» : (*)

* Գ. Ջուքար. «Փրկութեան Կօմիտէն եւ Թրք. Օրիանդւացիա» էջ 80-81:

Արդե՞օք Կասեանը սուտ չէր խօսէր յայտնելով Խատիսեանին որ «մեր նպատակն է չճանաչել այդ դաշնագիրը եւ կազմել նոր համաձայնութիւն»։

Ասոնք հարցեր են՝ որոնք մնացին անպատասխան, որովհետեւ Թուրքերը թոյլ չէին տար Վրացեանի բերնով՝ յուզել այդ հարցերը։

Անոնք գիտէին որ ոեւէ տեղ — երրորդ ուժի մը ներկայութեան — աւելին չպիտի ստանային ինչ որ արդէն ստացեր էին. իսկ իրենց ստացածի շուրջ չափի կամ ձեւի մասին ոեւէ խօսք միայն ի վնաս իրենց փոփոխութեան մը կարելիութիւնով կրնար վերջանալ։ Եւ այս վտանգին դէմ պաշտպանուելու միակ միջոցը երբեք չխօսիլն էր, իսկ երբեք չխօսելու համար՝ միայն Վրացեանի, իբր իշխանութիւն, խօսքն էր պէտք։

Եւ Վրացեանի խօսքը, այս մասին, շատ կտրուկ էր եւ յեղափոխաշունչ։

Ու Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը ստացաւ իր ուժը եւ դարձաւ միջազգային իրաւական մէկ վաւերաթուղթ։

Իսկ Փետրուարեան ապստամբութիւնն ու «Փրկութեան Կոմիտէն» փաստօրէն կարծէք մտածուած առաքելութիւն մը ունենային - ծնիլ ու ապրիլ հայ արիւնի մէջ այնքան ատեն միայն, որ խորհրդաժողովները բացուին ու գոցուին, մինչեւ որ Թուրքերը փրկեն Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը։

Ու փրկուեցաւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, հայու մը ձեռքով . փրկուեցաւ՝ հայութեան գերութիւնը յաւերժացնող այդ դատավճիռը, որ մեր նորագոյն պատմութեան մէջ զոյգը պիտի կազմէ Կարսի անկման անջնջելի ամօթին։

Եթէ Վրացեան գիտէր ու կը խոստովանի հրապարակով, թէ «Թուրք գործիչները կ՚ուզենային հայկական հարցը դարձնել հայ - թրքական անմիջական

յարաբերութիւնների առարկայ՝ վստահ որ եթէ իրենք հայերի հետ միան երես առ երեսի. միշտ էլ միջոց կը գտնեն իրենց ուզածը ընդունել տալու» :

Պարտաւոր է կրել նաեւ այդ «երես առ երես»ութեան պատասխանատուութիւնը։ Որովհետեւ իր ձեռքերուն կը վերաբերի այն դաշոյնը՝ որ խրեցաւ Հայութեան ու Հայաստանի սրտին. եւ որ «Ալեքսանդրապոլի Դաշնագիր» անունն ունի։

Եւ այդ դաշոյնը՝ որ խրեցաւ հայութեան սրտին, ջրդեղուելով հայու ձեռքով թափուած հայու արեան մէջ։

ԴԻՄՈՒՄ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ` ԳԱՐԱԲԷՔԻՐԻ

«Հաղորդել մեզ, թէ արդեօք Ազգ. մեծ ժողովի կառա-
«վարութիւնը հնարաւո՞ր է գտնում հասցնել Հայաս-
«տանին զինուորական օժանդակութիւն եւ եթէ կարող
«է, ի՞նչ չափով եւ եղանակով, եւ ի՞նչ ժամանակա-
«միջոցում»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ
ՍԻՄԷՕՆ ՎՐԱՑԵԱՆ

1921 Մարտ 18
Երեւան

Դ.

Եւ կատարուեցաւ այն որ պիտի կատարուէր։

1921 Փետր. 21ի լուսաղէմին, երբ Քեազիմ Գարաբէքիր իր մահացու դիրքերուն մէջ նստած էր դեռ, անօթի մերկ ու գաղթական Հայաստանը բռնկած էր վառօդի հրդեհով մը ու հայը հայի դէմ կրակ կը տեղար եւ մահ կը սփռէր։

Երկուքուկէս ամիս առաջ 1920 Դեկ. 2ին — խաղաղ ու անարիւն կերպով իշխանութիւնը յանձնող Ս. Վրացեան, երկուքուկէս ամիս յետոյ — 1921 Փետր. 18ին վառօդով ու գնդակով ետ կը յափշտակէր իշխանութիւնը։

Երկուք ու կէս ամիս առաջ, Երեւանի համաձայնագրով Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի մահաբեր լուծէն հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը փրկել ձեւացընողը երկուք ու կէս ամիս յետոյ Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին կ'ապաւինէր յաւերժացնելու համար իր իշխանութիւնը։

Ու ահա երկուք ու կէս ամիս առաջ անարիւն եկողը արիւններով ետ կը դառնար. հայ հողի աւերակներու եւ հայ ժողովուրդի դիակներու վրայէն, քառասուն օր յետոյ կրկին դառնալու համար վրէժի փոթորիկով։

Բայց որպէսզի գացողը այլեւս չկրնար դառնալ, Վրացեանի յեղափոխական կառավարութիւնը պէտք էր դիմէր Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին, որի ստորագրութիւնը թելադրած էր հրաժարած վարչապետի հանգամանքին հակառակ։

Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի 5րդ յօդուածը կ'ըսէ.

«Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ ժողովի կառավարութիւնը «խոստանում է Հայաստանին իր ռազմական օգնութիւնը «ներքին թէ արտաքին վտանգների պահուն և այն բոլոր «դէպքերում երբ Հ. Հանրպ. ը այդ օգնութիւնը հայցէ»։

Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը միջազգային իրաւականութիւն ստանալու համար, «նաեւ մեր դաւաճանութիւնը» —ըստ Վրացեանի քաղաքական հասկացողութեան -- տրամաբանական է մտածել որ խոստացուած է Քէմալին: Այս խոստումը իրագործել միայն իրաւունք կրնար տալ՝ սպասել երկրորդ կողմէն՝ իրագործել հինգերորդ յօդուածը:

Ահա հիմքը այն փաղաքուշ, այն ողոքիչ նամակներուն եւ հեռագիրներուն՝ որոնք իրարու ետեւէ կը ղըրկուէին Մուստաֆա Քէմալին, հայցելով անոր զինուորական օգնութիւնը: Բէհաէտտին բէյի, Քեազիմ Գարաբէքիրի, Ազգ. Մեծ ժողովի դռներուն առջեւ այս ողոքումները ժողովրդական լեզուով պիտի ըսէին.

«Մենք կատարեցինք մեր խոստումը, կատարեցէք դուք ալ ձեր խոստումը»,

Բարեբախտաբար Թուրքը կեանքին մէջ այս մէկ անգամին՝ հայը խաբեց, ի նպաստ հային, եւ Վրացեանին հայցումները մնացին անպտուղ: Թուրքը այս անգամ խաբեց հայը եւ չեկաւ օգնութեան (իմա կոտորելու մնացած հայութիւնը) հարկաւ ո՛չ որովհետեւ այլ եւս յագեցած էր հայու արիւնով, այլ միայն անոր համար որ գիտէր թէ եթէ գար, պիտի եկած ըլլար ռուսին դէմ:

Ոչ ոք կրնայ ժխտել թէ հայութեան մէկ զանգուածին ֆիզիքական գոյութիւնը հետեւանքն է Թուրքին չգալուն, իբր պատասխան Վրացեանի դիմումներուն, և «նաեւ մեր դաւաճանութեան»:

Եւ այստեղ ճիշդ է Վրացեան- որ ռուսին գալով հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը մնաց անձեռնմըխելի, որովհետեւ «գոնէ մինչեւ այժմ այսպէս է վարուել ռուսը»:

Բայց ահաւորագոյնը այն է, թէ ինչպէ՞ս Վրաց-

եան մը եւ իրեն պէս քանի մը հոգիներ՝ որոնք որքան գիտեն թէ ռուսը անձեռնմխելի կը պահէ ժողովուրդը նոյնքան գիտեն թէ Թուրքը ձեռնամուխ կ՚ըլլայ նոյնինքն ժողովուրդի կեանքին, կրնան դիմել այդ նոյն Թուրքին, զայն բերելու համար այն հողամասին վրայ, այդ ժողովուրդին մէջ՝ որոնք քաղաքականապէս ու ցեղայնօրէն մահացու թշնամի նկատուած են իրեն՝ Թուրքին:

Ու պահ մը ենթադրենք, թէ ռուսը չգար եւ գար Թուրքը... կրնա՞ն Վրացեան եւ իր խումբ մը գործակիցները ժխտել, թէ այսօր Արարատեան դաշտին մէջ տարբեր բան պիտի գտնուէր քան մէկ միլիօն եւս անթաղ հայ դիակ:

Եթէ չեկաւ Թուրքը ու մեզի խնայուեցաւ, մինչեւ այսօր, նոր մահաստան մը, այդ, սակայն, չ՚արդարացներ ոչ իսկ կը չքմեղացնէ այդ մահացու վտանգը պատրաստող ճիգը:

Ուեէ օրէնքի առջեւ մարդասպանութեան մտադրութիւնը պատժելի արարք է: Ատրճանակը վերցնող և բլթակը քաշող ձեռքը չ՚արդարանար երբեք, ատրճանակին կրակ չառնելովը: Իսկ ժողովուրդի մը, իր իսկ ազգին ֆիզիքական կեանքին դէմ մահացու թշնամին իբր ռումբ արձակել փորձողը ոեէ ժողովուրդի մէջ կը դատուի արարքին համազօր պատասխանատուութեամբ:

Դժբաղդութիւնն այն է, որ մինչեւ այսօր ոչ միայն չդատուեցան ու չեն դատուիր, այլ քաջալերուած, հրապարակով կը հռչակեն՝

«բօլշեւիկ՝ երը կամ միլլի․կանները» :

Այս կոչը, իր պատասխանով՝ «միլլիականնե՛րը», կը [illegible] Ալեքսանդրապօլի դաշնագրէն:

Թուրքի - Միլլիական ըլլայ ան թէ ուրիշ բան - ի գործ դրած արհաւիրքներն ու հետեւանքները աչքի առաջ ունենալով, փորձենք տալ փաստերը այս դաւանանքի

իրագործման՝ 1920 Նոյեմբեր — 1921 Ապրիլ շրջանին։

Այս չորս ամիսի շրջանին տեղի ունեցեր են անհաւոր դէպքեր, որոնցմէ հետեւեալ փաստերը բաւական պիտի ըլլան հանելու պատշաճ եզրակացութիւնը։

Նախ քան փաստերը արձանագրելը, անգամ մը եւս, յանուն արդարութեան- կրկնենք որ այս փաստերու պատասխանատուութիւնը ո՛չ կը վերաբերի հայ ժողովուրդին, ոչ ալ անոր մէկ հատուածին, իբր հաւաքականութիւն, այլ խումբ մը անհատներու՝ որոնք գիտցած են միշտ խուսափիլ իրենց արարքներու դատաստանէն, շնորհիւ այն ախտաւոր դաստիարակութեան՝ որ «կուսակցասիրութիւն» բառի դրական ձեւի դիմակին տակ ծածկուած է և ամէն չափ ու սահման անցած է. կարծել տալով կուսակցութիւնը սիրած ըլլալ, պաշտպանելով ամենաանպաշտպանելի արարքն անգամ, երբ զայն գործողը ճարպիկ կուսակցապետ մըն է։

1920 Նոյեմբեմ 20ին (շաբաթ), Երեւանի «Յառաջ»ը, Վրացեան — Դարբինեան (*) խումբի օրգանը կը գրէ խմբագրական մը «Հաշտութեան» խնդիրը և մեր «օրէնդացիան» վերնագրով և կը հոչակէ իր քաղաքական դաւանանքը . —

«Եթէ հայ ժողովուրդը կամենում է ապրել և ապա-

(*) Այս փաստերով երեւան եկող գաղափարախօսութիւնը եւ անոր մարմին տալու ճիգերը՝ իրենց հետեւանքներով սկսած են թափ առնել սանձակոտոր չափերով, Վրացեանի վարչապետութեան «Փրկութեան կոմիտէի» նախագահութեան եւ Դարբինեանի խմբագրութեան օրերուն։ Դէպքերու գահավէժ վիճակը և շրջապատի գլուխը կորսընցնելու պարագան ալ անշուշտ մեծապէս օգնած են, որ անոնք եւ իրենց պէս մտածող խմբակ մը՝ ընեն ինչ որ կ'ուզեն, մինչեւ ազգն ու հայրենիքը Թուրքերուն կրունկին փոշի դարձնելու չափ։

հովել իր պետական ու ֆիզիքական գոյութիւնը յարատեւօրէն, նա պէտք է ունենայ ոչ թէ ռուսական այլ թրքական օրիէնդացիա»։

Քաղաքական այս դաւանանքը այսքան պարզ բառերով աչքի առաջ ունենալէ յետոյ հետեւեալ փաստերը պէտք չէ զարմանք պատճառեն։ Պէտք է միայն ցըրուեն ամէն բարեմիտ տարակուսանք, թէ այս դաւանանքին տէրերը, ի գին հայ ժողովուրդի արիւնին, առած են քայլեր ապացուցանելու համար անկեղծութիւնը իրենց դաւանանքին եւ խոստումին հանդէպ, որ դէպքերու փաստերուն տակ անտարակուսելի կը դառնայ։

Իրենց խոստումը փետրուարեան ապստամբութիւնով ապացուցանելէ յետոյ, թրքական հաւաստիացումներով եւ դաշնագրի տրամադրութիւնով քաջալերուած մարդիր բնական էր որ գրէին.—

«Անդրկովկասի մէջ ապրող հայ ու թուրք ժողովուրդները բոլշեւիզմի զարհուրելի կօշմարից վերջնականապէս ազատուել եւ իրենց անկախ քաղաքական գոյութիւնը միանգամայն ապահովել կարող են միայն Տաճկաստանի բարեկամութիւնը շահելով։

Իր՚րի պատմական բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատութեան իրական պաշտպան կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը(*)։

«Հայ ժողովուրդը գէթ այս անգամ չպէտք է գործի 1914ի (**) եւ 1918ի թ. ճակատագրական սխալը եւ

* Խմբ. «Ազատ Հայաստան» 1921 Մարտ 15

** Պ. Վրացեանի օրկանը ըսել կ'ուզէ որ 1914ին պէտք էր ընդ առաջ երթար Դաշնակցութեան 8րդ (Էրզրումի) ընդհ. ժողովին ըրած առաջարկին — Կովկասահայութիւնը ապստամբեցնել Ռուսիայի դէմ, այն վայրկեանին որ Թուրքերը պիտի յարձակէին Կովկասի վրայ։ Եւ կը հաշակէ որ սխալ էր որ երբ մէկ կողմէն Թրքահայութեան յորդոր կը

պէտք է իր բախտը կապէ ոչ թէ Ռուսաստանի, այլ իր հարեւան ազգերի, այսինքն Թուրքերի եւ վրացիների հետ։ Իսկ Թուրքերի եւ վրացիների հետ լինելով հայ ժողովուրդը կը լինի նաեւ Տաճկաստանի հետ։

«Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդները պէտք է լինին տաճիկների հետ եւ ոչ թէ բոլշեւիկների հետ, որովհետեւ միայն տաճիկների հետ գործելով նրանք կարող են ապահովել իրենց ազատութիւնն ու անկախութիւնը»

(Խմբ. «Ազատ Հայաստան» 1921 Մարտ 20)։

Զարմանալի չէ, որ այլեւս Բէհաէտտին – Վրացեան յարաբերութիւնները ըլլան այնքան մտերմիկ, որ Փետր. 18-էն մինչեւ Փետր. 24 – վեց օրի ընթացքին, – այնպիսի տակնուվրայութիւններու մէջ Բէհաէտտին բէյը երկու անգամ տեսակցութեան արժանանայ, ճակատամարտային օրերու Նախագահ Վրացեանի կողմէ։

1921 Փետր. 24-ին, կէսօրին կրկին անգամ «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»ի Նախագահ Ս. Վրացեանին այցելութեան է գալիս Բէհաէտտին էֆէնտին։

«էֆէնտին իր «անկեղծ» հիացմունքն է արտայայտում «Հայ ազգային իշխանութեան› այն պայքարի հա-

---

կարգային «համբերութեամբ տանիլ դառն բաժակը» — Թուրքի զարհուրանքները — միւս կողմէ չէին ապստամբեցուցած Կովկասի հայութիւնը Ռուսիայի դէմ։ Այդ ժողովին մասնակցողներէն մին էր Վրացեան՝ որ Թրքահայութեան կը թելադրէր վիզը երկարել Թուրքի եաթաղանին առջեւ եւ այդ հայութիւնը բնաջինջ ըլլալէն յետոյ Թուրքի ձեռքով մնացած անտէր հայ ժողովուրդին տէր դարձած, կ՚աշխատի սրբագրել 1914ի «սխալ»ը։ Սրբագրութեան կէսը կը կատարէ ուրիշ Բէհաէտտին բէյի մը թելադրանքով եւ կը փորձէ վերջացնել զայն, Թուրքը բերելով Կովկաս ու կէս հայութիւնն ալ յանձնելով նոյն Թուրքին։

մար, որ նա վարում է «օտար լծի» դէմ և յանուն Հայաստանի անկախութեան և ազատութեան:

«Քեազիմ Գարաբէքիր փաշայի մանիլաւիկը հաւաստիացնում է Վրացեաններին, որ «իր կառավարութիւնը» առանձին համակրանօք հետեւում է այդ «հերոսամարտին»: Ցաւ յայտնելով որ «Հայ ազգային բանակը» գըլխատուել է շնորհիւ սպայակոյտի աքսորի: Բէհաէտտին էֆէնտին վստահացնում է, որ Անգօրան չի պիտի վարանի ռազմական օգնութեան գալ նաև «Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէ»ին, ճիշդ այնպէս ինչպէս դա ցոյց է տուում ամենայն անձնուիրութեամբ Վրաստանի «Ազգային կառավարութեան»:

«Համաձայնութեան պետութիւնների և Տաճկաստանի փոխյարաբերութիւնները ·աւելացնում է այս աւուր պատշաճի ստեղծուած դիւանագէտը - արդէն նոր ընթացք են որոնում, որի լաւ ապացոյցն է հանդիսանում մօտ օրերս կայանալիք Լօնտօնի խորհրդաժողովը: «Հայ ազգային կառավարութիւն»ը անկասկած հարկ եղած միջոցները կը ձեռնարկի՝ Ալեքսանդրապոլի «եղբայրական» դաշնագրի հիմունքներով, հէնց որպէսզի երրորդ օտար ուժեր հայկ. խնդիրն առիթ չծառայեցնեն պատգամաւորութեան հնարաւորութիւնները սահմանափակելու:

«Մոսկուայում կայանալիք խորհրդաժողվի վրայ մենք առանձին յոյս չենք դնում. ընդհակառակը անխուսափելի է համարում Անգօրայի և Մոսկուայի յարաբերութիւնների խզումը:

«Յամենայն դէպս, մեր կառավարութիւնը ճանաչում է «Հայաստանի Փրկութեան կոմիտէ»ին, որպէս միակ ազգային իշխանութիւնը Հայաստանում, եւ այնչափ որչափով Հայաստանի և Տաճկաստանի սահմանների և այլ յարակից խնդիրներն ստացել են իրենց վերջ-

նական խրատական լուծումը Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով, պարզ է որ հայկ. կառավարութիւնը եւս չի հանդուրժի, որպէսզի Մոսկուայի խորհրդաժողովում այդ հարցերը քննութեան առնուին » : (*)

Հետեւեալ փաստերը՝ որոնք տրամաբանական քայլեր են Վրացեանի «Թուրքի պաշտպանութիւնը» դաւանող քաղաքականութեան. միեւնոյն ատեն կը ստիպեն քարանալ՝ բոլոր պաշտպան լեզուները :

Բէհաէտտինի խօսքերուն տառացի ճշմարտութիւնը ոեւէ մարդ կրնայ տեսնել այն դիմումներուն և արձանագրութիւններուն մէջ՝ որոնք «փրկութեան կոմիտէ»-ի արխիւներուն մէջն են եւ որոնք փճացուած ըլլալ կը կարծէր Վրացեան ու հանդարտ սիրտով կը շարունակէր իր դերը :

1921 *Մարտ 25 ի «Ազատ Հայաստան» էն. —*

«Ցաճկաստանի ներկայացուցիչը Երեւանում՝ Բէհաէտտին էֆէնտին, երէկ, ամսոյս 24 ին, ժամը 12 ին, այցելեց Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէի նախագահ՝ Ս. Վրացեանին: Զրոյցի ժամանակ Բէհաէտտին էֆէնտին կրկին անգամ յայտնեց բարեկամական զգացումներ, եւ յոյս յայտնեց որ ցաճկաստանի եւ Հայաստանի կառավարութիւնների միջեւ շուտով կը ստեղծուի մշտնջենական բարեկամական յարաբերութիւններ » :

1921 *Մարտ 3 ի «Ազատ Հայաստան» էն. —*

«Հայաստանի փրկութեան կոմիտէն բարեկամական հեռագիր է ուղարկել Անգարայի Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութեան:

«Շուտով Հայաստանի եւ ցաճկաստանի միջեւ նորմալ դիւանագիտական յարաբերութիւններ կը սկսուին:

«Մտադրութիւն կայ յատուկ պատգամաւորութիւն ուղարկել Անգարա » :

---

* Գ. Ջուբար Հայս. Փրկ, կոմիտէն եւ Թրք, Օրիանդացիա էջ 53-54:

1921 *Մարտ* 4 *ին, Փրկութեան կոմիտէի նիստի արձանագրութենէն* . —

«Լսեցին փրկութեան կոմիտէի նախագահի առաջարկը՝ Անգորայի կառավարութեան հետ յարաբերութիւնների մըտնելու մասին։

«Որոշուեցաւ՝ անմիջապէս սկսել նախնական յարաբերութիւններ Անգորայի կառավարութեան հետ՝ Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէի անունից» :

Եւ ահա փաստերը այն ճիգերուն՝ որ կը ձգտին մարմին տալ միայն Թուրքով կարենալ ապրելու դաւանանքին։

1921 *Մարտ* 15 *ին Սիմոն Վրացեան հետեւեալ ռադիօ հեռագիրը կը ղրկէ Անգորա։*

«Թուրքիայի Ազգ. Մեծ Ժողովի Արտաքին Գործերի կոմիսարին. —

«Ազատուելով բոլշեւիզմի անունով Հայաստան մտած օտար լծից՝ Հայաստանի ժողովուրդը լիքն է խորունկ գոհունակութեամբ՝ ապրելու ազատ ու անկախ եւ ամենամօտիկ բարեկամական յարաբերութիւններ ստեղծելու իր հարեւանների, առաջին հերթին, տաճիկ ժողովրդի հետ։ Իմ կառավարութիւնը Տաճկաստանի եւ Հայաստանի միջեւ միջազգային նորմալ եւ բարեկամական յարաբերութիւններ սկսելու բազա է համարում այն պայմանները, որոնք ձեւակերպուած են անցեալ տարուայ դեկտ. 2 ին Ալեքսանդրապոլում կնքուած հայ-տաճկական դաշնագրի մէջ եւ հետագային ստեղծուած իրական պայմանները» :

«Ցոգորուած լաւագոյն զգացումներով դէպի տաճիկ ժողովուրդը եւ նաեւ ազատութեան համար մարտնչող Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը, եւ սպասելով ձեր կողմից շուտափոյթ կարգադրութեան՝ երկու երկիրների միջեւ բարեկամական կապեր հաստատելու եւ քաղաքական ու տընտեսական առեւտրական յարաբերութիւններ սկսելու խընդըրին մասին :

«Իմ կառավարութիւնը կարծում է, որ հարցի լուծումը արագացնելու ամենայարմար ձեւը անձնական տեսակցութիւնն է» : (*)

1921 *Մարտ 18 ին Վրացեան կրկին ողոքիչ կերպով կը դիմէ Անգօրայի պաշտպանութեան.* —

«Թուրքիայի Ազգ. մեծ ժողովի կառավարութեան արտաքին գործոց նախարարին. Ճակատի հրամանատարութեան ներկայացուցիչ Բեհաէտտինին. —

«Հաճեցէք ներկայ դիմումը *շտապ կերպով* հասցնել ձեր բարձր իշխանութեան եւ ինչպէս *անձամբ խնդրել եմ ձեզ*, որ շուտափոյթ պատասխան ստացուի:

Իր ազատութեան եւ անկախութեան համար մարտնչող Հայաստանի կռիւը բոլշեւիկների դէմ, մեր համոզումով, ծառայում է ո՛չ միայն Հայաստանին, այլ եւ առաջաւոր Ասիայի բոլոր ազգերի օգտին: Այդ պատճառով Հայաստանը յոյս ունի, որ իր կռուի ընթացքում ինքը կը ստանայ օգնութիւն իր հարեւանից եւ առաջին հերթին՝ տաճիկ ժողովուրդի կենսական շահն էլ է պահանջում Հայաստանի յաղթական դուրս գալը այս կռուից եւ անկախ մնալը : Այդ համոզումից ելնելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը խնդրում է Թուրքիայի Ազգ. մեծ ժողովի կառավարութեան՝ յանուն երկու ազգերի փոխադարձ շահի, ըստ կարելւոյն շուտ՝

1. — վերադարձնել Երեւան ռազմաճակատում գտնուող հայ զինուորական ռազմագերիններին:
2. — Տալ որոշ պայմաններով հայ բանակին, ռազմամթերք առաջին հերթին ռուսական երեք գծանի հրացանի կամ տաճկական մաուզէրի փամփուշտներ եւ կամ Ռուսիայի եւ Լեբելի սիստէմի հրացաններ:
3. — Հաղորդել մեզ. թէ արդեօք Ազգ. մեծ ժողովի կառավարութիւնը հնարաւո՞ր է գտնում հասցնել Հայաստանին զինուորական օժանդակութիւն եւ եթէ կարող է, ի՞նչ չափով եւ եղանակով եւ ի՞նչ ժամանակամիջոցում:

---

* Փրկութեան Կոմիտէի արխիւ :

«Այն դիմումը անելով Հայաստանի կառավարութիւնը հիմնուում է այն բարեկամական յարաբերութիւնների վրայ, որոնք հիմք են դրուած Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից սկսած եւ որոնք խանգարուած են բոլշեւիկների իշխանութեան ժամանակ: (*)

Խորին յարգանօք

Երեւան 1921 Մարտ 18

Հայս. կառվ. Նախագահ

ՍԻՄԷՈՆ ՎՐԱՑԵԱՆ

Ս. Վրացեանի այս դիմումը կը բղխի Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն եւ մասնաւորապէս անոր 5-րդ յօդուածէն՝ որ իբր վերյիշում մէջ կը բերենք.—

«Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը խոստանում է Հայաստանին իր ռազմական օգնութիւնը, երբոր թէ արտաքին վտանգի պահին եւ այն բոլոր դէպքերում, երբ Հայաստանի հանրապետութիւնը այդ օգնութիւնը հայցի»:

Ու Ս. Վրացեան այդ դաշնագրին միջազգային իրաւականութիւն տալով փետր. 18ի ապստամբութեամբ, կը յուսար Քէմալի աչքին բացարձակ վստահելիութեան արժանացած ըլլալ եւ հայցումը արդարացնել:

Այդքանը, սակայն, ինչպէս կ'երեւի դեռ բաւական չէր Թուրքի համար, որ կը յապաղէր Վրացեանի ակնկալութիւնները իրականացնել:

Դժբաղդաբար ապագայ փաստերը պիտի գան ապացուցանել, թէ Վրացեանն ալ ինքնիրեն համար բաւական չէր համարեր իր ծառայութիւնը, նման վստահութեան մը արժանանալու համար:

1921 Մարտ 21 ին Վրացեան կը դիմէ իր մտերիմ Բէհաէտտինին, անոր բարեհաճութիւնը միջոց դարձնելու Թուրք զինուորներու Հայաստան գալուն.—

«Ի յաւելումն Մարտ 15ի գրութեան՝ պատիւ ունիմ ձեզ

* Փրկ. կոմիտէի արխիւ: — Ս. Վրացեանի ձեռագրով գրուած:

յայտնել, որ Հայաստանի կառավարութեան ջերմ ցանկութիւնն է շուտափոյթ հաստատուած տեսնել Տաճկաստանի եւ Հայաստանի նորմալ միջ-պետական բարեկամական յարաբերութիւնները, ինչ որ փափաքն է ամբողջ հայ ժողովրդի

«Յուսալով որ Թուրք ժողովուրդն էլ նոյն ձեւով է զգում եւ կամենալով այդ ցանկութիւններին գործնական արտայայտութիւն տալ, ցանկութիւն ունիմ իմ ներկայացուցիչն ուղարկել Արեւելեան Ճակատի հրամանատարութեան եւ ըստ կարիքի՝ նաեւ ձեր կառավարութեան մօտ՝ մի շարք գործնական հարցեր տեղն ու տեղը կարգադրելու նպատակով:

«Հաճեցէք այդ մասին ձեր հրամանատարութեան կարգադրութիւնը ստանալ եւ ընդունիլ յարգանացս հաւաստիքը: (*)

Եթէ կարելի ըլլար այս պատկերը գիծերով ու տառերով սահմանաւորել, ամենէն թոյլ ամփոփում մը պիտի տար հետեւեալ եզրակացութիւնը. —

1. — Աւերակ Հայաստանի ու գաղթական հայութեան նոր աւերակներ, նոր արիւն քամութիւն, նոր նիւթական, ֆիզիքական ու բարոյական ծանր կորուստներ:
2. — Արտաքին աշխարհի դիւանագիտութեան աչքին նոր պարտութիւն, նոր ծիծաղելիութիւն, նոր ծառայութիւն ու րայայութիւն՝ Թուրքին:
3. — Ֆիզիքական ու քաղաքական նոր յաղթանակ Թուրքին:
4, — Փաստական իրաւականութիւն Աղեքսանդրապոլի դաշնագրին:

* Փրկութեան կոմիտէի արխիւ:

«Այն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը (Վրացեանի կառավարութիւնը) քաշւում է իշխանութիւնից»։

Երեւանի համաձայնագիր ցօդ. 8. 1920 դեկտ. 2

«Եւ նոյն տարուայ (1920 *թ.) Դեկտ.* 20 *ի մօտերքը — այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը* 15 - 18 *օր յետոյ — արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը»* ։

Իրազեկ
«Դաշնակցութիւնը եւ փետր. 18ը.»
«Հայրենիք» փետր. 20 1931.

Ե.

Եւ այս բոլորը ինչո՞ւ եւ ո՞րոնց կողմէ։

Քննենք այս հարցերը, գոնէ տասը տարի յետոյ։

Փետր. 18 ի ապստամբութիւնը արդարացնող եւ զայն պանծացնող կողմի պատճառաբանութիւնները, որ խտացուցինք մեր առաջին գլուխին մէջ, կրկնենք անգամ մըն ալ.-

1. - Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը նշանակութիւն չունէր բոլշեւիկներուն համար։ Անոնք կը կոտորէին, կը հալածէին, կ'աքսորէին հայ ժողովուրդը։ Բոլոր անոնք որ, բոլշեւիկ չէին, մահուան ու աքսորի սարսափի տակ էին։ Չյարգեցին իրենց խոստումները և ստորագրութիւնը, իրենց քաղաքական հակառակորդներու մասին։ Չարդարացուցին ժողովուրդի ակընկալութիւնները չքշելով Թուրքերը եւ հայ հողերը չդարձնելով Հայաստանի եւայլն։

2. - Հայ ժողովուրդն ինք զգաց անկախութեան կորուստը, որ Դաշնակցութիւնը զիջած էր բոլշեւիկներու եւ «տարերային» ու «համաժողովրդական» ձեւով պոռթկաց, տիրանալու իր անկախութեան՝ զոր երկու տարուան ընթացքին սովրած էր գնահատել աւելի քան իր ֆիզիքական գոյութիւնը։

3. - Ժողովուրդը ինքը, առանց կուսակցական խտրութեան, Դաշնակցականը, Էսէրը, Ժողովրդականը ոչ-կուսակցականը, բոլո՛րը, բոլո՛րը, ինքնաբուղխօրէն պոռթկաց այն զարհուրանքներուն դէմ, որ անտանելի էին։ Իսկ Դաշնակցութիւնը ստանձնեց միայն ղեկավարի դեր, շարժումը պահելու համար լաւագոյն հունի մէջ։

Որ հայ ժողովուրդի հոգիին, մտավիճակին, տընտեսական ու ընկերային կառուցուածքին խորթ էին բոլշեւիկեան դաւանանքներն ու բոլշեւիկներու անձերն

իսկ, այս բանը ապացուցանելու համար աւելի քան աւելորդ պերճանք են տասը տարիի ճառերը։

Բոլշեւիկներու տասը տարիի գոյութենէն վերջն ալ Հայաստանի մէջ, աւելորդ յոգնութիւն է այդ բանը ապացուցանելը՝ այսօրուան համար իսկ։ Որովհետեւ եթէ ընկերաբանները կրնան գիտական վերլուծումով ապացուցանել զայն, հասարակ ժողովուրդը իր բնազդով կը զգայ թէ դարերու գործը վերափոխել օրերու գործ չէ։

Այդ հոգեվիճակը, Նորի առթած վանողական ըզգացումը հինին մէջ, այս օր կայ եւ բնական է որ աւելի շեշտուած կերպով ըլլար առաջին օրերուն ։

Բայց այդ զգացումը, հոգեկան այդ վրդովումը ղեկավարները գիտակցօրէն, իսկ ժողովուրդը բնազդօրէն ստորադասած էին Թուրքի եաթաղանէն կախուած սպառնալիքին առջեւ։ Իսկ այդ սպառնալիքը չէր հեռացնր հայ ժողովուրդի բնազդէն ու ղեկավարներու ուղեղէն 1921 Փետր. 18ին։

Ուրեմն պէտք էին աւելի ուժեղ պատճառներ։

Ամփոփենք. –

ա, Հալածանք, աքսոր, կոտորած ոչ-բոլշեւիկ ժողովուրդին։

բ, Չյարգել քաղաքական հակառակորդներու մասին տրուած խոստումները։

գ, Յուսախաբել ժողովուրդը չքշելով Թուրքերը եւ հայ հողերը չվերադարձնելով Հայաստանի։

Արդիւնք. –

Համաժողովրդական տարերային ապստամբութիւն։

Տիեզերքը կը ներկայացնէ շղթայ մը, կազմուած օղակներէ՝ որոնք պատճառի և հետեւանքի յաջորդական օղակաւորումներով իրար կը բացատրեն, իրար կը լրացնեն։

Այս օրէնքն է, որ կը ղեկավարէ ամէն երեւոյթ կը դատէ ամէն արարք եւ կ՚արդարացնէ կամ կը դատապարտէ ոեւէ քայլ։

Այս օրէնքի նժարովն է, որ պիտի կշռենք նաեւ Փետր. 18ի ապստամբութիւնը:

Այս նժարը եթէ ցոյց տայ, թէ Ս. Վրացեանի ներկայացուցած փաստերը պատճառներ են, ապա, ուրեմն, ապստամբութիւնը հետեւանք է: Հետեւաբար արդարանալի, որքան ալ շատ սուղ վճարած ըլլայ հայ ժողովուրդը: Իսկ եթէ ապստամբական ծրագիրը պատճառ է ու Ս. Վրացեանի ներկայացուցածները՝ հետեւանք են, այն ատեն դատապարտելի է այդ ապստամբութիւնը, որքան ալ անոր հագցուի սրբութեան պատմուճան եւ նոյնիսկ ժամանակաւոր կերպով այդպէս ընդունուի:

Կշռենք, ուրեմն, Փետր 18ի ապստամբութիւնը, կէտ առ կէտ, պատճառի եւ հետեւանքի նժարով:

Բոլշեւիկները եկան Հայաստան, նախապէս կնքուած համաձայնութիւնով մը, որով անոնք կուտային խոստումներ եւ կը ստանձնէին յանձնառութիւններ:

Կատարեցի՞ն անոնք իրենց խոստումներն ու յանձնառութիւնները եւ ո՞րչափով:

Կրկնենք անգամ մըն ալ այն համաձայնագիրը, որպէսզի ստուգենք այդ կէտերը:

ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր - ներկայացուցչութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ :

2 դեկտ. 1920 մէկ կողմից Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր -ներկայացուցիչ ընկ. Լեգրանը Ռ. Կ. Կ. Կ.-ի լիազօրութեամբ, ի դիմաց Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան, եւ միւս կողմից ընկերներ Դրօն եւ Տէրտէրեանը ի դիմաց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կնքեցին համաձայնութիւն հետեւեալի մասին .—

1. - Հայաստանը յայտարարւում է անկախ Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն:

2. - *Մինչեւ Հայաստանի խորհրդների համագումարի հրաւիրումը կազմւում է ժամանակաւոր ռազմա-յեղափոխական կոմիտէ, որին կ'անցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում:*

3. - *Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է, որ Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կերպով մտնում են՝ Երեւանի նահանգը՝ իրբոլոր գաւառներով,* (*) *Կարսի նա-*

(*) «Նախկրայի» ճակատագրի նախնական եւ հիմնական, միջազգային—իրաւական լուծումը տրուել է Ալեքսանդրապոլի դաշնագրութեամբ:

«Համաձայն այդ դաշնագրի 2 րդ. յօդուածի՝ Նախիջեւանի, Շարուրի, Շահթախտի շրջանները կազմում են ինքնօրէն քաղաքական նորակազմութիւն . . . ՏԱՃԿԱՍՏԱՆի պաշտպանութեան ներքեւ :

«Եւ երբ 1921 մարտին Մոսկուայում, Անգօրայի եւ խոր՝. կառավարութեան խորհրդաժողովն էր կայանում, երբ վերաքննելու էին նաեւ «Նախկրայի» սահմանների եւ իրաւական statutի հարցը, երբ խորհրդ. Հայաստանի արտաքին գործոց կոմիսար Ալեքսանդր Բէկզադեանը հրապարակ էր գալու պաշտպանելու իր կառավարութեան տեսակէտն ու պահանջները,

«Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէ»ի նախագահ Ս. վրացեանը, ընդառաջելով քեազիմ Գարաբէքիր փաշայի պահանջին - ռադիօ - հեռագրով մերժեց Ա. Բէկզադեանին իրաւասութիւն տալ խորհրդաժողովին մասնակցելու:

«Իսկ հայ եւ Թուրք բուրժուազիայի համակեցութեան ելակէտ Ս. վրացեան - Ա. Ջիլինգարեան - կ. Սասունի եւ ընկերներ ընդունեցին Ա. Խատիսեան_ Ա. Գիւլխանդանեանի կնքած Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, այսինքն՝ *Նախիջեւան Շարուր - Շահթախտի Տաճկաստանին:*

«Չնայած այս դաւադիր պրովոկացիային՝ խորհրդային դիւանագիտութիւնը մեծագոյն դժուարութեամբ յաջողում

հանգի մի մասը, որը զինուորական տեսակէտից կ'ապահովէ երկաթուղու տիրապետութիւնը. Ջուլֆա-կայարանից Արաքս-կայարանը, Գանձակի նահանգի Զանգեզուրի գաւառը եւ Ղազախի գաւառի մի մասը Օգոստ. 10 ի համաձայնութեան սահմաններում, եւ Թիֆլիզի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնւում մինչեւ 1920 Սեպտ. 28 :

4.- *Հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկւում պատասխանատուութեան այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչեւ Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը:*

5. *Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների Ս. Ց., Ս. Դ.- անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուեն այդ կուսակցութեան պատկանելու եւ կոմունիստական կուսակցութեան դէմ մղուած կռիւներում մասնակցելու, Խորհրդային Հայաստանի յայտարարութիւնից առաջ կատարուած գործերի համար:*

6.- *Ռազմա յեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում են 5 անդամներ կոմունիստական կուսակցութեան կողմէ նը-շանակուած եւ երկու անդամ ձախ դաշնակցականների խմբակից, համաձայնելով կոմունիստական կուսակցութեան հետ:*

7.- *Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կեդրոնացնելու Սոցիալիստական Խորհրդ. Հանրապետութեան անկախութեան-պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ զինուորական ուժեր*

8.- *Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշւում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւոր*

է այդ շրջանները միացնել Խորհրդ. Հանրապետութեան »:

ԳՐԻԳՈՐ ՋՈՒԲԱՐ

«Խորհ. Հայաստան» Հոկտ. 1930
պատասխան «Հայրենիք» ին

կերպով, մինչեւ յեղափոխական կոմիտէի գալը, անցնում է զօրահրամանատարութեան, որի գլուխն է կանգնում Դրօն։ Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. կողմից Հայաստանի զօրահրամանատարութեան կից կոմիսար է նշանակւում ընկ. Սիլինը։

Պատրաստուած է երկու օրինակ։

Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ. լիազօր Ներկայացուցիչ՝

ԼԵԳՐԱՆ

Հայ. Հանր. կառվր. լիազօրութեամբ՝

ԴՐՕ, ՏԵՐՏԵՐԵԱՆ

Եթէ դէմ առ դէմ դնենք այս համաձայնագիրը Ս. Վրացեանի ներկայացուցած պատկերին հետ, առաջին ակնարկով երեւան կուգայ, որ բօլշեւիկները պատճառն են և յեղափոխութիւնը՝ հետեւանքը ։ Որովհետեւ փաստ է, որ տեղի ունեցան շատերը այն դէպքերէն՝ որոնք պատճառ կը տրուին ապստամբութեան եւ որոնք ժխտումը կրնան համարուիլ համաձայնագրի տրամադրութիւններուն։

Այսպէս գիտէինք մենք ալ մինչեւ 1931 Փետր. 18ը երբ «Հայրենիք» օրաթերթի մէջ ԻՐԱԶԵԿ, որ իր գրութիւնով կը յայտնուի իբր գլխաւոր մէկը Փետր. 18 ի ապստամբութեան կազմակերպիչներէն, «Դաշնակցութիւնը եւ Փետր. 18 ը» վերնագիր յօդուածաշարքով նոր յայտնութիւններ ըրաւ, շրջելով պատճառի ու հետեւանքի դիրքերը։ (*)

Այդ յօդուածաշարքին մեր հարցին առնչակից ամփոփումները հետեւեալներն են. —

«Հայ ժողովրդի համար ստեղծուած դժոխային կացութիւնը մէկ կողմից, միւս կողմից էլ՝ գլխաւորապէս

* Այդ յօդուածաշարքին (4 հատ) վերջին երկուքը կուտանք ամբողջութեամբ, իբր յաւելուած, ուէ կասկածի ենթարկելու համար մեր մէջբերումները։

Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ դաշնակցականների դէմ սկըսուած վայրագ հալածանքները հարկադրեցին *դուրսը գըտնըւած, դեռ Չեկա ու բանտ չգնացած ընկերներին նորից կեանքի կոչելու Դաշնակցութիւնը իբրեւ կազմակերպութիւն:* »

Այսպէս, ըստ ԻՐԱԶԵԿ ի (*) *խոստովանութեան.—*

1. - «1920 Դեկտ. 20 ի մօտերը - այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15-18 օր յետոյ արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր և գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը:

2. - «Դաշնակցութեան կեդր. կոմիտէն կամ Պատ. Մարմինը(Երեւան), մի գեղեցիկ հնարամտութեամբ, հէնց սկզբից ապստամբական շարժումը դրւից Հայրենիքի փրկութեան հմայիչ դրօշակի տակ- այդ գործի ղեկավարութեան ու կազմակերպութեան մէջ էլ իրեն անուանելով Հայրենիքի փրկութեան կոմիտէ» :

3. - «Հ. Յ. Դ. կեդր. կոմիտէ կամ Պատ. Մարմին» կոչուած մարմինը կազմուած էր «դուրսը գտնուած դեռ Չեկան ու բանտ չգնացած ընկերներից, որովհետեւ Բիւրո չկար», որոնք անհրաժեշտ տեսել էին «բոլշեւիկ-

---

* ԻՐԱԶԵԿ ի խոստովանութեան արժէքը եւ վաւերականութիւնը հաստատելու համար անհրաժեշտ է գիտնալ, որ ան (Յակոբ Տէր Յակոբեան) փարլամէնտի աւագ քարտուղարն էր եւ Վրացեանի ընտրեալ վստահելիներէն: Իր յօդուածներն ալ կը հաստատեն որ *ԻՐԱԶԵԿ* առաջին օրէն իսկ եղած է Վրացեանի գործակիցներէն եւ մինչեւ վերջն ալ մնաց «փրկութեան կոմիտէ»ի գործօն անդամներէն մէկը: Տասը տարի յետոյ միայն ան կուգայ դէպքերու վրայ իր սփռած լոյսին տակ ցուցադրել նաեւ ինքզինքը իբր մէկը փետրուարեան ապստամբութիւնը յղացողներէն եւ կազմակերպողներէն: Այս իսկ հանգամանքներով անոր վկայութիւնը ունի առանձին նշանակութիւն:

ներին սանձելու, որոնց խելքի բերելու համար դաշնակցականօրէն (ընդգ. ը իրն է) կազմակերպուիլ», որովհետեւ «ժողովուրդը ձեռքից գնում էր»։ Իսկ, «գիտէր, որ նրանք թոյլ են Հայաստանում եւ ուրեմն շատ հեշտ է հետերնին հաշիւը փակել»։

4. – Ուրեմն «Պատասխանատու Մարմինը գտնում է որ փրկութեան ուրիշ ելք այլեւս չկայ քան ապստամբութիւնը» (ընդծ. ը իրն է)։ «Ու Դեկտեմբերի վերջերին (1920) նա պաշտօնապէս անցնում է գործի գլուխը, իր վրայ վերցնելով շարժման կազմակերպութիւնը, ղեկավարութիւնը եւ պատասխանատուութիւնը».

5. – «Պատ. Մարմինը հէնց սկզբից, գործի յաջողութեան տեսակէտից, իրեն առաջնորդող է ընդունում երկու հիմնական պայման —

«Առաջին՝ որ ապստամբութիւնը պիտի լինի ընդհանուր եւ միաժամանակ։ Երկրորդ՝ ապստամբութիւնը պիտի տեղի ունենայ բստ կարելւոյն մօտիկ ժամանակներում, որովհետեւ ելթէ ուշանար. մինչ այդ կարող էին ձերբակալել եւ Պատ. Մարմինի անդամներին եւ բոլոր քիչ-շատ աչքի ընկնող մարդկանց Երեւանում ու շրջաններում»։

6. – «Երեւանի կամ մայր ապստամբութիւնը պէտք է տեղի ունենար ոչ թէ Փետր. 18 ին, այլ աւելի շուտ, Յունուարի վերջերին։ Գործն արդէն կազմակերպուածպատրաստ էր այդ ժամանակի համար, երբ մի անակընկալ դէպք եկաւ եւ խափանեց այդ ծրագիրը»։

7. – «Փրկութեան կոմիտէն իր զուտ ապստամբական աշխատանքները բաժանում է երկու մասի – կազմակերպումն ժողովրդի եւ կազմակերպումն զօրքի»։

«Ամբողջ ապստամբական գործի ղեկավարութիւնը իրեն վերապահելով, զօրքի կազմակերպման համար, իրեն կից ստեղծում է մէկ յատուկ յանձնաժողով, զինուո-

րական մարմին անունով: Իսկ ժողովրդական զանգուածների կազմակերպման գործը ինքը Փրկութեան Կոմիտէն է վարում անմիջականօրէն» ։

8. – Ապստամբութիւնը Յունուարի վերջը տեղի չ'ունենար «անակնկալ դէպքի մը» հետեւանքով, «դա՝ հայ սպայութեան աքսորն էր: Դրանով բոլշեւիկները յետաձգեցին ծրագրուած ապստամբութիւնը: Քշեցին և այն սպաներին, որոնք Փրկութեան Կոմիտէի զինուորական մարմինն էին կազմում եւ գործի անմիջական ղեկավարն ու կազմակերպիչը հայ զօրքի շարքերում» ։

«Ուրեմն անհրաժեշտ էր բանակի մէջ գործը նորից կազմակերպել: Իսկ դրա համար հարկաւոր էր ժամանակ: Ահա թէ ինչո՞ւ ապստամբութիւնը յետաձգուեց մինչեւ Փետր. 18» ։

Իսկ Չեկան, ըստ Իրազեկի խոստովանութեան, արդէն իսկ տեղեակ է եղեր այս բոլորին, առաջին իսկ օրէն: Եւ այս տեղեկութիւնը կ'ապացուցանէ ապստամբութիւնը վիժեցնելու ձգտող քայլերը:

Զարմանալի ոչինչ կայ այս իրողութեան մէջ, քանի որ Չեկան լրտեսական գիտութիւնը իր կատարելութեան հասցուցած էր:

Իրազեկ իրենց ապստամբական ծրագիրներու ու շարժումներու մասին բոլշեւիկներու տեղեկութիւնը կը ստուգէ ու կը հիմնաւորէ շատ ուշ:

Ան կ'ըսէ, որ

«Յունուարի կէսերից յետոյ բոլշեւիկները արդէն մի բան կռահում էին ապստամբութեան մասին:

«Դա երեւում է ամենից առաջ նրանից, որ այդ մարդկանց կատաղութիւնը խելագարութեան էր հասել: Խստութիւններ այլեւս չափ ու սահման չունէին: Ձերբակալութիւնները հասել էին անտանելի չափերի, բռնում և հարիւրներով, բանտերն ու չեկաները լցնում» ։

«Յետոյ, իրենց թերթում «Կոմունիստ» եւ «Աղքատ Գիւղացի» — անզուսպ բերանով շարունակ հայհոյում էին Դաշնակցութիւնն ու դաշնակցականներին եւ մեղադրում նրանց ինչ որ դաւադրութեան համար»:

«Երրորդ, հետագայում մեր ձեռքն ընկաւ մի փաստաթուղթ, զօրքերի բռնելիք տեղերի հրամանը, Յունւ. 29-ին կազմած, որով՝ նախ իւրաքանչիւր զօրամասի տեղն ու անելիքն էր որոշւում ապստամբութեան դէպքում. երկրորդ՝ յայտարարւում էր ի գիտութիւն զօրքերի, որ եթէ ապստամբութիւնը սկսուի Երեւան քաղաքի ներսից, այդ դէպքում Առաջին Հաուբիցային մարտկոցը, որպէս նշան, կուտայ թնդանօթային եօթ (թէ երեք — լաւ չեմ յիշում) հարուած, իսկ եթէ սկսուի դրսից — երեք (թէ եօթը) հարուած»:

Եւ վերջապէս իրազեկ կը յայտնէ. —

«Պատ. Մարմինը վախ ունէր, որ եթէ ապստամբութիւնը բռնկուէր տարերայնօրէն, առանց ընդհանուր ղեկավարի եւ առանց գործի հարկաւոր կազմակերպութեան, նա չէր լինի համաժողովրդական մի շարժում, իր նպատակին չէր ծառայի. այլ իբրեւ ցոյցի նման մի բան»: Հետեւաբար Պատ. Մարմինը գործի անցնելով «կարճ ժամանակամիջոցում մի աննախընթաց յաջողութիւն ունեցաւ», ու «չնայած բոլոր դժուարութիւններին ու բոլշեւիկեան զգուշութիւններին, ապստամբութիւնը իբրեւ մի փոթորիկ, 1921 Փետր. 18ի լուսաբացին պայթեց բոլշեւիկների գլխին»:

«Հայ ժողովրդի մէկ աննշան հատուածը (ստորագծումը իմս է) առանց կուսակցութեան, դասակարգի եւ սեռի խտրութեան, մէկ ամեհի ձիու նման ծառացաւ իր ազատութիւնը ոտնահարող օտար ուժի դէմ»:

«Եւ հայութեան այդ մէկ հատուածի (ընդգծ. ը իմս է) համաժողովրդական ցասումին չդիմացաւ կարմիր բռնութիւնը իր պետական հզօր կազմով, թնդանօթներով ու գրահապատ գնդացիրներով»:

Փետր. 18 ի ապստամբութեան արժէքն ու պատասխանատուութիւնն կշռադատելու համար այս էական փաստերը կը քաղենք Իրազեկ էն, որ դժբաղդաբար տասը տարի յետոյ միայն կուտայ արտասահմանի հայութեան։

Իրազեկ ի իսկ խոստովանութիւններով երեւան կուգայ, որ

1. – Ո՛չ թէ հայութիւնը համաժողովրդականօրէն այլ անոր «մէկ աննշան հատուածը» խառնուած է ապստամբութեան։ Ո՛չ թէ տարերային պոռթկումով, իբր ինքնաբուխ ցոյց բոլշեւիկեան խստութիւններու անհանդուրժելիութեան, այլ համաժողովրդականութեան ձեւ տալու մասնաւոր ճիգերով։

Իրազեկ իր յայտնութիւններով հիմն ի վեր կը յեղաշրջէ դատաստանը, պատճառի ու հետեւանքի անյեղլի օրէնքին առջեւ, և կը ստիպէ դատաւորը՝ իրական պատճառը երեւան հանելու համար, 1920 Դեկտ. 2 էն (իշխանութիւնը բոլշեւիկներուն յանձնուելու օրը) մինչեւ 1921 Փետր. 18 ի ժամանակամիջոցը բաժնել երկու մասի եւ քննել դէպքերը ժամանակագրական կարգով, որոնցմով պիտի որոշուի ապստամբութեան, ըստ Վրացեանի, պատճառներու ճշդութիւնը կամ ստութիւնը, պիտի հիմնաւորուի ապստամբութեան արդարացիութիւնը կամ անիրաւութիւնը, պիտի ապացուցուի բոլշեւիկներու յանձնառութիւններու խոստմնապահութիւնը կամ խոստմնազրժութիւնը, պիտի ստուգուի ապստամբութեան համաժողովրդականութիւնը եւ ինքնաբուխ տարերայնութիւնը կամ անհատական կամ կուսակցական դաւադրականութիւնը։

Այդ երկուք ու կէս ամսի շրջանը (1920 Դեկտ. 2 – 1921 Փետր. 18) Իրազեկ ի յայտնութիւնով կը բաժնուի երկու շրջանի. –

ա) 1920 Դեկտ. 2 — 1920 Դեկտ. 20 :

բ) 1920 Դեկտ. 20 — 1921 Փետր. 18:

Առաջին շրջանը կը բովանդակէ այն օրերը (18 օր) որ ընթացքին Դաշնակցութիւնը, իբր կուսակցութիւն յանուն Բիւրօ կառավարութեան լիկւիդասիօն ի յանձնառութեամբ, իշխանութիւնը կը յանձնէ բոլշեւիկներուն, փոխարէն բոլշեւիկներու այն խոստումին, որ դաշնակցականներ անհատաբար պիտի չենթարկուին հալածանքի, մինչեւ այն օրը եւայլն:

«1920 Դեկտ. 20 ի մօտերքը — այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15 - 18 օր յետոյ — արդէն կազմակերպուած - պատրաստ էր և գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը»:

«Նա կոչւում էր Հ. Յ. Դ. Հայաստանի կեդ. կոմիտէ կամ Պատասխանատու մարմին:

«Նա գործի անցնելով իր զուտ ապստամբական աշխատանքները բաժանում է երկու մասի — կազմակերպումն ժողովրդի եւ կազմակերպումն զօրքի:

«Ամբողջ՝ ապստամբական գործի ղեկավարութիւնը իրեն վերապահելով, զօրքի կազմակերպման համար իրեն կից, ստեղծում է մէկ յատուկ յանձնաժողով, զինուորական մարմին անունով»:(*)

Ի՞նչ պատահեցան այս 18րդ օրի ընթացքին, որ Թուրքի մահացու սպառնալիքին տակ հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու հայրենասիրութեամբ՝ իշխանութիւնը խաղաղ ու անարիւն կերպով բոլշեւիկներուն փոխանցող մէկը ապստամբութեամբ ու արիւնհեղութեամբ իշխանութիւնը ձեռք առնելու համար կը կազմակերպուի:

Պատասխանատուներէն գլխաւորը — Ս. Վրացեան —

---

* ԻՐԱԶԵԿ — «Հայրենիք» օրաթերթ, 1931 փետր. 20 եւ 21 :

այս հարցումին պատասխանելու առեն, գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ, Դեկտ. 20էն առջի դէպքերը իբր պատճառ, Դեկտ. 20 էն վերջի դէպքերը, իբր հետեւանք կը խառնէ իրար, տալով այնպիսի պատկեր, որ հետեւանքները պատճառական գոյն ստանան եւ այդ ապակորութեան տակ մնայ ընթերցողը։

Ահա՛ իր պատկերացումը. -

«Դեկտ. 3ին Հայաստանը դարձաւ Խորհրդային։ Դեկտ. 6ին Երեւան եկաւ Ցեղկոմը եւ Լեգրանի հետ կնքուած համաձայնութիւնը յայտարարեց չեղեալ ու Հայաստանում հաստատուեց բռնութեան, թալանի, կամայականութեան եւ ահաբեկումի ռեժիմ։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը յայտարարուեց օրէնքից դուրս։ «Հարկաւոր է գլխատել ու ֆիզիքապէս ոչնչացնել Դաշնակցութիւնը», գրում էր հայ կոմկուսի պաշտօնաթերթ «Կոմունիստ»ը։ Հայկական բանակը կազմալուծուեց։ Սպաները 1500 հոգի զոր. Նազարբէկեանի, Հախվերդեանի, Սիլիկեանի գլխաւորութեամբ, ձիւն ձմեռն ոտքով, քշեցին Ռուսաստան։ Աքսորուեցաւ եւ Դրօն իր սպաներով։ Բանտերը լեցուեցին հազարաւոր բանտարկեալներով։ Հ. Օհանջանեան, Ա. Իսահակեան, Յ. Քաջազնունի, Լ. Շանթ, Ն. Աղբալեան, Ար. Չիլինգարեան, Բ. Իշխանեան և շատ ու շատ ուրիշներ պատանդ (*) առնուեցին։ Նրանց գլխին ամէն րոպէ կախուած էր մահը։ Փետր. 16 եւ 17ի գիշերը, Երեւանի բանտում գնդակահարեցին աւելի քան յիսուն հոգի — Համազասպը, գնդ. Ղորղանեանը,

* «Պատանդ» առնելը ինքնին կ'ապացուցանէ անվըստահելիութիւն մը։ Եւ իրազեկի խոստովանութեամբ թէ բոլշեւիկներ արդէն կը կռահէին դաւադրութիւն մը, նման կասկածն անգամ կրնար հիմք ծառայել պատանդի միջոցով արգիլել դաւադրութեան մը իրականացումը։ Պատանդի ճակատագիրը այն ատեն միայն մահագիր է, երբ

բանւոր Սէրգօն, Մակեդօնը, ուսանող Գրիգորը և ուրիշներ: Երկրի զանազան կողմերում բռնագրաւման պատրրւակով կատարւում էին անասելի բռնութիւններ եւ հարըստահարութիւններ, սկսուեց մթերքների Արտահանում դէպի Ատրբէջան: Բօլշեւիկեան խոստումներից չկատարւեց եւ ոչ մի բան: Թիւրքը չհեռացաւ Ալեքսանդըրապօլից եւ խորհրդային ներկայացուցիչների աչքի առջեւ վայրագութիւններ գործում էր Շիրակում: Արտասահմանեան օժանդակութիւնը կտրւեց եւ Հայաստանը ինկաւ նոր սովի գիրկը»:

«Այս դրութիւնը աւելի եւս բարձրացրեց հայ ժողովրդի աչքին անկախութեան արժէքը եւ նման դրրութեան հետեւանքով էր որ պայթեց փետրուարեան համաժողովրդական ապստամբութիւնը»: (*)

Որ Վրացեանի յիշատակած հալածանքները, բանտարկութիւնները, սպանութիւնները, աքսորները տեղի ունեցան, այդ բոլորը դժբախտաբար ճիշդ են: Բայց Դեկտ. 2 էն Դեկտ. 20 ի՞ շրջանին, թէ Դեկտ. 20 էն Փետր. 18 ի շրջանին: Ահա ամենէն կարեւորը, ճշդելու համար անոնց գոյնը իբր պատճառ կամ հետեւանք:

պատանդի հիմքը իրական է: ինչո՞ւ Բաշխի իշխանեան Թաջազնունի, Նաւասարդեան պատանդ չպահուեցան դեկտ. 20էն առաջ, եւ բանտէն ազատ արձակուեցան եւ պատանդ դարձան դեկտ. 20էն «փրկութեան կոմիտէի» կեանքի կոչուելէն յետոյ:

(*) Ս. Վրացեան — «Հայս. Հանրապետութիւն» էջ, 440

«Դեկտեմբեր 6ին Երեւան եկաւ ցեղ կոմը: Հայաստանում հաստատուեց բռնութեան, Թալանի, կամայականութեան եւ ահաբեկումի ռէժիմ: Հայկական բանակը կազմալուծուեց. Սպաները — 1500 հոգի Զօր. Նազարբէկեանի, Հախվէրտեանի, Սիլիկեանի գլխաւորութեամբ ձիւն-ձմեռին՝ ոտքով քշուեցին Ռուսաստան: Աքսորուեց եւ Դրօն իր սպաներով, բանտերը լեցուեցին հազարաւոր բանտարկեալներով: Հ. Օհանջանեան, Ալ. Խատիսեան, Յ. Քաջազնունի, Լ. Շանթ, Ն. Աղբալեան, Ա. Ջիլինգարեան, Բ. Իշխանեան եւ շատ ու շատ ուրիշներ պատանդ առնուեցին:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

«Հայաստանի Հանրապետութիւն» էջ 440

Զ.

Միշտ կանգնելով պատճառի եւ հետեւանքի սալին ու մուրճին՝ առջեւ, խօսեցնենք ականատես վկաներ, ճշդօրէն գնահատելու դէպքերը, որոնք մեր Նորագոյն պատմութեան մէջ և հետագայ կեանքին մէջ ճակատագրական դեր են կատարեր:

Իրազեկ ի չական խոստովանութենէն յետոյ բացարձակապէս պայման կը դառնայ 1920 Դեկտ. 2 էն (իշխանութիւնը բոլշեւիկներուն յանձնելու թուականը) մինչեւ 1921 Փետր. 18 ը (ապստամբութեան թուականը) բաժնել երկու շրջանի. –

ա - 1920 Դեկտ. 2 էն 1920 Դեկտ. 20 (փրկութեան կոմիտէի կազմութիւնը):

բ - 1920 Դեկտ. 20 էն 1921 Փետր. 18 ը:

Որովհետեւ եթէ մինչեւ Դեկտ. 20, Նոր իշխանութիւնը իր վանտալականութեամբ եւ խոստմնազրժութեամբ, արդարացնէ «զուտ ապստամբական» «փրկութեան կոմիտէ» ին ծնունդը, հետագայ դէպքերու պատասխանատուութիւնը կը գտնէ իր հասցէն: Իսկ եթէ ո՛չ, «փրկութեան կոմիտէ»ի զուտ ապստամբական գոյութիւնը կը դառնայ պատճառ Դեկտ. 20 էն Փետր. 18 ի արարքներուն եւ խոստմնազրժութեան:

Մեր վկաները պիտի ըլլան Ալեքսանդր Խատիսեան եւ Բաշխի Իշխանեան: Երկու անկասկածելի հակաբոլշեւիկներ, որոնք իրենց ականատեսի յուշերը գրած են արտասահմանի մէջ, հետեւաբար առանց ճնշումի, նաեւ իբր հակաբոլշեւիկ փրօփագանդ:

Ահա ինչ որ կը պատմէ Ալեքսանդր Խատիսեան, իբր ականատես Դեկտ. 2 էն մինչեւ Դեկտ. 16, երբ կա-

ռավարական կարգադրութեամբ ու միջոցներով, կը հեռանայ Երեւանէն դէպի Վրաստան. -

«Ըստ արտաքին երեւոյթներուն՝ ամբողջ Հայաստանի մէջ նոր իշխանութիւնը ընդունուեցաւ առանց ակներեւ դիմադրութեան: Չընդունեց և չճանաչեց զայն և երկար ամիսներու ընթացքին կը շարունակէ չճանչնալ Հայաստանի հարաւային մասը՝ Զանգեզուրը: Չճանաչողներու գլուխն անցած էր Զանգեզուրի զինուած ուժերու հրամանատար Նժդեհը: (*)

«Նոր իշխանութիւնը սարսափ կը ներշնչէր և առաջ կը բերէր արտաքուստ հնազանդութիւն: Բայց անդ վստահութեան և ակնածանքի վրայ հիմնուած ճանաչում չէր: Իշխանութիւնը օտար էր ժողովրդին: Անոր կ'ուղեկցէին ռուս զինուորական ուժը և քաղաքական ոստիկանութիւնը՝ Չեկան, որոնք իր յենակէտներն էին: Հին հայկական բանակը պէտք է մտնէր խորհրդային հայկական բանակի կազմի մէջ: Իբրեւ միացեալ օղակ կը հանդիսանար Դրօն որ անոպայման հեղինակաւոր անձնաւորութիւն էր Հայաստանի զինուորական և քաղաքացիական ազգաբնակութեան համար: Դեկտ. 3ին Դրօն հրաման արձակեց զօրքին և կոչ ուղղեց ազգաբնակութեանը՝ հրաւիրելով հպատակիլ նոր իշխանութեանը: Պէտք է շեշտել, որ հին կառավարութիւնը օրինական կերպով յանձնեց իշխանութիւնը նորին: Նոր կառավարութիւնը ոչ մէկ դժուարութիւն չունեցաւ իշխանութիւնը, պետական գոյքը և պատրաստի դրամը ընդունելու համար: Հին կառավարութիւնը հեռացաւ ասպարէզէն՝ չցանկանալով առաջ բերել աւելորդ եւ անօգուտ

* Երեւանի զիջող իշխանութեան ենթակայ մէկ զինուորականին իր իշխանաւորներու որոշումը չյարգելուն եւ զիջողներու միջեւ յարաբերութիւնները այսօր դեռ մութ են մեզ համար: Տարակոյսէ դուրս է սակայն, որ այս պարագան անխուսափելիօրէն անդրադարձած ըլլար նորեկներու հոգեբանութեան վրայ՝ կասկածամտութեան ձեւով. իսկ այս կասկածամտութիւնն ալ իր կարգին պատճառ դառնար ուրիշ դաժան վարմունքներու:

արիւնհեղութիւն։ Այն հնարաւորութիւն տուաւ նոր կառավարութեան գործով ցոյց տալու և կատարելու իր խոստումները ժողովրդի առաջ։

«Նախկին նախարարներու և խորհրդարանի անդամներու մէկ մասը թողեց Երեւանը Դեկտ. 2ին և լեռներով ճանապարհեցաւ դէպի Վրաստան, բայց ճանապարհին ձերբակալուեցաւ և հսկողութեան տակ յետ բերուեցաւ Երեւան, ուր մնաց բանտարկուած։ Միւս մասը ուղեւորուեցաւ դէպի Զանգեզուր և ապահով հասաւ տեղ։

«Նախարարներէն և Խորհրդարանի անդամներէն մէկ քանիսը անցան անլեգալ դրութեան։ Նախկին Դաշնակցական նախարարներէն բաց կ'ապրէին միայն Ս. Վրացեան, Յ. Քաջազնունի, Ալ. Խատիսեան, Ս. Տիգրանեան, Ա. Գիւլխանդանեան։ Խորհրդարանի Դաշնակցական անդամներու մէկ մասը ինքզինքը յայտարարեց «ձախ-Դաշնակցական» և աշխատեցաւ խմբակ կազմել։ Այդ փորձը, սակայն, չյաջողեցաւ։ Մէկ մասը յետոյ պարզապէս մտաւ կոմունիստական կուսակցութեան մէջ, իսկ միւս մասը, երկու երեք ամսէ յետոյ հեռացաւ Հայաստանէն։

«Դեկտ. 1ին Երեւան եկաւ նոր խորհրդային կառավարութեան կազմը՝ Կասեանի նախագահութեամբ և մտաւ իր պաշտօնի մէջ։ Այսպիսով իսկապէս ընդմիջումը Ս. Վրացեանի ազգային կառավարութեան դադարելու և անոր յաջորդող Կասեանի խորհրդային կառավարութեան միջեւ տեւեց ընդամէնը չորս օր։

«Դեկտ. 6ին Երեւան մտան ռուս խորհրդային բանակի առաջին զօրամասերը։ Ես ականատես էի այդ տեսարանին իմ բնակարանի պատուհանէն, որը կը գտնուէր Երեւանի գլխաւոր՝ Աբովեան փողոցի վրայ, որով կ'անցնէին զօրքերը իջնելով Քանաքեռ գիւղէն ու ուղեւորուելով նախկին Խորհրդարանի շէնքը, որուն առաջ տեղի ունէր դրեթէ մնայուն միտինգ։ Ինչպէս հին ցարական օրերուն՝ վաղ առաւօտէն նոր կառավարութեան պաշտօնեաները տունէ տուն անցնելով կը հրամայէին պատուհաններու և պատշգամներու վրայ կախել դրօշներ և ո և է կարմիր կտոր։

Նոյնպիսի կարգադրութիւն եղաւ և իմ տանտիրոջը։

«Ժամը 4ին երեւացին զօրքերը, որոնց ընդառաջ գը-նացին Դրօն և քաղաքապետը։ Զօրքերը երկու տեսակ էին, կազակներ եւ թնդանօթաձիգ զօրամաս։ Անոնք յոգնած դէմք ունէին, հագնուած էին վատ։ Առանց միջադէպերու անցան գացին վաղօրօք պատրաստուած մասնաւոր բնա-կարանները։

«Ժողովուրդը վախէն փողոց չէր դուրս գար։ Մայթե-րու վրան կանգնում էին խմբերով պատանիներ եւ քանի մը երիտասարդներ կարմիր նշաններով։ Ինչպէս Պուշկինը «Մորիս Գոդունով»ի մէջ ըսած է «ժողովուրդը լուռ էր»։

«Կառավարութեան առաջին գործը եղաւ՝ կազմել «բնակարաններու բռնագրաւման յանձնախումբ»։ Նոր եկած-ներու համար պէտք էր բնակարաններ։ Սկսաւ բնակա-րաններէ արտաքսումը եւ «սեղմումը»։ Եկած նոր պաշ-տօնեաները ուղղակի կ'իջեւանէին տուներու առջեւ, անմի-ջապէս կը սկսէին դուրս քշել սենեակներու ապրողները։

«Յետոյ սկսաւ պաշարեղէնի բռնագրաւումը։ Ազգա-բընակութիւնը խուճապի մէջ ինկաւ։ Բազարի մէջ սկսան տարածուիլ ամէն տեսակ լուրեր։ Անմիջապէս հաստատ-ուեցաւ Չեկա՝ Ալվազեանի ղեկավարութեամբ։

«Այն քառամեայ շրջանին, երբ ես մօտ յարաբերու-թիւններ ունեցայ ցարական բարձր իշխանութեան հետ, նոյն իսկ ռէակցիոնի ամենամռայլ օրերուն, շատ անգամ տեսայ ժողովրդի ահաբեկուած վիճակը իշխանութեան առաջ։ Այդպէս էր 1904 թուին՝ առաջին ռուսական յեղա-փոխութեան նախօրեակին, 1907-1908 թուերուն՝ ռուսական յեղափոխութեան ճնշումէն յետոյ։ Բայց 1920 թուի «լռու-թիւն»ը առանձին կնիք կը կրէր. այնպիսի տրամադրու-թիւն էր, կարծես թէ կը ճնշէր օտար, մռայլ ույժ մը, ժողովրդի համար միանգամայն խորթ, — և ժողովուրդը լռելեայն քաշուած էր մէկ կողմ։

«Դեկտ. 6ին, գիշերուայ մօտ ժամը 12ին, երբ ինձ մօտ նստած էին քանի մը հոգի իմ բարեկամներէն, մօտս բնակող սպայ Մուշեղ Թումանեանը յայտնեց, թէ գօ-

բավար Արէշեանը շտապ կ'ուզէ ինձ տեսնել։ Պարզուեցաւ, որ այն բոլոր անձինք նախկին նախարարական կազմէն և Խորհրդարանի անդամներէն, որոնք փորձեր էին անցնել Վրաստան (Համօ Օհանջանեան, Ա. Չիլինգարեան Վ. Քաքայեան, Բժ. Յ. Տէր Դաւթեան, Գ. Վարշամեան, Վ. Նաւասարդեան և ուրիշներ) ձերբակալուած էին և ամէն րոպէ կ'սպասուէր անոնց մուտքը Երեւան։ Հասկնալի էր թէ ո՛րքան անհանգստացանք անոնց վիճակի համար։

«Ես անմիջապէս դուրս եկայ տունէն՝ Թումանեանի և Արէշեանի ուղեկցութեամբ։ Մութ գիշեր էր։ Ոչ մէկ լոյս չէր երեւար։ Ահարկու լռութիւն էր։ Մենք այցելեցինք ձերբակալուածներէն մէկուն տիկնոջ։ Ան կը խեղդուէր արտասուքներէ՝ վախնալով, որ իր ամուսինը հէնց նոյն գիշերը կը գնդակահարեն։

«Քննութեան առնելով իրերու դրութիւնը ես խոստացայ անպատճառ միւս օրն իսկ տեսնել կառավարութեան նախագահ Կասեանը և ամէն հնարաւոր միջոց ձեռք առնել ձերբակալուածներու վիճակը թեթեւցնելու համար։ Տուն վերադառնալով՝ մտածեցի, թէ որքան իրաւացի էր իմաստուն Գուցկովի «Ուրիէլ Ակոստա» դրամայի մէջ, երբ կ'ըսէր, թէ «այդ բոլորը եղած է»։

«Յիշեցի, թէ ինչպէս յայտնի բօլշեւիկ Ստեփան Շահումեանի կինը ինձ կը խնդրէր շտապել ժանտարմական դնդ. Պատրիլինի մօտ իր ամուսնի վիճակը թեթեւցնելու համար, և ինչպէս յեղափոխութենէ յետոյ, այդ միեւնոյն Պատրիլինի կինը կը խնդրէր ինձ՝ այն ժամանակուայ Կովկասի քօմիսարին, վտանգի չենթարկել իր ամուսինը։ Յիշեցի նոյնպէս իմ յաճախակի դիմումները ցարական րէժիմի օրերուն բոլշեւիկներ՝ Համօ Տէր Պետրոսեանի, Էլիավայի և ուրիշներու վիճակը թեթեւցնելու համար։

«Առաւօտուն գնացի Կասեանի մօտ։ Ընդունարանի մուտքի առաջ պատահեցի բարձրահասակ պարոնի մը՝ կարմիր եռանկիւնի աստղազարդ գլխարկով։ Այվազեանն էր, Չեկայի նախագահը։ Յետոյ անոր հետ պատահելով

իմացայ, որ ան նախկին ունկնդիրն է իմ դասախօսութիւններու, զոր կը կարդայի Թիֆլիս Չրդ գիմնազիայի շինութեան մէջ 1903-1905 թուերուն,

«Կասեանի հետ խօսելով ես սկիզբէն իսկ ըսի, թէ առաջին անգամը չէ, որ ինձ կը վիճակւի խնդրել քաղաքական բանտարկեալներու համար։ Ան գիտէր այդ։ Լսելով իմ խնդիրքս՝ գոնէ չգնդակահարել ձերբակալուածները, ան պատասխանեց հետեւեալ խօսքերով.

«Մենք բոլորովին չենք մտածում նրանց գնդակահարելու։ Մենք ուզում ենք դատել նրանց եւ ուզում ենք որ դատը լինի հրապարակային և ցուցադրական։ Մեզ համար կարեւոր է պարզել Դաշնակցութեան էութիւնը և ցոյց տալ ժողովրդին նրա անկարողութիւնը։ Դատը մենք կը սկսենք իսկոյն, երբ կը վերջացնենք մեղադրական նիւթերի հաւաքումը։ Թէ ինչ կը լինի դատավճիռը — ես չգիտեմ, ի հարկէ։ Անձամբ ես կարծում եմ, որ ձերբակալուածներից երկուսը — ան անուանեց երկու անձ — յամենայն դէպս կը դատապարտուին մահուան։ Նրանց դէմ գրգռումը զօրեղ է. բայց այս րոպէիս ոչ ոքի ոչինչ չէ սպառնում։ Թէեւ մեր երիտասարդութիւնը կ՚ուզենար անմիջապէս վերջացնել այդ գործը, բայց մենք նրան պահում ենք»։

«Յետոյ ես անցայ իմ որոշմանը՝ մնալ Հայաստան իբրեւ սոսկ քաղաքացի։

«Կասեան պատասխանեց.

«Դուք այնպիսի կարկառուն դէմք էք եւ այնպիսի պաշտօն էիք վարում, որ մեր ընդհանուր կարգի համաձայն դուք պէտք է բանտարկւած լինէիք։ Բայց նախ՝ դուք շատ ազնուաբար պատուիրակութեան ձեր բոլոր ընկերակիցներով — Գիւլխանդանեանի եւ Ղորղանեանի հետ — եկաք մեզ մօտ։ Եւ դա մեզ հաճելիօրէն զարմացրեց։ Իսկ երկրորդ՝ եթէ դուք կը շարունակէք ապրիլ լօյալ կերպով, Լեգրանի և Սիլինի այն յայտարարութիւնը, թէ դուք ազատ կը լինէք, կը մնայ իր ուժի մէջ»։

«Դրանով վերջացաւ մեր խօսակցութիւնը։

«Տեսնուեցայ Ս. Վրացեանի հետ իր բնակարանի մէջ։ Անոր մօտ էր նոյնպէս Խորհրդարանի անդամ Լեւոն Թադէոսեանը։ Վրացեանի հետ խօսեցայ Երեւան մնալու կամ Հայաստանէն հեռանալու առաւելութիւնների մասին։ Վրացեանը կը գտնէր, որ իմ Երեւան մնալը աննպատակ բան է, քանի որ խորհրդային իրաւակարգի պայմաններու մէջ ինձ համար լեգալ աշխատանքը անհնարին կը լինի։ Այն ինչ՝ Եւրոպան կարող էր ինձ հնարաւորութիւն տալ շատ աւելի օգտակար լինելու իմ ժողովրդին։

«Անցաւ դարձեալ շաբաթ մը։ Կուգային նոր պաշտօնեաներ։ Կային դաւանափոխներ, որոնք կը շտապէին իրենց հաւատարմութիւնը յայտնել նոր իշխանութեանը։ Ես ամէն օր դուրս կուգայի փողոց զբօսնելու։ Ինձ վրայ կը նայէին ոմանք վախնալով, ոմանք ալ չարութեամբ։ Բայց չէին անհանգստացնէր։

«Նոյն վիճակի մէջ էին նաեւ պատուիրակութեան միւս անդամները։ Բայց քանի մը օր յետոյ իմ քեռորդին. Լեւոն Աջէմեանը, մոլեռանդ բոլշեւիկ մը, որը երկու ամիս յետոյ սպանուեցաւ, ինձ ըսաւ, թէ երիտասարդ բոլշեւիկներու շրջանին մէջ չեն հասկնար, թէ ինչո՞ւ ինձ հետ այդպէս քաղաքավարութեամբ կը վարուեն և ինչո՞ւ չեն բանտարկեր։ Հարցը հասաւ կառավարութեան։ Եւ ահա Դեկտ. 13ին առաւօտուն Չեկայէն հրաման ստացայ իրեն ներկայանալու։ Գնացի։ Նման հրամաններ ստացած էին և երկու միւս անդամները Ալեքսանդրապոլի պատուիրակութեան՝ Ս. Գիւլխանդանեանը և Ղորղանեանը։

«Զիս ընդունեց Չեկայի նախագահ Այվազեանը։ Զրոյցը չափազանց քաղաքավարի բնոյթ կը կրէր։ Այվազեանը ըսաւ թէ իմ ազատ դրութիւնը Հայաստանի մէջ կը դառնայ անյարմար։ Ժողովուրդը կը տեսնէ եւ կարող է անցանկալի տպաւորութիւն ստանալ, թէ խորհրդային իշխանութիւնը կը քաշուի զիս բանտարկելէ։ Այդ պատճառով քանի մը կոմունիստներ ան-

հրաժեշտ կը գտնեն բանտարկել զիս։ Կառավարութիւնը (յեղկոմը)՝ քննութեան առնելով այդ դրութիւնը՝ գտաւ, որ ազատ մնալը աւելի երկար ժամանակ այլեւս անթոյլատրելի է, որոշեց՝ աքսորել ինձ Հայաստանի սահմաններէն դուրս, նոյնը որդեգրուած էր նաեւ Գիւլխանդանեանի և Ղորղանեանի վերաբերմամբ:

«Մեկնումը նշանակուած էր Դեկտ. 15 ին, առաւօտեան ժամը 6 ին ինքնաշարժով Դիլիջան - Ղարաքիլիսա ճանապարհով, իսկ այն տեղէն երկաթուղով։

«Գնալէս առաջ ես հրաժեշտ տուի Ս. Վրացեանին, Յ. Քաջազնունիին, Ս. Տիգրանեանին եւ այցելեցի կառավարութեան նախագահ Կասեանին՝ դարձեալ մէկ անգամ միջնորդելու բանտարկուած գործիչներու համար։ Ան նորէն կրկնեց որ լինելու է դատ, իսկ դատէն առաջ բանտարկուածներէն ոչ ոք չի ազատուիր։ Տեսայ նաեւ Դրօն, որ արդէն իսկապէս գործերէ հեռացուած էր: Նա մէկ կողմէն ձանձրացած էր իր անորոշութենէն խորհրդային իշխանութեան եւ ժողովրդի միջեւ, իսկ միւս կողմէն ամէն միջոցներով կ'աշխատէր օգտակար լինել բանակի եւ կուսակցական իր հին ընկերներուն։

«Դեկտ. 14ը նուիրեցի Հայաստանէն մեկնելուս հետ կապուած գործերուն։ Բնակարանի մէջ մնաց իմ կրտսեր եղբօր ընտանիքը։ Ինձ մօտ փոխադրուեցաւ զինուորական ատեանի անդամ Բաղդատեանը։ Իսկ ես, Դեկտ. 16ին, փոքրիկ պայուսակով, նստայ ինքնաշարժ, ինձ միացան Ալեքսանդրապոլի պատուիրակութեան ընկերները։ Մեր իրերը ենթարկուեցան քննութեան, ըստ որում, մեզ յայտնեցին թէ չի կարելի դուրս տանել վաւերագրեր, իսկ նամակներ և դրամ եթէ կայ, չեն արգիլուիր: Դրամ գրեթէ չունէի, բայց ունէի նամակներ որ բերած էին Երեւանցիք յանձնելու համար իրենց ազգականներուն Թիֆլիսի մէջ:

«Դեկտ. 16ին առաւօտեան ժամը 9ին մեկնեցանք։ Մեզ հետ բեռնակիր ինքնաշարժով Ալեքսանդրապոլ կ'երթային երկու կոմունիստներ՝ Օրիորդ Արէշեանը և երիտասարդ

մը։ Ցուրտ դեկտեմբերեան օր էր, թէեւ արեւոտ։ Մենք կ՚երթայինք շատ դանդաղ։ Տրամադրութիւններս ծանր էին ու մռայլ։

«Գիշերեցինք Բաղսի գիւղը։ Գիւղացիք իմացան թէ ով ենք մենք և ընդունեցին մեծ հաճութեամբ։

«Առաւօտեան շարունակեցինք ճանապարհը։ Խճուղիով կը շարժուէին նոր ռուսական զօրքեր դէպի Երեւան։

«Հետեւեալ գիշերը անցուցինք Ջիբուխլու գիւղը. իսկ Դեկտ. 18ին գիշերեցինք Ղարաքիլիսայի մէջ։ Այստեղ վերջացաւ մեր ճանապարհորդութիւնը ինքնաշարժով, եւ հետեւեալ օրը պէտք է ճամբորդէինք երկաթուղիով։

«Կոմունիստներու փոքր խումբ մը, դժգոհ, որ միայն մեզ կ՚աքսորէին, պատրաստուեր էր Ղարաքիլիսայէն դէպի Վրաստան ճանապարհին մեզ սպաննել։ Այդ մասին մեզ նախազգուշացուցին։ Միջոցներ ձեռք առանք եւ ամէն ինչ անցաւ լաւ։

«Ղարաքիլիսայի Չեկայի պետն էր իմ նախկին պաշտօնեայ, Թիֆլիզի քաղաքային ինքնավարութեան մէջ։ Լեւոն Ուլիբէկեանը։ 1906 թ. ան ձերբակալուեցաւ, դատի ենթարկուեցաւ եւ աքսորուեցաւ Սիբիր։ Ժամանակին ես անոր համար շատ աշխատեցայ. այնպէս որ ան մեծ երախտագիտութիւն ունէր դէպի ինձ։ Մեզ համար պատրաստեցին ընթրիք, որի ժամանակ Լեւոն Ուլիբէկեանը արտասանեց ճառ մը՝ ուր մէջ շեշտեց թէ «բոլշեւիզմը ամբողջ մարդկութեան բարօրութիւն կը բերի, եւ նա, ով չի ըմբռնում այդ այսօր, կ՚ըմբռնի վաղը»։

«Առաւօտեան ողջ առողջ հասանք կայարան։ Օրը կիրակի էր, կայարանը դատարկ էր։ Մենք տեղաւորուեցանք վագոնի մէջ. ժամը 3 ի մօտ եկաւ կայարան Կարսէն Էնկիւրիի կառավարութեան արտաքին գործերու նախարար Բէքիր Սամի բէյը իր որդու հետ, կ՚երթային Մոսկուա»։

«Երեկոյեան ժամը 10 ին մեր գնացքը ճանապարհուեցաւ և առաւօտեան ժամը 7 ին Դեկտ 20 ին հասանք Թիֆլիս։ Տաս օր առաջ քաղաքի մէջ լուր էր տարածուած, որ ես, իբր թէ, սպանուած էի։ Այդ մասին գրած էին թերթերը»։ (*)

* Խատիսեան - Հայ Հանր. Ծագումն ու Զարգացումը էջ 277 - 284 :

Մեր երկրորդ վկան է Բաշխի Իշխանեան՝ որ իբր ամենակատաղի եւ ամենավտանգաւոր հակաբոլշեւիկ եղած է առաջին իսկ քաղաքական ձերբակալեալը ամբողջ Հայաստանի մէջ, Դեկտ. 2 ի ժամը եօթն ու կէսին իսկ: Ան իր «Երկու Ամիս Բոլշեւիկեան Բանտում» (*) գիրքով՝ օրագրական ձեւով մեզ կը ներկայացնէ բոլշեւիկացած Երեւանը: Բնական է որ Բաշխիէն ոչ ոք կրնայ բարեացակամութիւն ակնկալել իր տառած ռէժիմի եւ նոր տէրերու մասին: Մենք, սակայն, կ'առնենք պատկերը այնպէս ինչպէս գծած է Բաշխին: Անոր փաստերուն վրայ պէտք է հանել վճիռը, թոյլ չտալու համար ոեւէ առարկութեան:

Լսենք Բաշխին. -

«1920 *թուականի Դեկտ. 1ի գիշերը Դաշնակցութեան պարլամենտական ֆրակցիայի նիստում քննուել եւ ընդունուել էր Խորհրդային Ռուսաստանի միսիայի գլխաւոր Լեգրանի մի օր առաջ (Նոյեմբեր 30ի) ներկայացրած վերջնագիրը, Հայաստանը խորհրդային դարձնելու, ուրիշ խօսքով՝ իշխանութիւնը բոլշեւիկներին յանձնելու հարցի նկատմամբ:»* էջ 4.

«Դեկտ. 1ի գիշերը կամ 2 ին, շատ վաղ առաւօտեան զանազան խմբերով հեռացել էին Երեւանից բազմաթիւ կուսակցական պատասխանատու գործիչներ դէպի Վրաստանի սահմանները, ոմանք էլ պատրաստւում էին նոյն օրը թողնել քաղաքը: Ես շատ լաւ գիտէի, որ բոլշեւիկների կողմից ամենախիստ վտանգուածներից մէկը ես էի, որովհետեւ ոչ ոք այնքան վաղուց - փետրուարեան յեղափոխութեան սկիզբի օրերից սկսած -գրաւոր ու բանաւոր այնպիսի բուռն ու սիստեմատիկ պայքար չի մղել նրանց դէմ, ինչպէս ես եմ եղել 1917թ. ի վեր Պետերբուրգում, Բագւում, Թիֆլիսում, Երեւանում և հայկական այլ գաւառներում:

էջ 5

(*) Այս գիրքը հրատարակուած է իբր մատենաշար «Յուսաբեր»ի, Թիւ 5: Վահան Նաւասարդեանի գրած է յառաջաբան, ուր Բաշխին կը ներկայացուի իբր ամենէն ուղղամիտ մէկ գործիչ: Գիրքը հրատարակուած է մասնաւորապէս հակաբոլշեւիկ փրոփագանդի մտքով :

«Նոյնիսկ Տէրտէրեանի (Դրօ - Սիլին կօալիսիոն կառավարութեան անդամ Դաշնակցութեան կողմէ) նախազգուշացումից յետոյ («աշխատիր այժմ եւեթ հեռանալ Երեւանից») երբ ես նրա ցուցմունքով դիմեցի մէկին միւսին (որ լուսաւորութեան նախարար Գէորգ Ղազարեանին և ներքին գործերի նախարար Սարգիս Արարատեանին) որոնք պատրաստւում էին նոյն օրը խմբերով հեռանալ եւ իսկապէս հեռացան քաղաքից. նոյն իսկ ապարդիւն անցան իմ դիմումները. լսեցի միայն զանազան չինծու առարկութիւններ: Ինքս նախաձեռնող լինել մի այլ խմբի կամ առհասարակ կազմակերպել փախուստ — պարզապէս անկարող էի. ես գործնական մարդու այդ շնորհքը չունիմ, մանաւանդ որ անծանօթ էի տեղին, ճանապարհներին եւն»: էջ 6

Դեկտ. 2.— «Ինձ մնում էր պատրաստուել եւ տեղափոխուել Կոնդը: Բայց ես հարկ չունէի շտապելու: Մինչեւ Դեկտ. 2ի գիշերուայ ժամը 12ը երկրի տէրը պիտի մնար հայրենի իշխանութիւնը:

«Արդէն ժամը հօթ ու կէս էր: Ես եւ քարտուղարս պայուսակները ձեռքերնիս ցած էինք իջնում մեր տան սանդուղքներից: Յանկարծ կանգ է առնում մեր տան առաջ օտոմոպիլը եւ ոչ պակաս քան հինգ զինուած երիտասարդներ իջնում եւ մօտենում են դրան:

«Առաջինը մտնում է ինձ շատ ծանօթ մէկը, 1918 թ. Բագւում գեներալ Բագրատունու թիկնապահներից մէկը, Արշակ անունով թունդ դաշնակցական, իսկ այժմ, առաջին իսկ օրերին, այդ հոգեվաճառը շտապել է փոխել իր մորթին եւ տեղ գտնել նորակազմ գաղտնի ոստիկանութեան մէջ: Սրանից յետոյ ներս է մտնում մի անծանօթ պարոն, խուզարկու շայկայի գլխաւորը, Շահումեան անունով:

— Խնդրեմ գնանք մի քանի րոպէով. այստեղ սպասում է ձեզ օտոմոպիլը, ասաց Շահումեանը:

«Մի քանի անգամ հարցնում են ինձ ճանապարհին. ունի՞մ արդեօք պայուսակների մէջ կամ ինձ վրայ ատրճանակ, փամփուշտ կամ առհասարակ ո եւ է զէնք: Իմ հաւաստիացումներին հաւատում են նրանք եւ չեն խուզարկում միխայում իմ իրերը:

«Միխայլում մնում ենք միայն հինգ րոպէ։ Ինձ տեղափոխում են Միխայլի պալատը (կոմէնդանտի շէնքը)։
էջ 8, 9, 10.

«Ես առաջին բանտարկեալն էի ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլ ամբողջ հանրապետութեան մէջ»։
էջ 12.

«Մի ժամ չանցած բերին ինձ մօտ Յովհ. Քաջազնունուն։ Բայց մինչեւ կէս ժամ նրան նորից ազատ արձակեցին»։

«Այդ գիշեր այլեւս ոչ ոքի չեն բերում»։ էջ 12.

«Ժամը արդէն տասն էր։ Միխայլից մի ժամ առաջ ուղարկել էին ինձ թէյ եւ ընթրիք։ Կոմէնդանտը արտաքուստ բաւական քաղաքավարի եւ սիրալիր մի երիտասարդ, հրաւիրում է ինձ քնել»։ էջ 15.

«Կոմէնդանտը հեռաձայնով խօսում էր միխայլի հետ։ Վերջին խօսքը զոր ես լսեցի սենեակ մանելուց, հետեւեալն էր.

«Այո, այո, ոչ աւելի ուշ քան առաւօտեան ժամը 5ին»

Եւ Բաշխին այս խօսքերէն հետեւցնելով որ ժամը 5ին պիտի գնդակահարեն զինքը, ամբողջ գիշերը մղձաւանջներու մէջ կ'անցնէ, ինչ որ կը նկարագրէ էջ 15-21, երբ ժամը 7ին այլեւս վստահ որ կ'ապրի, կը գրէ.

«Որքան ուժեղ էին ցնցումնալից ապրումները իրական կարծեցեալ մահուանից փրկուած լինելու վայրկեանին։

«Նման հոգեբանական դրութիւն կեանքումս առաջին անգամ էի ապրում»։ էջ 21

Դեկտ. 3.— Բաշխին առտուն կը գրէ նամակ Աշոտ Յովհաննիսեանին.

«Յարգելի ընկեր Աշոտ» . . . . էջ 22

«Գրեցի իմ անմեղ նամակը այն ժամանակ, երբ գտնւում էի զգացումների եւ տրամադրութիւնների արտասովոր, ան հաւասարակշիռ վայրկեանին»։ էջ 23.

Դեկտ. 3.— «Ժամը արդէն ութից անցել էր։ Ես վեր էի կացել անկողնից, լուացուել եւ պատուհանի մօտ կանգնած դիտում էի անցուդարձ անողներին։ Անցորդ ծանօթներ

կանգնում էին ու ողջունում էին։ Հետզհետէ փողոցի զանազան մասերում եւ պատուհանիս տակ խմբւում են ընկերներս, ծանօթներս, բազմաթիւ ուրիշ մարդիկ և ձեռքով զանազան նշաններ անում։

«Ես կոմենդանտից թոյլտւութիւն խնդրեցի եւ ընկերներիցս մի քանիսը ներս հրաւիրելով տեսնւեցի նրանց հետ։ Ինձ հաղորդում են հետեւեալը.—

«Բանտարկութեան լուրը առնելուն պէս Դաւիթ Անանունը, Պետրոս Զաքարեանը եւ Ստեփան Զօրեանը անմիջապէս բողոքելով դիմում են Դրօին եւ Սիլինին։ Բանից երեւում է որ բանտարկութեան հրամանը տրուած է եղել բացառապէս Խորհ. Միխայից՝ Աշոտ Յովհաննիսեանի թելադրանքով, որ հիմնաւորուած է իր քայլը.—

«Այդպիսի մի հակառակորդին մենք պէտք է չէզոքացնենք դեռ մեր իշխանութեան մուտքի նախօրեակին։ Անշուշտ նրա կեանքին չի սպառնայ ոչ մի վտանգ։ Նա կը մնայ միայն բանտարկւած վիճակի մէջ»։ Էջ 23, 24.

Դեկտ. 3. — «Ես նստած կոմենդանտի սենեակում, թերթում էի բոլշեւիկեան գրականութիւն։ Արդէն ժամը 11ն էր, երբ լսեցի միջանցքում մի ծանօթ ձայն։

«Ահա ձեզ մի նոր ընկեր, մենակութիւնից չէք ձանձրանար, ժպիտը դէմքին դարձաւ ինձ կոմենդանտը եւ առաջնորդեց ինձ, մօտ բժիշկ Յովհաննէս (Օվի) Տէր Միքայէլեանի (խնամատարութեան(*) նախարարի օգնական)։

---

(1) Խնամատարութեան նախարարութեան պահեստներից մեծ քանակով շաքարաւազ, խտացրած կաթ, եւ այլ պարէններ էին բաց թողել մի քանի առեւտրականների, պայմանաւ որ սրանք տւածի փոխարէն հացահատիկներ հայթայթէին։ Պետական գոյքը բաց էր թողնուած շատ աննպաստ պայմաններով, ուղղակի խաբուած գներով, ուստի դեռ նախկին կառավարութիւնը պատասխանատւութեան էր ենթարկեր առեւտրականներին, իսկ ինքը նախարարը բժ. Ա. Բաբալեանը, գերի էր ինկնում Ղարսում տաճիկների ձեռքը, ինչպէս յետոյ պարզւում է. իսկապէս այդ գործի համար Լեգրանի միսիան բանտարկում է նախարարի օգնական Տէր Միքայէլեանին»։ Էջ 28

Դեկտ. 3.— «Այդ օրը յաճախ այցելուներ եկան թէ Օվու եւ թէ ինձ մօտ, բերելով իրանց հետ զանազան ուտելիքներ, ճիշտ ասած, մենք չէինք զգում մեզ բանտում: Կէսօրից յետոյ եկել էր իմ մօտ իմ ընկերներից մէկը. իրաւաբան Տ. Տրդատեանը: Մենք վիճեցինք կոմենտանտի հետ զանազան հարցերի շուրջ, բօլշեւիզմի, սօցիալիզմի, բոլշեւիկների վարած քաղաքականութեան, արեւմտեան Եւրոպայի ականաւոր մարքսիստների եւ կազմակերպուած պրօլետարիատի բռնած բացասական դիրքի մասին եւն:»

էջ 30.

«Այդ ամբողջ երեկոն անցրինք ընթերցանութեամբ: Ստացել էինք դրսից առատ ուտելիք եւ անկողիններ: Բունտանք ժամը 11ին եւ այդ գիշեր հանգստացանք առանց ոեւէ միջադէպի»:

էջ 31.

Դեկտ. 4.— «Ժամը 9ին, առաւօտեան, ինքը քաղաքային պարէտը, նախկին ծանօթ սպաներից մէկը՝ Գնդապետ Մուսայէլեան, գալիս է, օտոմոբիլով մեզ տեղափոխում իր չէնքը:

«Բարեբախտաբար այդ տեղ եւս ունեցանք այցելուներ ոչ պակաս թիւով»:

էջ 32.

«Մենք տեղաւորուեցինք մեր նոր սենեակում եւ շարունակեցինք ընթերցումը: Փոքր անցած մտաւ մեզ մօտ Նոր կոմիսարը՝ Պ. Շահումեանը, ապա դառնալով ինձ ասաց հետեւեալը.—

«Ձեզ համար շատերը դիմում են միխային և խընդրում են ազատել ձեզ: Միխեան իմ միջոցով դիմում է ձեզ եւ խնդր ում է պատասխանել հետեւեալ երկու հարցերին.

1. - Ինչպէ՞ս է այժեօք ձեր վերաբերումը դէպի Հայաստանի սովետականացումը կամ խորհրդային դառնալու փաստը:

2. - Կը ցանկանա՞ք արդեօք գործել Խորհրդային Հայաստանում»:

«Ես խոստանում եմ պատասխանել, եւ իրաւ նոյն կոմիսարի միջոցով ուղարկում եմ իմ պատասխանը»:

«Յաջորդ օրը Դեկտ. 5ին, մեզ տեղափոխում են նոր շէնք, տեղաւորում են դահլիճի չափ մեծ սենեակում մի քանի պատուհաններով, բայց շատ ցուրտ. միակ մխիթարութիւնը արեւակի ճառագայթներն էին, որ ուղիղ նայում էին մեր պատուհաններին եւ փոքր ինչ ջերմացնում մեզ: Փայտ երբեմն տալիս էին, երբեմն ոչ, նայած ինչ կարգի զինուորներ էին մեզ մօտ պահակ կանգնում: Հերթի կանգնող պահակի բոլոր զինուորները հայեր էին, որոնք խիստ սակաւ բացառութեամբ, շատ լաւ տղերք էին. ընդառաջում էին մեզ ինչ բանում կարող էին, եկող այցելուներին բաց էին թողնում առանց դժուարութիւնների. իսկ մենք առատօրէն ստացած մեր ուտելիքներից բաժին էինք հասցնում նրանց ըստ հարկին: Օվու համար նարտի էին բերել դրսից, այնպէս որ մենք բացի կարդալուց ունէինք նաեւ ուրիշ զբաղմունք»: էջ 39

«Այդ օրը (Դեկտ. 5) բերան մեզ մօտ սպայ Շահխաթունին, Երեւանի նախկին պարէտ եւ մեր յայտնի դերասան Շահխաթունեանի եղբայրը:

«Նա տարիներով ծառայել է բոլշեւիկների մօտ Ռուսաստանի զանազան մասերում, որպէս նախկին զօրքի սպայ և ամիսներ առաջ մի հրաշքով ազատուել, ընկել էր Հայաստան: Այժմ նորից բռնել էին ինչ ինչ կասկածների հիման վրայ: Երեք օրէն յետոյ նրան տեղափոխեցին Բագու, այնտեղ քննելու համար նրա գործը»: էջ 40

«Յաջորդ օրը (Դեկ. 6) բերին մեզ մօտ երկու օտարներ եւ մի անգլիացի գնդապետի, որ վերջին երկու երեք ամիսներու ընթացքում մտել էր հայկական բանակը ծառայելու, եւ մի տաճիկ սպայի, որին գերի էր վերցրել խմբապետ Սեպուհը տաճկական պատերազմի վերջին ընդհարումների ժամանակ, Ղարաքիլիսայի ուղղութեամբ»: էջ 40

«Արդէն դեկտ. 10ն էր, ուրբաթ օրը»:

«Է՛հ, Օվի, քեզ հաւանօրէն շուտով բաց կը թողնեն, չէ՞ որ ընկերները աշխատում են ե՞ւ քեզ շարունակ յուսադրում: Հէնց այն ճանգամանքը, որ դաշնակցականներից — քեզնից շատ աւելի պատասխանատու գործիչներից — մին-

չեւ այժմ ոչ ոքի չեն բռնել, ապացուցում է, որ քեզ բռնել են ոչ թէ քաղաքական նկատառումներով, այլ այն անիծուած գործի համար: Փաստօրէն, ինչպէս տեսնում ես, քաղաքական հողի վրայ բանտարկել են մինչեւ այժմ միայն եւ բացառապէս ինձ»: Էջ 48.

«Մեզ երեքիս (Օվին, անգլիացին եւ Բաշխին) տեղափոխում են չորրորդ բանտավայրը. սա արդէն հասարակ բանտավայր չէ, այլ իսկական բանտ: Բարեբախտաբար այդ տեղի ծառայողները, բանտապետը, հսկիչները, պահակ զինուորները բոլորը տակաւին մեր հանրապետութեան նախկին պաշտօնեաներն էին եւ բոլշեւիկների հետ ոչ մի կապ չունեցած, շատ քաղաքավարի են վերաբերւում մեզ հետ: Ես եւ Օվին, մանաւանդ ես, բաղդաւոր էինք ուտելիքների կողմից: Այնքան առատ էինք ստանում, որ բաժին էինք հասցնում ե՛ւ անգլիացիին ե՛ւ մեզ ծառայող բանտարկեալին»: Էջ 51

Դեկտ. 11.— «Յաջորդ օրը դեկ. 11ին, հակառակ մեր սպասածի, գալիս են այցելուներ թէ ինձ եւ թէ Օվու մօտ. Ինձ այցելողներից Տիկ. Սիրանը (իմ ընկեր Մելիք Յովսէփեանի կինը) հաղորդում է ուրախ-ուրախ որ իր հօրեղբօրորդի Սիրօժան (Սարգիս Բաղդատեան, յայտնի բոլշեւիկներից մէկը, որ կարճ ժամանակով մնումէ Հայաստանում, որպէս արդարադատութեան կոմիսար) եկել է, եւ իմանալով իմ բանտարկութեան մասին, խոստանում է ամէն կերպ աշխատելու ինձ ազատելու համար»:

«Այցելուները հաղորդում են նաեւ, որ Ղարաքիլիսէի մօտերը բռնուած խումբը բերել են արդէն եւ տեղաւորել առ այժմ պարլամենտի շէնքում: Այդ խմբին մէջ կային նախկին կառավարութեան անդամներ Համօ Օհանջանեանը, Արտաշէս Չիլինգարեանը, Բժ. Յ. Տէր Դաւիթեանը, Վարշամեանը, Վ. Նաւասարդեանը, Բժ. Մելիքեանը, Երեւանի քաղաքագլուխ Ա. Տէր Աստուածատրեանը եւայլն, մօտ 15 հոգի: Նրանց բոլորն էլ հայ գիւղերից մէկի մօտ. մի քանի միլիցիոներներ, ընդամէնը չորս վերստ մնացած մինչեւ վրացական սահմանը ձերբակալել էին»:

«Դեկտ. 13ին դրսից հաղորդել էին ինձ, որ այսօր-վաղը արձակելու են, որ Բաղդադեանը եռանդով աշխատում է ինձ համար»։
Էջ 56-57.

«Դեկտ. 15ի երեկոյեան ազատում են Բժ. Օվի Տէր Միքայէլեանին, կանխօրէն վեր-ցնելով Չեկայում նրանից ստորագրութիւն, որ նա պարտաւորւում է մնալ Երեւանում եւ հարկ եղած դէպքում ներկայանալ»։
Էջ 57.

«Ես եւ անգլիացին մնացինք մինակ։ Ժամանակը անցնում էր տաղտկալի և սպանիչ դանդաղութեամբ։ Անգլիացին անհետաքրքիր էր իբրեւ զրուցընկեր։ Ընթերցանելի գրքերս արդէն վերջացել էին. սպասում էի դրսից նոր գրքերի։ Բանտում եղած սակաւաթիւ բանտարկեալներից (հին իշխանութեան օրով) ոչ ոք չկար, որ կարողանայի մի քանի րոպէ զրուցել հետը, դրանք դասալիք զինւորներ էին եւ մի քանի քրէական յանցապարտներ»։
Էջ 57.

«Յաջորդ օրը, հինգշաբթի դեկտ. 16ին, այցելում է մեր բանտը (ինչպէս եւ կենտրոնական բերդը, ուր տեղափոխել էին ձերբակալուած դաշնակցականների խումբը) նոր կոմիսարը։Ման գալով բանտի զանազան մասերը, վերջում գալիս են մեր կամերը. Նրա հետ էր իր օգնականը Գրիգոր Զուբարեանը (սոց. յեղափ. բայց կանգնած խորհրդային իշխանութեան տեսակէտի վրայ, իբրեւ այդպիսին. նշանակուելով կոմիսարի օգնական): Էջ 58.

«Բայց թողնենք այդ — փոխեցի ես խօսակցութեան նիւթը- ասա. խնդրեմ, ի՞նչպիսի քաղաքական վարքագիծ էք մշակել Հայաստանի համար։ Գոհունակութեամբ պիտի շեշտեմ որ մինչեւ այժմ ձերոնց վարած քաղաքականութիւնը բաւական ազատ է եղել ձեր աշխարհում ընդունուած սովորական բռնութիւններից: Էջ 62.

«Ապա նա աւելացրեց, որ ինքը շատ է աշխատում ազատել բանտից ինձ, Վահան Նաւասարդեանին, ապա, եթէ յաջողւի, Համօ Օհանջանեանին եւ Բժ. Դաւթեանին»։
Էջ 62.

«Միւս օրը, դեկտ. 17ին, ուրբաթ երեկոյեան ազատում եմ նաեւ ես, երկու շաբաթ բանտ նստելուց յետոյ։

«Բարեկամներս, Մելիք - Յովսէփեանները, պատմում են, որ շատ աղմկալից է եղել Ցեղկոմի այն նիստը, ուր վերջնականապէս պիտի լուծւէր իմ հարցը։ Հակառակորդներս, մանաւանդ դրանց մէջ մի երկուսը, որպէս անձնական թշնամիներ, ամէն կերպ յամառում էին եւ չէին համաձայնում դրական քուէ տալ երբ Բաղդասարեանը սպառնում է, որ հակառակ դէպքում միայն ինքը իր պատասխանատւութեամբ բաց կը թողնէ ինձ. ակամայից համաձայնում են միւսները եւ դրական լուծում տալիս իմ հարցին»։ Էջ, 63.

Դեկտ. 18.— Միւս օրը դուրս եկայ քաղաք։ Փողոցով անցնել չէր լինում, ամէն կողմից թափւում էին վրաս զւարթ դէմքերով, թօթւում ձեռքս եւ բարձր, տեմոնստրատիւ ձայնով կոչում, «Շնորհաւորում ենք, կեցցէ՛, բրաւօ Իշխանեան, յաղթութիւնը ձեր կողմն է, հերոսացաք եւ այլն, եւայլն։ Ես սարսափելի ճնշւում էի այդ ցոյցերից և աշխատում էի խուսափել բանուկ փողոցներով երթեւեկելուց»։ Էջ, 64

«Մէկը միւսը միամտաբար հարցնում էին ինձ, թէ ու՞ր են հապա բօլշեւիկեան այն սարսափները որոնց մասին այնքան խօսում են, ոչինչ չտեսանք»: Էջ 65

«Բայց ահա չորս օր անցնելուց յետոյ (դեկտ. 22) ամենահաւաստի աղբիւրից հաւաստում են ինձ հետեւալը. Բօլշեւիկեան կուսակցութեան կենտրոնական կօմիտէի նիստում երիտասարդ անդամները (Երեւանի աշակերտներից ընտրւած) բողոքում են Ցեղկոմի մեղկ, թոյլ եւ անվճռական քաղաքականութեան դէմ, փաստ բերելով, օրինակ, իմ այնքան շուտ ազատութիւնը բանտից և Ցեղկոմի մեղմ վերաբերմունքը դէպի բանտարկւած դաշնակցականները»։ Էջ 66.

Ահա նաեւ Բաշխի Իշխանեանի վկայութիւնը դեկտ. 2էն մինչեւ 22 այն պատկերի մասին, որ երբ ՊԱՏԺԱՌ «Փրկութեան Կօմիտէին» ծնունդ տուողները գնահատած

են աւելի անտանելի քան Քեազիմ Գարաբէքիրի մահացու ներկայութիւնը Ալեքսանդրապոլի մէջ եւ իբր ՀԵՏԵՒԱՆՔ կեանքի կոչած են ՋՈՒՏ ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ԱՅԴ ՄԱՐՄԻՆԸ։

«1920 թ. Դեկտ. 20ի մօտերը — այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15-18 օր ետքը — արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը — Փրկութեան Կոմիտէն»։

«Գործի անցնելով, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն իր ՋՈՒՏ ապստամբական աշխատանքները բաժանում է երկու մասի — կազմակերպումը ժողովուրդի եւ կազմակերպումը զօրքի։

«Ամբողջ ապստամբական գործի ղեկավարութիւնը իրեն վերապահելով, զօրքի կազմակերպման համար իրեն կից, ստեղծում է մէկ յատուկ յանձնաժողով, զինուորական մարմին անունով։ Իսկ ժողովրդական զանգւածների կազմակերպման գործը, ինքը Փրկութեան կոմիտէն է վարում անմիջականօրէն»։

ԻՐԱԶԵԿ

Հայրենիք օրաթերթ թիւ 5717

20 փետր. 1931

Խորհրդածենք։

«Բոլշեւիկեան խոստումներից չկատարուեց եւ ոչ մի բան»։

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ
«Հայաստանի Հանրապետութիւն»

է.

Խատիսեանի պատմութենէն դուրս կուգան քանի մը կէտեր,

ա)— Որ Հայաստանի ժողովուրդը ճնշուած հոգեբանութեամբ ընդունեց բոլշեւիկները։

Ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ։ Նոր դէմքեր, նոր իշխանաւորներ, իրենց անծանօթ մարդիկ, ռուս զինուորներ եւ անստոյգ գոյավիճակ նորեկներէ իրենց սպասելիքներու տեսակէտէ եւ այլն։

Այս բոլորը այնքան բնական էր, մանաւանդ հայ ժողովուրդին համար, որքան հասկնալի այն հարկադրանքը՝ որ կը մղէր Թուրքի սարսափէն, իշխանութիւնը զիջելու համար։

բ) — Որ նախկին նախարարներու եւ խորհրդարանի անդամներու մէկ մասը (*) — Համօ Օհանջանեան, Ա. Ջիլինգարեան (Ռ. Դարբինեան), Վ. Բաբայեան, Բժ. Յ. Տէր-Դաւթեան, Գ. Վարշամեան, Վ. Նաւասարդեան եւ ուրիշներ — լեռներու ճամբաներով Վրաստան անցնելու ատեն ճանապարհին կը ձերբակալուէին ու Երեւան կը բերուէին բանտ, դատավարութեան համար։

Որքան ալ արիւնարբու ճիւաղներ ընդունինք հայ բոլշեւիկները, խումբ մը փախստականներու փախուստի ճամբային վրայ ձերբակալուելով Երեւան բերուիլը, բանտարկուիլն ու դատէ ալ անցնելը չենք կրնար անոնց ճիւաղութեան հաշւոյն արձանագրել։ Որովհետեւ ուէ նոր իշխանութիւն պիտի ընէր նոյն բանը։

(*) Նախկին նախարարներու եւ խորհրդարանի անդամներու մաս մըն ալ յաջողեր էր նման ճամբաներով անցնիլ Վրաստան եւ յետոյ Պոլիս, ինչպէս Սարգիս Արարատեան, Գէորգ Ղազարեան, Արշակ Ջամալեան։

Այս մասնակի դէպքը ունէ դատարան չէր կրնար համարել նաեւ խոստմնադրժութիւն։

Մանաւանդ որ բանտարկեալներէն մէկը՝ Վ. Նաւասարդեան, շուտով արձակուեցաւ բանտէն ու յաջողեցաւ հեռանալ նոյն վրաստանի վրայով դէպի Պոլիս։

Իսկ եթէ բնաւ հաւատ չընծայենք անգամ Կասեանի խօսքերուն, թէ անոնց – ըստ Խատիսեանի, բացառութեամբ երկուքէն — մահուան վտանգ չկայ, մնացածներու մինչեւ Փետր. 18-ի բանտարկուած մնալը կը հաստատէ միայն Վրացեանի խոստովանութիւնը, թէ «պատանդ» կը պահուէին, քանի որ առաջին օրէն իսկ բոլշեւիկները տեղեակ էին «դաւադրութեան» մասին։

Եթէ նոյն իսկ ընդունինք անգամ թէ բոլշեւիկները անօրինակ խաբեբաներ են, «պատանդ»ի հարցին մէջ անոնք ունէին իրենց հետ օրէնքի ու տրամաբանութեան հաւանութիւնը։

գ) Դաշնակցական նախարարներէն բաց (ընդգըծումը իրն է) կ՚ապրէին միայն Ս. Վրացեան, Յ. Քաջազնունի, Ալ. Խատիսեան, Ս. Տիգրանեան, Ա. Գիւլխանդանեան։

Նախկին նախարարներէ և Խորհրդարանի անդամներէն մաս մը կազմած է «ձախ-դաշնակցական» խմբակ։ Մաս մըն ալ մտած է կոմունիստական կուսակցութեան մէջ։

Կը նշանակէ կային դաշնակցականներ՝ որոնք այս կամ այն ձեւով մինչեւ Դեկտ. 16 (Խատիսեանի Երեւանէն մեկնելու օրը) «դաշնակցական» ապստամբական Պատ. Մարմնի կեանքի կոչուելէն 4 օր առաջ՝ Դեկտ. 20, որ կ՚ապրէին դեռ յարգուելով Երեւանի համաձայնագրի տրամադրութիւնը։ Իսկ ոմանք, ամենէն պատասխանատուներէն, կ՚ապրէին բացէ ի բաց, փողոցներու մէջ ազատօրէն երեւնալով։

Եւ ամէն բանէ աւելի յատկանշական է Ա. Գիւլխանդանեանի Երեւանէն մեկնումը, բոլշեւիկ կառավարութեան գիտութեամբ, անոր որոշումով ու միջոցներով, ինչ որ «ոեւէ սրբութիւն ու բարոյական չ'ունեցող» բոլշեւիկներու դէմ արձակուած մեղադրանքները չի հաստատեր:

Ճիշդ է, որ Ա. Գիւլխանդանեան դուրս կը հանուէր Հայաստանէն իբր անբաղձալի: Բայց եթէ հայ բոլշեւիկները իսկապէս են այն ինչ որ ոմանց կողմէ կը ներկայացուին, ոեւէ դատարան չկար որ անոնք արգիլէր վարուելու բոլորովին այլ կերպ:

Որովհետեւ Ա. Գիւլխանդանեան ո՛չ միայն Բիւրոյի անդամ էր, այլ 1929 ի Մայիսեան շարժումներ ճնշող կառավարութեան մէկ նախարարը, այսինքն, ի պաշտօնէ, առաջին պատասխանատուներէն մէկը բոլշեւիկեան այդ շարժումը ճնշելու ընթացքին թափուած արիւնին : (*)

Այս բանը անծանօթ չէր Երեւան եկող հայ բոլշեւիկներուն, որոնք էին դեռ եօթն ամիս առաջ Մայիսեան ապստամբութիւնը ստեղծողները, Ալեքսանդրապոլը գրաւողները եւ ճնշուեր էին արիւնի մէջ :

Թող չըսուի, խնայելու համար նոր ծիծաղելիութիւն մը եւ չաւելցնելու համար նոր փաստ մըն ալ, թէ ուրեմն ճիշդ չեն բոլշեւիկներու անբարոյութեան մասին հանապազօրեայ կրկնութիւնները: Որովհետեւ ո՛չ բոլշեւիկ եւ ոչ ալ շատ մեծ անբարոյական ըլլալու պէտք կայ անտեսելու օրինականօրէն, իրաւագուրկ պատուիրակութեան անդամի հանգամանքը մէկի մը, որ ի պաշտօնէ և կուսակցական դիրքով պատասխանատու է եղած թափուած բոլշեւիկ արիւնի:

(*) Մայիսեան ապստամբութիւնը ճնշելու ընթացքին սպաննուեցան յայտնի բոլշեւիկներէն Մուսայիլեան, Ստեփան Ալլահվէրտեան եւ Բագրատ Դարբինեան:

Ահա այս խտացուած պատկերը, քանի մը կէտերու մէջ, մինչեւ 1920 Դեկ. 20 - այն օրը որ Խատիսեան կը հասնի Թիֆլիս - հակիրճ խորհրդածութիւններով, որ սակայն, ցոյց չի տար, ո՛չ ալ կրնայ մեզ համոզել, թէ մինչեւ 1920 Դեկտ. 20 (18 օրուայ ընթացքին) պատահեցան իսկապէս այնպիսի բաներ՝ որոնք Հայաստանի հայութեան մոռցնել տային Ալեքսանդրապոլ նստած, իր ֆիզիքական գոյութիւնը եաթաղաններէ կախած Թուրքը եւ հայ ժողովուրդը ինքնաբուխ մղումով՝ «տարերային» ժայթքեցնէին «Թուրքէն ալ աւելի վատ հայ պոլշեւիկին» դէմ:

Իսկ Բաշխիի վկայութիւններէն դուրս կուգայ, որ

ա - Ինք կը ձերբակալուի դեռ Յեղկոմը չհասած, իբր քաղաքական հակառակորդ, չեզոքացնելու համար, բայց Դեկտ. 17 ին ազատ կ՚արձակուի:

բ - Նոյն օրը Բաջազնունին քննութեան կ՚ենթարկուի եւ նոյնպէս ազատ կը ձգուի կէս ժամ յետոյ:

գ - Դեկտ. 3 ին կը ձերբակալուի բժիշկ Օվի Միքայէլեանը, խնամատարական նախարարի օգնականը, բայց զեղծումներու հիմքով եւ ոչ թէ իբր դաշնակցական: Ան ալ ազատ կ՚արձակուի Դեկտ. 15 ին:

դ - Դեկտ. 5 ին կը ձերբակալուի սպայ Շահխաթունեանը, իբր Երեւան ապաստանած փախստական պոլշեւիկ եւ կը ղրկուի Բագու:

ե - Դեկտ. 6 ին կը ձերբակալուի անգլիացի գընդապետ մը, Թուրք գերի սպայ մը եւ ուրիշ օտարական մը:

զ - Համօ Օհանջանեանի խումբը ձերբակալուած վրացական սահմանին վրայ, ծպտուած փախելու ատեն եւ բերուած Երեւան:

Ահա այն վկայութիւնները, որ երկու կատաղի հակապոլշեւիկ, ամենալայն ազատութեան մէջ, կուտան

1920 Դեկտ 2 էն մինչեւ Դեկտ. 20 ի ժամանակամիջոցին թէ Երեւանի եւ թէ բանտի մասին։

Այս վկայութիւններուն մէջ կա՞ն այնպիսի տըւեալներ, որոնք արդարացնէին «զուտ պատամբական» «փրկութեան կոմիտէ» ի ծնունդը ։

Ահա հարցը։

Մինչեւ Խատիսեանի մեկնումը Վրացեան, Քաջազնունի եւ պատասխանատու շատ մը դաշնակցականներ Երեւանի մէջ ազատ կը պտտէին։

Յայտնի սօցեալ դէմոկրատներ, Դաւիթ Անանուն եւ ուրիշներ յանուն իրենց կուսակցութեան դիմում կը կատարեն Չեկայի մօտ։

Օհանջանեանի խումբէն Վահան Նաւասարդեան ազատ կ'արձակուի և կը հեռանայ Երեւանէն. վերջապէս՝ Բաշխիի բառերով. «քաղաքական գետնի վրայ բանտարկել են մինչեւ այժմ միայն և բացառապէս ինք»․ «բանտապետը, հսկիչները, պահակի զինուորները բոլորը տակաւին մեր հանրապետութեան նախկին պաշտօնեաներն էին» ։ Իսկ բանտէն ելլելուն, «մէկը միւսին հարցում էին թէ ո՞ւր են հապա բօլշեւիկեան այն սարսափները, որոնց մասին այնքան խօսում են, մինչեւ այժմ ոչինչ չտեսանք» ։

Մինչեւ Դեկտ. 20, «փրկութեան կոմիտէ»ի կեանքի կոչուիլը, անոնք չեն պատմեր մեզ ո՛չ սպաններու ո՛չ Դրօի, ո՛չ Նազարբէգեանի եւ ուրիշներու աքսորներու մասին, ո՛չ բանտային սարսափներու եւ ո՛չ ալ գնդակահարութիւններու մասին։

Միակ բացառութիւնը, որ երկու վկաներն ալ կը յիշատակեն, այդ Օհանջանեանի խումբին բանտարկուած ըլլալու փաստն է, իբր քաղաքական բանտարկութիւն, որ կարելի պիտի ըլլար համարել իբր Երեւանի համաձայնութեան դրժում. եթէ անոնց ձերբակալութիւնը տեղի ունեցած չըլլար իբր ծպտուած փախստականներ սահմանը անցնելու պահուն, միլիցիօնէրներու կողմէ։

Այս իսկ պարագաներու տակ, անոնցմէ մէկին Վահան Նաւասարդեանի ազատ արձակումը պիտի ժըխտէր ունէ իրաւունք ապստամբական մարմին մը կեանքի կոչելու։

Ուրեմն, համաձայնագրի այն գլխաւոր հիմքը, որու վրայ կանգնած է փետրուարեան ապստամբութեան շէնքն ու դայն կերտող «փրկութեան կոմիտէ»ն, մինչեւ Դեկտ. 20, դրժուած չէ եղեր Նոր իշխանութեան կողմէ, ըստ Խատիսեանի եւ Իշխանեանի վկայութեան։

Նոյնպէս, մինչեւ Դեկտ. 20 «հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկւում պատասխանատուութեան այն գործերի համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչեւ Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան յայտարարումը»։ (յօդ. 4)

Միւս կողմէ մինչդեռ համաձայնագիրը կը տրամադրէր «Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կեդրոնացնելու զինուորական ուժեր» և կարմիր բանակայիններ հետզհետէ կը մտնէին Երեւան, «փրկութեան կոմիտէ»ն կ'որոշէ ապստամբիլ որքան կարելի է շուտ կարենալ «հաշուի նստիլ նրանց հետ քանի նրանք թոյլ են»։

Իսկ հողային հարցը բնականաբար կրնար կարգադըրուիլ միայն Մոսկուայի կոնֆերանսով, որմէ այնքան կը սարսափէր Թուրքը եւ անոր սարսափը փարատեց «փրկութեան կոմիտէ»ի նախագահը, յայտարարելով որ ինք գոհ է Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով եւ Մոսկուան իրաւունք չունի միջամտելու հայ—թրքական հարցին, բառ առ բառ այն ինչ որ Քեազիմ Գարաբէքիր ըսած էր դաշնագրի ստորագրութեան ատեն, «կտրականապէս» մերժելով Մոսկուայի միջամտութիւնը։

Այս փաստերը չեն հաստատեր Վրացեանի այն բառերը, թէ «բոլշեւիկեան խոստումներից չկատարուեց և ոչ մի բան», գէթ մինչեւ Դեկտ. 20 ։

Բաց ի այն հոգեվիճակէն, որի մէջ կ'ապրէր հայ ժողովուրդը, բաց ի անորոշութեան անդոհանքէն, բաց ի նոր ու իրեն անծանօթ դէմքերու առթած բնական անսիրելութենէն և բաց ի դուրսէն եկողները տեղաւորելու համար անհրաժեշտ—եթէ կ'ուզէք, նոյն իսկ կոպիտ ու վրդովեցուցիչ—բնակարանային սեղմումներէն, ըսենք գրաւումներէն, Խատիսեան և Իշխանեան չեն տար աւելի բան։

Իսկ այդ բոլորը իրաւունք չէին տար ո և է հայրենասէրի, մանաւանդ ըստ համաձայնութեան մը, երբ միակ միջոց ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու, խաղաղօրէն իշխանութիւնը փոխանցող վարչապետի մը, 18 օր յետոյ, կեանքի կոչելու «զուտ ապըստամբական» «Փրկութեան Կոմիտէ»ն, ինչ որ հիմնապէս և ամբողջապէս դրժումն էր այդ համաձայնագրին։

Անժխտելի վկայութիւններու լոյսին տակ համաձայնագրի դրժումը կը սկսի «Փրկութեան Կոմիտէ»ն «Փրկութեան Կոմիտէ»ով։ Եւ Դեկտ. 20-էն յետոյ կատարուած դէպքերու պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ այդ «զուտ ապստամբական» մարմնին վրայ։

Կը կրկնենք. Օհանջանեանի խումբին նոյն իսկ իբր քաղաքական բանտարկեալի հանգամանքը դեռ բաւարար պատճառ չէր հետագայ դէպքերու պատճառ «ապըստամբական» մարմին մը կեանքի կոչելու, մանաւանդ այն օրերուն, երբ Թուրքը արիւնոտ աչքերով նստած էր Ալեքսանդրապոլի մէջ։ Իսկ հայ ժողովուրդը, որ միշտ աւելի լաւ ճանչցած է Թուրքը քան Թուրքին անծանօթ իր ղեկավարները, գիտէր աւելի ճիշդ գնահատել վայրկեանը։ Որովհետեւ հայ ժողովուրդը իր բնազդով շատ աւելի իմաստուն է քան իր առաջնորդները իրենց ուղեղներով։

Ուրեմն, կը հետեւի, որ կային ուրիշ շարժառիթներ, գուցէ շատերը դեռ մութ ու գաղտնի, և ճիշդ չէ թէ ժողովուրդը ինքնաբուղխ ու տարերային մղումով ստեղծեց Փետրուարեան ապստամբութիւնը, որովհետեւ նոր իշխանութիւնը դրժեց Երեւանի համաձայնագիրը։

Այդ շարժառիթներէ շատերը կը յուսանք դուրս կուգան այս հատորի կառուցուածքէն։

Մինչ այդ, սակայն, ընդգծենք, թէ Երեւանի «չյարգուած» համաձայնագրին դէմ արիւնալի ապստամբութիւն մըն ալ չէր պահանջեր աւելին քան Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը։ Իսկ այդ դաշնագրի և համաձայնագրի զուգակշիռը պիտի կշռէ նախ ուղեղը բոլոր անոնց որ հայ ժողովուրդի, քաղաքական ճակատագրին և ֆիզիքական գոյութեան հետ գիտեն այնքան թեթեւութեամբ խաղալ։

«փրկութեան կոմիտէն» դեկտեմբերի վերջերին պաշտօնապէս անցնում է գործի գլուխ: իրեն առաջնորդող ընդունում է երկու հիմնական պայման. ա. - որ ապստամբութիւնը պիտի լինի ընդհանուր եւ միաժամանակ. բ. - ապստամբութիւնը պիտի տեղի ունենայ ըստ կարելւոյն մօտիկ ժամանակներում» :

ԻՐԱԶԵԿ

«Հայրենիք» օրաթերթ, թիւ 5717.

20 - 21 փետր· 1931

«Երեւանում ցունուարի սկիզբներից սկսած կառավարական խստութիւնները քանի գնում այնքան աւելի ահռելի չափերի էր հասցնում բոլշեւիկեան ռէժիմի գործադրութիւնը» :

ԲԱՇԽԻ ԻՇԽԱՆԵԱՆ

«Երկու ամիս բոլշեւիկեան բանտում» էջ 119

Ը.

«Փրկութեան կոմիտէ»ի գոյառութեան նախընթաց օրերու (Դեկտ. 2-Դեկտ. 20) մասին վկայութիւնները լսելէ յետոյ, շարունակենք խօսեցնել դարձեալ ականատես վկայ Բաշխի Իշխանեանը, յետընթաց օրերու մասին, մինչեւ Փետր. 18ի ապստամբութիւնը։
Անհրաժեշտ է, սակայն, միշտ ի մտի ունենալ, ըստ Իրազեկի, Ս. Վրացեանի եւ Իշխանեանի վկայութիւններուն մէջ, որ

ա.- Բոլշեւիկները առաջին իսկ օրերուն տեղեակ էին «Փրկութեան կոմիտէ»ի գոյութեան եւ անոր «զուտ ապստամբական» ծրագրէն, շնորհիւ իրենց լրտեսական ցանցին։

բ.- Լեռնահայաստանը միշտ ապստամբական վիճակի մէջ էր, ուր Նժդեհի կողքին գացած էր Ռուբէն փաշան, խմբապետ Մարտիրոսի հետ։

գ.- Փետրուարի սկիզբը Աթարբէգեանի վրայ փորձըւած մահափորձը։

դ.- Բաշգեառնին քանի մը օր միայն ընդունելէ յետոյ բոլշեւիկեան իշխանութիւնը, ապստամբած էր խմբապետ Մարտիրոսի ղեկավարութեամբ եւ Փետր. 15ին գերի բռնած էին 700 բոլշեւիկեան զինուորներ։

ե.- Քէշիշքէնտի մէջ ապստամբներու ձեռքով կը խողխողուին 180-րդ գնդի առաջին բատալիոնի զինուորները։

զ.- Փետր. 14ին արդէն կը սկսի շարժումը Երեւանը գրաւելու մտքով Բաշգեառնիի, Էջմիածնի, Աշտարակի, Կոտայքի եւ այլ ուղղութիւններով։
«Փրկութեան Կոմիտէ»ն, ըստ ԻՐԱԶԵԿԻ վկայութեան, իր գոյութեան առաջին իսկ օրէն արդարա-

ցուցեր է իր գործունէութիւնը, թէեւ մինչեւ 1921 Յունուարի սկիզբները ապստամբութիւն մը ծագեցնելու չափով հիմքեր չի տար Իշխանեան, որ մինչեւ Յունուար 2 ազատօրէն կ'ապրի Երեւանի մէջ և երբ երկրորդ անգամ բանտ կ'առաջնորդուի (Յունուար 7) կը գրէ. «Ես ոչ մի ծանօթ դէմք չգտայ նրանց (բանտարկեալներու) մէջ»։

Այս տուեալներու լոյսին տակ ո և է դատաւոր 1920 Դեկտ. 20էն յետոյ պատահած դէպքերը կրնայ արձանագրել միայն իբր ՀԵՏԵՒԱՆՔ պատճառի մը, որուն անունն է «Փրկութեան կօմիտէ», մանաւանդ որ Խատիսեանի և Իշխանեանի նախընթաց վկայութիւնները չտուին այնպիսի փաստեր թէ՛ Երեւանի և թէ՛ բանտի կեանքի մասին, որ արդարացնէր «զուտ ապստամբական» մարմնի մը գոյառութիւնը։

Ահա կրկին Բաշխին վկայի աթոռին վրայ.—

«Եւ ահա Դեկտ. 23ին ստանում եմ հռչակաւոր «Չեկայից» հրաւիրատոմս հետեւեալ բովանդակութեամբ, «առաջարկւում է ձեզ Դեկտ. 24ին, ժամը 10ին, առաւօտեան, ներկայանալ «Չեկայի» նախագահին». Էջ 66

«Չեկայի» նախագահ Այվազեանը յայտնում է ինձ հետեւեալը.

«Բարձր իշխանութիւնների վճռի համաձայն դուք պէտք է թողնէք Հայաստանի սահմանները և գնաք ուրիշ սովետական երկիրներ, օրինակ Բագու։ Ե՞րբ կարող էք մեկնել»։

«Ես յայտնեցի նրան, որ իմ բաժանմունքի բազմաթիւ գործերը կօմիսարիատին յանձնելու համար բաւական ժամանակ է հարկաւոր, առնուազն մի շաբաթ։

— «Ո՛չ, այդքան չեմ կարող, հինգ օրն էլ ձեզ բաւական է. մինչեւ Դեկտ.ի 29ը. այդ օրը ուղարկւելու են Երեւանից Բագու հայ սպաներից մի խումբ. դուք կը մեկնէք նրանց հետ միասին»։

«Ասաց այդ պարոնը, նշանակեց յիշեալ ամսաթիւը և վերցրեց ինձնից ստորագրութիւն պայմանաւորուած օրը թողնելու Երեւանը»: էջ 68

«Ես թողնում հեռանում եմ: Այդ օրը հրաւիրում ենք մեր կուսակցութեան կենտ. կոմիտէի նիստը իմ աքսորի հարցը քննելու համար: Բոլորը գտնում են որ անկարելի է իմ Բագու գնալը, որ այնտեղ մահացու վտանգը խիստ մեծ է իմ դէմ»: էջ 69.

«Որոշւում է անմիջապէս ուղարկել Ցեղկոմին մեր Կենտր. Կոմիտէի անունից հետեւեալ բովանդակութեամբ.

«Խորհրդային Հայաստանի
Ցեղկոմին

«Հայաստանի Սոց. Դեմ. Բան. կուսակցութեան Կենտ. Կոմիտէն իր Դեկտ. 24ի նիստում քննութեան ենթարկելով ընկեր Բ. Իշխանեանին Բագու աքսորելու հարցը, որոշեց դիմել Ցեղկոմիդ հետեւեալ յայտարարութեամբ.

«Մենք գտնում ենք ընկեր Բ. Իշխանեանին Բագու աքսորելու վճիռը չափազանց խիստ. ուստի խնդրում ենք փոխել այդ վճիռը և թողնել նրան Հայաստանի սահմաններում: Եթէ Ցեղկոմիդ համար անհաճելի է ընկեր Իշխանեանի ներկայութիւնը մայրաքաղաքում, նա կարող է հեռանալ Հայաստանի մի որ և է խուլ անկիւն: Հակառակ դէպքում եթէ խորհրդային իշխանութիւնը շահագրգռուած է, որ ընկ. Իշխանեանը հեռանայ Հայաստանի սահմաններից առհասարակ, այն ժամանակ խնդրում ենք թոյլ տալ նրան իր կամքով հեռանալ արտասահման ուր ինքը կը ցանկանայ:

(Ստորագրութիւն՝
Հերթական նախագահ
ՏՐԴԱՏ ՏՐԴԱՏԵԱՆ

Դեկտեմբեր 24 1920
Երեւան

«Միաժամանակ Կոմիտէն որոշում է, որ ես և Դ. Անանունը դիմենք անձամբ արտաքին գործերի կոմիսար Ա. Բէկզադեանին նոյն հարցի համար»: էջ 69, 70,

«Բէջզատեանը համաձայնեց պաշտպանել մեր կոմիտէի դիմումը՝ իմ աքսորի հարցը վերաքննութեան ենթարկելու իմաստով»: էջ 71.

Նոյն տեսակցութեան ընթացքին Բաշխին խիստ յարձակում կը գործէ բոլշեւիկներու վրայ, որու իբր պատասխան Բէջզատեանը կը դառնայ Անանունին.— «Տեսնո՞ւմ ես Դաւիթ—ասաց Բէջզատեանը—դեռ երէկ է ազատուել բանտից, էլի շարունակում է մեզ այդպէս հարուածել։ Տօ՛, բաւական է-դարձաւ նա դէպի ինձ ծիծաղելով-մի փոքր պապանձուիր, էլի՛»:

—«Քանի բոլշեւիզմը կայ, ես երբեք չեմ պապանձուիր նկատեցի ես». էջ 72.

«Օրերը գալիս անցնում են. ահա արդէն Դեկտեմբերի 2ն է, Բաղդատեանը դնում է օտոմոբիլով. չափազանց յարմար առիթ է. գնա՞լ արդեօք նրա հետ թէ՞ սպասել նրանց Կենտր. Կոմիտէի վերջնական որոշման:

«Ես որոշեցի մնալ. ինչ ուզում է լինի»:
72 էջ, 73.

«Յունուարի 2ն էր (1921), երեկոյեան ժամը 6ը: Յանկարծ ներս մտան 3 հոգի՝ խուզարկու կոմիսարը եւ երկու ռուս զինուորներ. «Յայտնում եմ ձեզ որ դուք բանտարկուած էք «Չեկայի» օրդերով: » էջ, 73.

«Բաց արին երկաթէ մի դուռ եւ ձգեցին ինձ ներս: Ամէն կողմից մօտեցան բանտարկեալները իրանց նոր «ընկերոջ» ով լինելը իմանալու: Շատերը ճանաչում էին ինձ. բայց ես ոչ մի ծանօթ դէմք չգայ նրանց մէջ: Նրանք բոլորը դուրսն էին, երբ ինձ առաջին անգամ բռնել էին եւ այժմ էլ գիտէին, որ ես ազատուել էի. ուստի զարմացած հարցնում էին իմ նոր բանտարկութեան պատճառների մասին:» էջ, 74.

Բաշխին կը խորհրդածէ բանտին մէջ .— «Ինչո՞ւ ես չվարուեցի ուրիշների նման: Վահան Նաւասարդեանը բանտից ազատուելուն պէս թաքնուեց ու գաղտնի, ուրիշների հետ միասին հեռացաւ Երեւանից դէպի Վրաստան: Ինչո՞ւ չօգտուեցի առիթից: » էջ 75

«Բայց ի՞նչ կը նշանակէ իմ այս նոր բանտարկութիւնը: Իմ սենեակը խուզարկող կոմիսարն ասաց որ մինչեւ հինգ օր (յուն. 7) ուղարկելու են հայ սպաների երկրորդ խումբը (*), հաւանօրէն ձեզ կ՚ուղարկեն նրանց հետ»:

Էջ 75, 76.

«Ինձ կանչում են դրսից: Մօտենում դռան և գտնում եմ Արշալոյս Աստուածատրեանին, (Երեւանի քաղաքագլուխ) եւ Ստեփան Խաչիկեանին (դաշնակցական հին գործիչներից): Երկուսն էլ ճանապարհին բռնուած խմբի անդամներ»:

«Բարեւ, Բաշխի, բարեւ, տօ, տնաշէն, մենք էլ նախանձում էինք քեզ, որ այնքան շուտ բաց են թողել ... Է՛հ, գնանք մեր կամերը, պատմիր տեսնենք ինչ նորութիւններ կան դրսի աշխարհում: Այսօրուայ հսկիչը լաւ տղայ է, ոչինչ չի ասի:

«Նրանց կամերը մի շատ փոքր, երկու հոգու բաւարարութիւն տւող գզտրիկ սենեակ էր, պատուհանը դուրսը բաւական առատ լոյսերով, պատերին զարդեր փռած, գրքերը թափուած անկողինների վրայ, — անհամեմատ հաճելի տեղ մեր կամերի հետ համեմատած»:

«Ասացին, որ Համօն իր միւս ընկերներով — կառավարութեան և պարլամենտի անդամները, ընդամէնը, եօթը հոգի տեղաւորուած են վերևի յարկում, առանձին կամերում»:

Էջ 90, 91.

«Ինձ դրսից կանչում են:

«Յովհաննէսը ուղարկել է մի թախտ, անկողինս, մի ձեռք սպիտակեղէն եւ մի տուփ ծխախոտ: Նրա ուղարկած տոմսակի յետեւը գրեցի, որ վաղւանից ինձ համար ճաշ ուղարկեն եւ մի քանի գրքեր, յիշելով անունները »:

Էջ, 95.

---

* փոքրիկ խմբերով ուղարկւող այդ սպաները (Ա. խումբ) չպէտք է խառնել այն 2000 հոգուց բաղկացած սպաների մեծ խմբի հետ, որ ամենավայրագ ձեւով քշում տանում են Բաքու յունւարի կէսին: Էջ 76

«Յաջորդ օրը ստացայ ճաշ եւ մի շարք գերմաներէն եւ ռուսերէն գրքեր Ֆրանսիական յեղափոխութեան եւ տնտեսական հարցերի վերաբերեալ»: Էջ, 96.

Յունուար 11.— Բաշխին դիմում կ'ընէ զինքը փոխադրել Թիւ 11 կամերը, Արշալոյսի եւ Խաչիկի մօտ: Զուբարի, արդարադատութեան նախարարի օգնականի միջոցով կը յաջողի փոխադրուիլ Թիւ 11 կամերը:

«Վերջապէս ես փոխադրւում եմ 11րդ կամերը:

«Երեք հոգիով ապրում ենք մի շատ փոքր սենեակում, ուր իմ թախտը դնելուց յետոյ հազիւ կարելի էր լինում շարժուել: Երեքս էլ զբաղւում էինք ընթերցանութեամբ: Իմ երկու ընկերները խաղում էին նաեւ շախմատ՝ ընթերցանական միօրինակութիւնը և ձանձրոյթը ցրելու համար: Ես շախմատ սովորեցի միայն բանտում»: Էջ 113,

Կենցաղի տեսակէտից դժգոհ լինելու առիթ չունէինք. որովհետեւ երեքս էլ դրսից ստանում էինք ճաշ: Բանտից մեզ հասանելիք բաժինը տալիս էինք թէ մեզ ծառայողին և թէ այն բազմաթիւ քաղցածներից մէկին կամ միւսին, որոնք օրն ի բուն բաղխում էին մեր դուռը և աղերսալից ձայնով հաց խնդրում մեզնից»: Էջ 114.

«Յունուարի 17-ն էր: Հէնց այդ առաւօտ հսկիչներից մէկը բերել էր տոմս Դաւիթ Անանունից, որով նա պատասխանում էր իմ տոմսին, գրելով. «Քո երկրորդ անգամւայ ձերբակալութիւնը եղել է բացառապէս Սախսի կարգադրութեամբ, որ զայրացել է մեր կոմիտէի ուղղած գրութեան վրայ: Դու հանգիստ եղիր. մի՛ վրդովիր. մենք աշխատում ենք քեզ համար ամէն կերպ»: Էջ 116.

«Երկու օր առաջ (Յունուարի 15ին) եկել էր Երեւան յայտնի Աթարբէկեանը՝ 1918 *թ. Հիւսիսային Կովկասի հռչակաւոր դահիճը»:* (*) Էջ 116.

---

* Աթարբէկեանը «Չեկա»ների բարձր կենտրոնից, Մոսկուայից, Նշանակուած էր իբրեւ արտակարգ լիազօր ամբողջ Կովկասի «Չեկա»ների» վրայ: Նրա Երեւան գալու լուրը կայծակի արագութեամբ տարածւում է բոլոր կամերներում. «գազանը եկել է. վայը տարել է Հայաստանին եւ մանաւանդ բանտարկեալներին»: Նրա գալը մի ընդհանուր սարսուռ էր տարածել բանտում: Էջ 116.

«Պառկած կարդում էինք. ժամը դեռ հազիւ 11 լինէր։ Յանկարծ լսում ենք աւագ հսկիչի ձայնը միջանցքում. «Շուտ, շուտ դուրս եկէք բոլորդ կամերներից»։ Դուրս եկանք մենք, ինչպէս և հարևան կամերների բանտարկուածները։ Յանկարծ տեսնենք վանտալների նման ներս թափւեցին անծանօթ դէմքերով պաշտօնեաներ և սկսեցին տակն ու վրայ անել անկողինները։

«Կամերները վերջացնելուց յետոյ մօտեցան մեզ եւս խուզարկելու։ Ինչպէս էին խուզարկում. հանել տւին ոչ միայն վերարկուներս, այլ և հագուստներս մինչև շապիկը, անգամ կօշիկներ և զուլպաներ հանել տւին։ Եղել են կամերներ ուր բանտարկեալներին ստիպել են բերանները բաց անել՝ ներսը նայելու համար։ Նրանք հանեցին պատերից և վերցրին բոլոր մեխերը։ Ինչո՞ւ այդքան խիստ խուզարկել մարդկանց, որոնք ոչ մի շփում և յարաբերութիւն չունեն արտաքին աշխարհի հետ, որոնց արգիլուած է ոև է տեսակցութիւն»։ (*)

«Միւս առաւօտ միայն իմացանք նախորդ օրւայ խիստ խուզարկութեան անմիջական պատճառը։ Այդ օրը Աթարբէկեանը եկաւ բանտ այցելութեան։ Կարծես ժանտարմերիայի շէֆն էր եկել, այնպէս դողում էին բանտի ծառայողները»։ էջ 118.

«Աթարբէկեանի այցելութիւնից յետոյ սկսեց բանտային աւելի խիստ ռէժիմի գործադրութիւնը։

«Սակայն այդ ոչինչ. չորս պատերի մէջ փակւած մի քանի հարիւր հոգին կարող էին մի կերպ տանել իրանց կեանքի խաղը։ Ցաւը սրանում էր, որ դուրսը՝ ամբողջ Հայաստանում եւ մանաւորապէս Երևանում ցունւարի սկիզբներից սկսած կառավարական խստութիւնները քանի գնում այնքան աւելի ահռելի չափերի էր հասցնում բոլշե-

---

* Տեսակցութեան հարցում հարազատների հետ Համօի խումբը աւելի նախանձելի պայմանների մէջ էր գտնւում. երևի շնորհիւ այն բանի, որ նրանք Ցեղկոմի վրայ էին հաշւում եւ ոչ «Չեկայի»։ էջ 118.

ւիկեան ռէժիմի գործադրութիւնը: *Խուզարկութիւնները և ամէն կարգի պարէնի անխնայ բռնագրաւումները քրօնիքական չարիքի բնոյթ էին ստացել. տանտեականներով ձերբակալւում և բանտ էին նետւում զանազան պրոֆեսիաների (զբաղմունքների) մտաւորականներ:* էջ 119.

«Մի օր տխուր և ընկճւած եկաւ օրիորդ Նունէն և պատմեց թէ ինչպիսի բարբարոսական վարմունք է ցոյց տւել զօրական կոմիսար Աւիսը հազարաւոր հայ սպաներին՝ չորս կողմից զինւորներով շղթայ կապած և գնդացիրներ բռնած վիճակում Երեւանից Բագու տեղափոխելու համար:

«Երէկ գիշեր դարձեալ եղել են խուզարկութիւններ և ձերբակալութիւններ: Չեկան լիքն է բանտարկւածներով:

«Ասում են որ գնդակահարութեան վտանգ է սպառնում մի քանիսի դէմ: Առաջին հերթին չորս հոգու դէմ՝ նախկին նախարար Արտաշէս Չիլինգարեանի, պարլամենտի անդամ և արտակարգ դատարանի նախագահ Բժ. Յ. Տէր Դաւթեանի, արտակարգ դատարանի քննիչ Դասաբեանի և...—և իր դէմ, այնպէս չէ՞,—ես լրացրի նրա խօսքը...» էջ 120, 121.

«Վերջապէս ինձ յաջողւում է գնալ վերի յարկը: Վաղ առաւօտեան ծառան առաջարկում է ինձ գաղտագողի կերպով և ես ընկնում եմ Համօի և միւսների կամերը: Հերթապահ զինւորը, լաւ տղաներից մէկը, ինքնաբերաբար խոստանում է մի բան լինելուց ինձ իմացնել:

«Ես պատմում եմ իմ լսածները օրիորդից. Համօն և միւսները պատմում են իրանց հասած տեղեկութիւնները:

էջ 131

—«Բաշգեառնը միայն մի քանի օր է տարել բոլշեւիկեան ռէժիմը — ասաց Համօն -— իսկ այժմ էլ ոչ թէ ապստամբւած վիճակի մէջ է, այլ հերոսաբար դիմադրում է բոլշեւիկների յարձակումներին և չի ուզում ենթարկւել նրանց լծին: Բայց դա տեղական բնոյթ ունի և չի կարող ընդհանուր հետեւանքներ ունենալ:

«Բոլորս այն կարծիքին էինք որ նախ հայ ժողովուրդը չի կարող իր սեփական ուժերով ապստամբել և յաջողութիւն ունենալ, դուրս քշել բոլորի համար ատելի դարձած թշնամուն իր երկրի սահմաններից, երկրորդ՝ որ ցանկալի չէ շատ տեսակէտներից այդպիսի մի ապստամբութիւն, ամէնից առաջ հէնց տաճկական վտանգի տեսակէտից, որ շարունակում էր որպէս Դամոկլեան սուր, կախուած մնալ հայ ժողովրդի գլխի վրայից Հայաստանի սրտում—Ալեքսանդրապօլում»: էջ 133-134

«Յունուարի 30ն էր: Առաւօտեան սուրճից յետոյ, Չեկայի մի պաշտօնեայ պտտում էր կամերից կամեր և կարդալով բանտարկեալների անունները, ինչ որ նշաններ էր անում ցուցակի վրայ:

«Չանցած մի-երկու ժամ, յայտնում են մեզ, թէ ովքեր ինչ հաստատութեան վրայ են հաշւում. 36 քաղաքականների գործեր «Չեկայից՝ անցել են այսպէս կոչուած գերագոյն տրիբունալին կամ դատարանին, ինչպէս նրանք կոչում ռուսերէն՝ վէրխ-տրիբունալին: Այնուհետեւ մի շարք մարդկանց գործեր-զինուորականների եւ ուրիշ մանր գործեր — անցել են ռազմա-յեղափոխական տրիբունալին (վոյեննօ-ռեվօլիւց. տրիբունալ), իսկ մնացածները: ահագին մեծամասնութիւնը, մնում էր տակաւին անիծւած Չեկայի վրայ»:

«Մեր, մի կամերում նստած երեք հոգու գործը, որպէս զուտ քաղաքական բնոյթ կրող գործ, անցել էր Գերագոյն տրիբունալին»: էջ 133, 135.

«Մի քանի օր անցած, փետր. 3ին, վաղ առաւօտեան բանտի գրասենեակից գալիս են ինձ յայտնում, որ պահակի զինուորներ են եկել ինձ գերագոյն տրիբունալ տանելու համար»: էջ 138.

«Տրիբունալը գոհ չէ մնացած «Չեկայի» քննիչի առաջին հարցաքննութիւնից, ուստի որոշել էին նորից հարցաքննել ինձ անմիջապէս նախագահի միջոցով»:

էջ 140.

Նախագահը — «Դուք բարի պիտի լինիք գրաւոր պատասխանելու հետեւեալ հարցերին»։

«Ընկեր Բ. Իշխանեանին,

«Խնդրում եմ պատասխանել հետեւեալ հարցերին.

1. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը։

2. Ձեր վերաբերմունքը դէպի կոմունիստական կուսակցութիւնը։

3. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Գ. ինտերնացիոնալը։

4. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Ռուսաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական կուսակցութիւնը (մենշեւիկեան կամ փոքրամասնական, Մարտովի թեւը)։

5. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Ռուսաստանի սոցիալիստ յեղափոխական կուսակցութիւնը։

6. Ձեր վերաբերմունքը դէպի ձախ սոցիալիստ յեղափոխականները։

7. Ձեր վերաբերմունքը դէպի հայ սոցիալիստ յեղափոխականները։

8. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Վրաստանի սոցիալ դեմոկրատականները (փոքրամասնական կամ մենշեւիկեան կուսակցութիւն)։

9. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։

10. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Ռուբէն փաշա Տէր Մինասեանը, Դրօն եւ Համազասպը։

11. Ձեր վերաբերմունքը դէպի մաուզերիստները։

12. Ձեր վերաբերմունքը դէպի Մայիսեան շարժումը։

13. Ի՞նչ միջոցների էք դիմել Մայիսեան շարժումը ճնշելու համար. ե՞րբ եւ Հայաստանի ո՞ր մասերումն էք դասախօսութիւն կարդացել Մայիսեան շարժման դէմ։

14. Ի՞նչ աշխատութիւններ էք հրատարակել 1917-1920 թ. ընթացքում։

«Անմիջապէս ասացի նախագահին, որ ես կտրականապէս հրաժարւում եմ 10րդ հարցին պատասխանելուց։ Նախագահը համաձայնեց ինձ հետ եւ դուրս ձգեց յիշեալ հարցը» ։ Էջ 141, 142.

«Յաջորդ օրը, փետր. 4 ին ես նորից տրիբունալ գընալու եմ: Չինւորական բանտից հարցաքննութեան էին բերել մի շարք դաշնակցականների, մեզ արդէն ծանօթ Բժ. Օվի Միքայէլեանին, որը ինձ նման նորից բանտ է նետւել իմ ձերբակալութիւնից երկու շաբաթ անցած. ապա դիւանագիտութեան նախարարի օգնական Թ. Տօշեանին, պարլամէնտի անդամ Բժ. Արշակ Ղազարեանին եւ ուրիշներին:

Ըստ նրանց պատմածի, զինւորական բանտում ռէժիմը անհամեմատ մեղմ էր, բայց նրանց միայն ժամանակաւորապէս էին տեղաւորել այնտեղ, մի քանի օր անցած, նրանց եւս նոր բանտարկւածների հետ միասին, բերան կենդրոնական բանտ կոչեցեալ դժոխքը: Էջ 142-145

Փետրուարի 9ն էր: Առանձին կենդանութիւն էր նըկատւում բանտարկեալների շարքերում: Մէկը միւսին առանձին խորհրդաւորութեամբ եւ փսփսալով հաղորդում էր, որ նախորդ երեկոյեան ձերբակալել էին մի երիտասարդի, Լեւոն Խանայեան անունով, պարուրւած կանացի հագուստի մէջ: Ըստ լրտեսների տւեալների այդ երիտասարդը, իբր թէ, ծպտեալ մի տերրորիստ էր, եւ դիտաւորութիւն է ունեցել մահափորձ կատարելու Աթարբէկեանի դէմ:

«Լ. Խանայեանը իր միւս երկու ընկերների հետ միասին նստում քարտ էին խաղում իրենց տանը, Էջմիածնում. Էջմիածնից «Չեկայից» գալիս են նրանց տունը խուզարկելու: Խուզարկող պաշտօնեայի պահանջը` զինաթափւելու համար երեք երիտասարդներին, չի ընդունւում: Սկսւում է ընդհարում: Խանայեանը իր ընկերներով սպանում են մի պաշտօնեայի եւ վիրաւորւում միւսին. վիրաւորւում է նաեւ իրանցից մէկը, իսկ երկուսը փախչում են: Խանայեանը գալիս է Երեւան, եւ իրեն չմատնելու համար հագւում է կանացի զգեստ: Նրան մատնում են, ձերբակալւում, եւ բռնազբօսիկօրէն վերագրում նրան Աթարբէկեանին սպանելու դիտաւորութիւն ունեցողի միտքը: Այդ երիտասարդը բերում են բանտը եւ երեք օրից յետոյ առանց դատավարութեան գնդակահարւում»: Էջ 145.

«փետրուարի 9ից սկսած, *մի քանի օր շարունակ Երեւանի Չեկան Դօն.քիշոտի կռիւն է յայտարարում քաղաքի բնակչութեան: Մանրազննին խուզարկութիւն է կատարւում քաղաքի բոլոր մասերում՝ իբր թէ ծրագրուած եւ ծըրագրւող մահափորձի հետքերը գտնելու համար: Ոչ միայն* հարիւրներով ձերբակալւում են անխտիր բոլոր դաշնակցականներին (*ուրեմն մինչ այդ ազատ էին) այլ եւ մի շարք ժողովրդականների եւ ռամկավարների, քաղաքային վարչութեան եւ գաւառական ինքնավարութեան անդամների: Բանտերը եւ Չեկան ծայրէ ծայր լցւել էին բանտարկեալներով, կենտրոնական բանտը իր սովորական ծաւալից երեք անգամ աւելի մարդիկ է ամփոփել իր մէջ՝ աւելի շատ իբար վրայ կուտակել:* 300 *հոգու փոխարէն, բանտարկուածների թիւը հասնում էր* 850 - 900 : 20 - 25 *հոգի տեղաւորւող կամերներում զետեղել էին* 80 _ 70 *և աւելի բանտարկեալներ: Եւ այն կամերները, ուր ձմեռը չէին տեղաւորում ոչ մի տղամարդու, սարսափելի ցուրտ լինելու պատճառով. (բանտարկեալները) «Սիբիրի սառնամանիք» անունն էին տալիս նրանց), այդպիսի կամերներից ամէն մէկում տեղաւորել էին* 50, 60, 70, 75 *բանտարկեալներ: Նորեկները նախանձում էին հիներին, որոնք աւելի տանելի պայմաններում էին գտնւում»*:

«Այդպէս ուրեմն, մեր ամբողջ հասարակական մտաւորականութիւնը, բոլոր կարգի կուլտուրական ույժերը չէզոքացրել էին հրապարակից: Շատ քիչ բաղդաւորների է յաջողւել մազապուրծ լինել «Չեկայ»ի լարած թակարդներից եւ թագնւել Երեւանի գաղտուկ անկիւններում. այդ քչերի շարքին էր պատկանում նաեւ հայկական կառավարութեան վերջին կազմը նախաբօլշեւիկեան շրջանում — Վրացեանը իր դահլիճի միւս անդամներով:

Էջ 146, 147.

«Փետր. 13*ին վերջին անգամ այցելում է մեր բանտը Աթարբէկեանը, իսկ յաջորդ օրը, փետրուարի* 14 *ին, մեկնում է Բագու՝ Դիլիջան - Ղազախի ուղղութեամբ:*

«Նա կանչում է իր մօտ, բանտի դրասենեակը, նախկին երկու նախարարներին՝ Համօ Օհանջանեանին եւ Արտաշէս Չիլինգարեանին» :

«Ես ճանաչում եմ Ձեզ վաղուց եւ խորապէս գնահատում եմ Ձեր անձնաւորութիւնը։ Բայց ցաւում եմ, որ մենք այսպիսի պայմաններում ենք իրար հանդիպում։ Ես վաղը մեկնում եմ այստեղից և վերջին անգամ եկայ բանտը այցելելու եւ ձեզ տեսնելու, ոչինչ չունի՞ք ասելու։

«Ալթաբբէկեանը իր մեկնելուց առաջ ստորագրած է լինում մի շարք մարդկանց մահավճիռը, ի թիւս նրանց նաեւ Արտաշէս Չիլինգարեանինը» : Էջ 150.

«Փետր. 16ի առաւօտեան, լուր տարածուեց բանտում որ խորհրդային իշխանութեան ուղարկած զօրամասը Բաշգեառնի գիւղի դէմ՝ վերջինս նուաճելու դիտաւորութեամբ խիստ ջարդուել է եւ յետ նահանջել գիւղացիների անընկճելի դիմադրութեան հետեւանքով» : (*) Էջ 153.

«Թէ ինչ է կատարւում փետր. 16ի լոյս 17ի գիշերը» :

«Չեկան որոշել էր այդ գիշեր գնդակահարելու 21 հոգու» :

Բանտային վարչութիւնը՝ տեսուչը, կոմիսարը, բանտապետը եւ օգնականները մէկ մէկ հաւաքում են այդ 21 բանտարկեալներին զանազան կամերներից եւ նրանց ժողովում բանտի դիւանատան մի ազատ սենեակում։ Սպա՞սում են որ Չեկայի օտոմոբիլը գայ եւ նրանց տանէ գնդակահարութեան վայրը։ Հաւաքուած բանտարկեալները գիտեն իրանց գլխին գալիք աղէտը։ Նրանց մէջ գտնւող 3 բօլշեւիկները (դրանցից մէկը տխրահոչակ Լեւոն Ենգիբար-

(*) Մենք բանտից դուրս գնալուց յետոյ միայն իմանում ենք, որ փետր. 15ին, գնդապետ Սարգսեանի հրամանատարութեամբ Բաշգեառն գիւղի դէմ ուղարկուած 700 զինուորները ջարդւում են 120 գիւղացիների կողմից. որոնք հերոսաբար կռուել են խմբապետ Մարտիրոսի գլխաւորութեամբ, խլելով բօլշեւիկեան զօրքից մի թնդանօթ, չորս գնդացիր եւ մեծ քանակութեամբ փամփուշտ : Էջ 153.

եանը), բռնուած զանազան յանցանքների համար, հասկըցնում են միւսներին, որ իրենք գիտեն բոլշեւիկների մօտ ընդունուած սովորութիւնը եւ այդ ուշ ժամին իրանց տանում եմ միայն գնդակահարելու համար. ուստի բոլորն էլ որոշում են սենեակի դուռը ներսից կողպել եւ հրաժարւել դուրս գալուց։ Բանտի տեսչի եւ բանտապետի բոլոր դիմումներն ու սպառնալիքները՝ բաց անել դուռը եւ դուրս գալ, ապարդիւն են անցնում։ Խմբուած բանտարկեալները միայն մի պատասխան են տալիս. «եթէ ուզում էք մեզ Չեկա տանել հարցաքննելու, տարէք ցերեկը եւ ոչ կէս գիշերին. դուք մեզ խաբում էք, դուք տանում էք մեզ ըսպանելու, գնդակահարելու. չենք ուզում դուրս գալ»։

Անգամ պարոնայք Աւխի, Սուլէյման Նուրիի եւ Ամիրխանեանի խօսքերն ու դիմումները անհետեւանք են անցնում։

«Դահիճները որոշում են իրենց գազանային եղեռնագործութիւնը կատարել տեղն ու տեղը, բանտի բակում, ի տես եւ ի զարհուրանք արդէն արթնցած հարիւրաւոր բանտարկեալների։

Եւ սկսում են իրար յաջորդող պահակ զինուորների անընդհատ համազարկերը բակից՝ ուղղուած» էջ 157 - 158

«Եւ ինչո՞ւ էին գնդակահարում այդ 21 դժբաղդ զոհերին այդպիսի վայրագութեամբ։

«Նրանցից երեքը բոլշեւիկներ էին ինչ—ինչ յանցանքների համար բռնուած։

Մնացած 18 հոգին մարտիկ երիտասարդներ էին՝ այսպէս կոչուած մաուզերիստներ, որոնց մեղադրում էին, բոլշեւիկ լրտեսների ցուցմունքներով, այն բանի մէջ, որ նրանք մասնակցել են մայիսեան շարժման (բոլշեւիկեան) դէմ մղուած կռւին, շատ բուռն կերպով, այսինքն նրանց մեղադրում էին հին հաշիւների մէջ»։ էջ 168. 169

Այստեղ կը վերջանայ Բաշխի Իշխանեանի «Երկու ամիս Բոլշեւիկեան բանտում» գիրքը, որու կցուած են նօթագրութիւնները «Բ. Իշխանեանի թղթերից» վերնագրով, որոնց մէջ կը գտնենք.—

«Փետր. 17ի գիշերը գնդակահար խմբապետների (Համազասպ, Մակեդոն, Արտիւշ խան եւն)։

Փրկութեան Կոմիտէի ուժերը Երեւանը գրաւելէն քանի մը ժամ առաջ ուրեմն, բոլշեւիկ յետնապահներ Երեւանը թողելէ առաջ կացինի հարուածներով խլեր են նոր զոհեր հայութենէն։

Ահա պատկերը դեկտ. 22էն յետոյ (1920) մինչեւ փետ. 18 «զուտ ապստամբական» Փրկութեան կոմիտէին՝ իբր պատճառ։

Իբր նմոյշ բանտային արհաւիրքներու, որոնք 1921 փետր. 16 եւ 17ի գիշերները գնդակահարութիւններով սկսան եւ կացնահարութիւններով փակուեցան, մենք կ'արտատպենք ականատես բանտարկեալի մը գըծած ահաւոր պատկերը, որ տեղի ունեցեր է փետր. 16ի գիշերը։ (*)

Տարակոյս չկայ որ բանտէն դուրս Երեւանի մէջ կեանքը նոյնքան արհաւրալի էր, երբ ապստամբութիւնը հետզհետէ ծաւալ կ'առնէր զանազան կողմերէ և բոլշեւիկներ կը զգային թէ Երեւանը չպիտի կրնային պահել։ Փաստն այն է որ փետր. 18ի արշալոյսին, երբ Երեւանը գրաւուած էր, բոլշեւիկ իշխանաւորները արդէն հեռու էին «փրկութեան կոմիտէ»ի հասողութենէն։

Նման պայմաններու մէջ գտնուող սեւ իշխանաւոր, իսկ բոլշեւիկ իշխանաւորը մասնաւորապէս, անտարակոյս պիտի չխնայէր իր սարսափները տարածել այնպիսիներու վրայ, որոնք կրնային հոգէառներ դառնալ փո-

---

(*)Բարեբաղդաբար ես ի վիճակի եմ մէջ բերելու այստեղ ականատես բանտարկեալներից մէկի՝ Ա. Պետրոսեանի հարազատ ու ճշգրիտ նկարագրութիւնը փետր. 16 ի գիշերը տեղի ունեցած եղեռնալից անցքերի, որ լոյս տեսաւ «կարմիր գիշերներ» վերնագրով «Ազատ Հայաստանի» թիւ 8ի մէջ։ Ես կը բերեմ այստեղ նրա նկարագրութիւնից ամենաբնորոշ կէտերը։

Բ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ

խաղարձաքար։ Եւ փետր. 18ի լոյս, կացնահարութեան տակ ինողներու ցանկը, Համազասպ, Մակեդոն եւայլն, բացարձակ զոհերն են, անօրինակ գազանութեան մը, որ կը սանձարձակուէր այդ հոգեբանութենէն։

Փետր. 16ն է։

«Ժամը 5ից բանտապետը, բանտի վերատեսուչն ու կոմիսարը կարգադրութիւններ էին անում։

Յաճախ լսում էր բանտի երկաթէ դռների անհելի զըռընկոցը։ Ինչ որ մարդիկ բակ էին մտնում եւ ելնում։

Զարագուշակ բան էր սպասում։ Այդ գիտակցութիւնը աւելի ամրացաւ, երբ հայ պահակներին փոխարինեցին թուրք «բօլշեւիկներ» եւ ռուս կարմիր զինւորներ։ Պահակներին պատւիրւեց աչալուրջ լինել, իսկ հսկիչներին հրամայւեց չբացել կամերաների դռները։

Սարսափը պատել էր ամենքիս։ Բօլշեւիկ բանտարկեալների զարհուրելի պատմութիւնները պատկերանում էին ամենքիս. «կէս գիշերին, — ասում էին նրանք — գալիս է օտօմօբիլը եւ մէկիկ մէկիկ հանում են բանտարկեալներին կամերաներից, տանում են քաղաքից դուրս հրացանազարկ անում, անյայտացնում։ Ոչ ոք չի իմանում ո՛վ տարաւ եւ ուր . . . »։

Մենք կծկւած մեր կամերայում, լռութիւն կտրած՝ հետեւում էինք բանտի անսովոր անցուդարձին։

Ժամը ութ ու կէսին մէկ էլ բացւեց մեր կամերայի դուռը եւ ներս մտան բանտի վերատեսուչը, կոմիսարը, բանտապետը եւ հսկիչը մօտը ձեռքին։ Բանտապետը ձեռին բռնած մի ընդարձակ ցուցակ՝ սկսեց կարդալ։

— Կօրգանով Նիկոլայ, այստե՞ղ է ։

— Այստեղ չէ պատասխանեց բանտարկեալներից մէկը։

— Ենգիբարեան Լեւոն։

— Ներքեւի յարկումն է, ձայն տւեց մի ուրիշը։

— Բօգդանով Նիկոլայ։

— Ես եմ։

— Վերցրէք ձեր իրերը եւ հետեւեցէք։

Եւ այսպէս կարդացւեց քսան եւ մէկ բանտարկեալի ազգ եւ անունը։

— Տղե՛րք, բանտապետի գազանացած դէմքը լաւ բան չի ասում, նկատեց բանտարկեալներից մէկը. փո՛ւ, ինչ արիւնարբու եւ գիշատիչ արտայայտութիւն ունէր, կեանքիս մէջ չեմ մոռանայ այդ սարսափելի պատկերը։

— Օտոմոբիլ է, սարսափած համարեա միաբերան ձայն տուինք բանտարկեալներս։

— Դէպի բերդն է գալիս։

— Կանգնեց բանտի դրան մօտ։

— Կեցցէ՛, կեցցէ՛... օտոմոբիլի կանգնելն ու աղաղակներով օդը թնդացնելը մէկ եղաւ(1)

Ի՞նչ առեղծուած է սա, ի՞նչ է նշանակում, բացագանչեցին մի քանի բանտարկեալ միաժամանակ։

Զգոյշ, տղերք, ոչ մի ձայն. պրովոկացիա է սա. ուզում են կոտորածի առիթ ստեղծել, խօսեց սովէտական բանտերի կարգերին ծանօթ մէկը։

Նորից լսեց երկաթէ դռների շառաչը. ապա բանտի գաւթում լսելի եղան մարդկանց ոտների ուժեղ տրոփիւն։ Մեզանից երկու հոգի բարձրացան թախտերի վրայ, դիտելու պատուհաններից դրսեւում տեղի ունեցող շարժումը։ Մեր կամերայի երկու պատուհանն էլ նայում էին ուղիղ գաւիթը, որտեղից երեւում էր հիւանդանոցի շէնքը, ուր տեղաւորւած էին կին բանտարկեալները, միջին կորպուսի ձախ կամերաների պատուհանները դարպասից ներս ու դուրս անողները եւայլն։ Իսկ դրսի խօսակցութիւնները աւելի որոշ լսելու համար պատռեցինք պատուհանների թղթով ծածկած աչքերը։

— Տղերք, զսպեցէք ձեր հազը. որ կարողանանք լսել խօսակցութիւնները, շշնչալով խօսեց պատուհանից դիտողը։

Եկողները քսանից աւելի զինւած զինւորներ են, շա-

---

(1)Կեցցէ գոչողները բանտի վարչութեան անդամները եւ ծառայողներն են եղեր։

բռնակեց դիտողը, եկան շարուեցին հիւանդանոցի առաջ՝ հայեր են. մի խումբ էլ գալիս է դէպի մեր կորպուսը, կանգնեցին, յետ դարձան նորից իրանց տեղը, դրասենեակի առաջ աղմուկ, իրարանցում է... Սա... կալանաւորներին առաջարկում են դուրս գալ բանտից.. նրանք մերժում են..

— Առաջարկում եմ անմիջապէս դուրս գալ, թէ չէ բոլորիդ տեղն ու տեղը կը գնդակահարեմ, սրիկաներ — խռպոտ ձայնով սկսաւ գոռգոռալ բանտապետը, — կարա՛ուլ, պատրաստուեցէք։

— Ինչո՞ւ գիշերն էք տանում, եթէ հարցաքննելու էք տանում, տարէք առաւօտեան, այժմ մենք չենք գալ, բարձր ձայնով խօսել սկսեցին բանտարկեալները։

— Կարաո՛ւլ, եղէք պատրաստ, նորից գոռաց բանտապետը։

— Օգնութի՛ւն, ընկերներ, մեզ տանում եմ կոտորելու, օգնութի՛ւն..։ Մէկ էլ լսելի եղան բանտարկեալների խմբական աղաղակներն ու ճիչերը։

Դրսից աղմուկ, իրարանցում։

— Կրակ... կանչեց բանտապետը:

— Բո՛ւֆ, բու՛ֆ, բու՛ֆ... լսւեցին համազարկեր։

— Օդում են կրակում, վախցնելու համար է, ասաց պատուհանից դիտողը։

Լսելի եղան բանտի դռների զրնգոցը եւ օտոմօպիլի դղրոցը։ «Բանտից մարդիկ դուրս եկան, օտօմոբիլը հեռանում է», նորից խօսեց պատուհանից դիտողը։

Կարաո՛ւլ, կրակ, գոռաց բանտապետը։

Բու՛ֆ, բու՛ֆ, բու՛ֆ..

— Զրնգզրնգալէն թափուեցին ժողոված բանտարկեալների սենեակի պատուհանների ապակիները։

— Շներ, չէք վախեցնել ձեր բռնութիւններով, գիշերն էք գալիս անզէն մարդկանց կոտորելու, — մէկ էլ յստակ ու գիլ ձայնով խօսել սկսեց պատուհանից խմբուած բանտարկեալներից մէկը, — չեմ վախենում, հրացանազարկ արէք անզգամներ։

— Քաշւի՛ր, սրիկայ, թէ չէ տեղն ու տեղը կը սատկե-

ցրնեմ, գոռաց բանտապետը։

— Չես վախեցնի, զարկի՛ր, շուն, մեր արեան փոխարէն շուտով ձեր կեանքի գնով կը պատասխանէք։

— Կարգաւո՛ր, կրակ, գոռաց բանտապետը։

Այս անգամ զինուորները համազարկ չտուին, այլ կրակեցին միայն երկու զինուոր։

— Զինուորների շարքերում խլրտում է նկատւում, խօսեց դիտողը, այս ու այն կողմ են քաշւել և խումբ-խումբ փսփսում են, երեւում է, հրաժարւում են բանտարկեալներին գնդակահարելուց։

Նորից հեռուից լսւեց օտոմոբիլի խուլ ձայն։

— Նորից օտոմոբիլ, անիծւիս...

— Դէպի բանտ է գալիս, ասաց դիտողը, կանգնեց դրան մօտ, բանտի դռները բացւեցին. մարդիկ մտան ներս եւ դէպի գրասենեակը գնացին։ Նայեցէք ո՛ր ժամն է, հարցրեց նոյն դիտողը։

Լուցկին վառեցինք, բժիշկը նայեց ժամացոյցին, տասներկուսից քառորդ անց, ասաց նա։

Դուրսը նորից լռութիւն տիրեց. լսւում էր անց ու դարձ անող պահակի ոտքի տակի ձիւնի ճթճրթոցը, մէկ էլ լապտերը ձեռին մի քանի պտոյտ արաւ կենտրոնական շէնքի առաջ ու անյայտացաւ։

Նորից բացւեցին բանտի դռները, նոր զինուորներ մտան բանտ։

— Պահակները փոխւում են, ասաց դիտողը, մի քանի զինուորներ մեր կորպուսը եկան։

— Ո՞վ է, ձայն տւեց միջանցքում զբօսնող պահակը։

— Պահակապետը։

— Ամեն ինչ կարգին է, զեկուցեց պահակը։

— Ազատ ես, նոր պահակ է նշանակւում, ասաց պահակապետը, եւ հրահանգեց նոր պահակին՝ զգաստ լինել, չքնել։

Ոչ ոք մեզանից դեռ չէ քնել, ոմանք կծկւած խոնաւ գետնին, ոմանք պառկած թախտերի վրայ, ծպտուն կտրած, գնդակահարւողների հետ հաւասարապէս տանջւում էին

եւ նրանց հետ միաժամանակ ապրում մահուան երկիւղը։

Հեռւում նորից լսելի եղան խօսակցութեան խուլ ձայներ։ Նորից համոզում էին բանտարկեալներին չընդդիմանալ եւ յանձնուել։

— Առաւօտեան տարէք, գատեցէք, ապա գնդակահարեցէք, չէ՞ որ յայտնել էք, որ առանց դատի ոչ ոքի չէք պատժիլ. ինչո՞ւ չէք պահում ձեր խօսքը, բարձրաձայն բողոքում էին բանտարկեալները։

— Ընկեր Աւիս, չէ՞ որ ես եւս կօմունիստ եմ եւ կուսակցութեան շարքերում երկու տարուց աւելի աշխատում եմ...

— Սա... Բօգտանովի ձայնն է, Աւիսի հետ է խօսում, ասաց պատուհանից դիտողը։

— Աղաչում եմ ընկեր Աւիս, շարունակեց Բօգդանովը, նախ գործս քննեցէք, եթէ մեղաւոր լինիմ, նոր գնդակահարեցէք։

Ընկեր Նուրի, ընկ. Ամիրխանեան, միջնորդեցէք ինձ ազատել մինչեւ գործիս քննութիւնը..

Այժմ մի ուրիշն է խօսում. նա եւս բողոքում է որ առանց քննութեան տանում են գնդակահարելու. «կոտորեցէք տեղնեակի մէջ. չենք դուրս գալ գիշերը» ասաց վերջին բողոքողը։

— Լապտերը նորից երեւաց, ասաց դիտողը, նորից կարգադրութիւններ են անում. զինուորները շարւում են. հրաման տւեց կրակի բռնել բանտարկեալներին ։

Բու՜ֆ, բու՜ֆ, բու՜ֆ.. լսեց համազարկի ձայնը։

— Օգնութի՜ւն, սպանեցի՜ն... սրիկաներ, վա՜յ... օգնութիւն ընկերներ... օ՜ֆ, օ՜ֆ..

«Ի էտօ բուդետ պօսլեդնիյ ւ րեշիտէլնիյ բոյ» (1)
. . . մէկ էլ սկսեցին երգել բանտարկեալները։

---

(1) Դա ռուսական յայտնի յեղափոխական երգ է, որ նշանակում է հայերէն թարգմանութեամբ. «Եւ այս կը լինի մեր վերջին եւ վճռական կռիւը»:

Աղաղակը, հառաչանքը, երգը, վայոցն ու հրացանների ձայնը իրար խառնեցին.

— Շներ, սրիկաներ, գիշերային աւազակներ, արիւնարբու գազաններ, կոտորեցէք, չենք վախենում. նորից լսելի եղաւ առաջին անգամ խօսող բանտարկեալի յստակ ու հնչուն ձայնը, մեր արեան համար պատասխանատու էք . . .

Հրացանների զարկերը շարունակւում էին, զինուորները երկու մասի բաժնւած, մի խումբ կրակում էր մեր կողմից, իսկ միւսը անցել էր կենդրոնական կորպուսի հակառակ կողմը եւ կրակում էր այն տեղից։

Երկու կողմից էլ շարունակւում էին կատաղի համազարկերը, բանտարկեալները լռել էին, երբեմն լսւում էր «վա՛յ» կամ «օ՛ֆ» հառաչանքը։ Աղմուկների եւ հրացանների զարկերի մէջ լսելի եղաւ հեռացող ատոմօբիլի սուլոցը։

— Մօտեցէք սենեակին, բարձրացէք սեղանների վրայ, կրակեցէք պատուհաններից, յատակի վրայ, պատերի տակ են պառկած, կրակեցէք... — կարգադրութիւններ էր անում ինչ որ երիտասարդ։

Բանտապետի ձայնը շատ գոռալուց կտրւել էր, բառերի փոխարէն լսւում էր ինչ որ խզզոց։

«Զինուորները հրաժարւում են բարձրանալ սեղանների վրայ», խօսեց նորից պատուհանից դիտողը. հրաժարւում են նաեւ կրակելուց, բողոքում են, ասում են, երկու ժամը վաղուց անցել է, կանչեցէք ուրիշներին, մենք յոգնել ենք չենք կարող։

Պահ մի դադարեց հրացանաձգութիւնը։ Լսւում են ինչ որ դռան խուլ հարւածներ. երեւում է փորձում են կոտրել բանտարկեալների դուռը։

— Սրիկանե՛ր, շնե՛ր, գազաննե՛ր- չէք կարող . . . - լսւեց նորից հնչուն ու յստակ ձայնը։

Բու՛ֆ, բու՛ֆ... նորից լսւեց հակառակ կողմից համազարկի ձայնը։

Օ՛ֆ, վա՛յ, վա՛յ...

Նորից լռութիւն ։ Ժամը չորսից անց էր, երբ նորից բանտին մօտեցաւ օտօմոբիլը։ Բանտի դռները նորից զրընգալէն յետ գնացին։

«Նոր զինուորներ են բերել։ ռուսներ են, նրանց թիւը աւելի է, հայ զինուորները հեռանում են, ասաց դիտողը։

«Այս անգամ փրկութիւն չկայ, չեն խնայիլ, շշնջացին մեր կամերայի բանտարկեալներից մի քանիսը։

Նորից հրաման արձակեց կրակ բաց անել դէպի բանտարկեալները. այս անգամ հրաման արձակողը ռուս էր։

— Արագ, բարձրացէք սեղանների վրայ, զարկեցէք յատակին եւ պատերի տակ, նոյնը նաեւ դռան կողմից. պատրաստուեցէք, մէկ, երկու, երեք։

Բու՛ֆ, բու՛ֆ, բու՛ֆ...

Այս անգամ արդէն օգնութիւն չէին կանչում բանտարկեալները, միայն լսում էին մէջ ընդ մէջ «վա՜յ, օ՛ֆ, մեռայ»... հառաչանքները։

Համազարկները շարունակւում էին անընդհատ, անգըթօրէն։ Այլեւս չէր լսւում հպարտ բանտարկեալի խրոխտ ու յստակ ձայնը. երեւում էր նա այլեւս կենդանի չէր։

«Օ՛ֆ ու վայ» հնչիւնները վաղուց դադարել էին, բայց դեռ շարունակ էին հրացանների համազարկերը և միաժամանակ լսւում էր ռուս սպայի խրոխտ հրամանը։

— Ժիվօ րեբեատա, նեչեվօ ցերեմօնիտցա...(1)։

Առաւօտեան ժամը 6ին մօտ էր, երբ վերջնականապէս դադարեցին հրացանների ձայները եւ բանտից յաղթական դղրդոցով հեռացաւ օտօմոբիլը, տանելով իր հետ ռուս զինուորներին։

Այնուհետեւ նորից երեւաց լապտերը, սակայն այս անգամ նա լուսաւորում էր բանտի դռան եւ կենդրոնական շէնքի միջեւ եղած ընկած հրապարակը։ Միջին կորպուսից (այն սենեակից, ուր գնդակահարել են բանտարկեալները) ինչ որ բաներ են կրում դէպի դարպասի մուտքի ներքնայարկը

---

(1)Արագ տղերք. առանց խնայելու

Ներքնայարկի պատուհանից նոյնպէս նշմարւում էր աղօտ լոյսի հետք:

Կարճ ժամանակամիջոցից յետոյ այդ լոյսն էլ անյայտացաւ, ամէն ինչ դադարեց բանտում. նորից ամենուրեք լռութիւն և մեռելային խաղաղութիւն պատեց. կարծէք ոչ մի սարսափ տեղի ունեցած չլինէր այդ գիշերը: Ու երբ լոյսը վաղուց ծագել էր ու ներս ցոլացել մեր կամերայի պատուհաններից, քսան եւ չորս բանտարկեալներս արթուն, քարացած մեր տեղերը, չռել էինք մեր աչքերը եւ անտարբեր, յոգնած ու տժգունած դէմքերով նայում էինք իրար:

Այդ գիշերը, քսան եւ մէկ գնդակահարուածների հետ մենք եւս, թէեւ կենդանի, գնդակահարուած էինք:

Եւ ոչ միայն մենք, այլ ամբողջ բանտը, ութ հարիւր հոգուց աւելի բանտարկեալներ (1)

Ի՞նչ կ'ըսեն այս վկայութիւնները դէպքերու զարգացման մասին, որ տեղի կ'ունենար Երեւանի մէջ Քեազիմ Գարաբէքիրի մասնաւոր ներկայացուցիչ Բէհաէտտին Շաքիրի աչքերուն առջեւ:

Մեր նախորդ գլուխներով ներկայացուած փաստերէն կարելի է հանել միայն մէկ եզրակացութիւն, թէ ան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին վաւերականութիւնը իրականացնելու առաքելութեան նուիրուած այդ թուրքը, ո՛չ միայն գիտէր ինչ որ կ'անցնի ու կը դառնայ, այլ նաեւ կը փութացնէր անոր վախճանը, 1921*ի փետրուար* 22 *էն առաջ. որովհետեւ փետր.* 22*էն մինչեւ մարտի կէսերը եթէ տեղի չունենար այն ինչի համար որ կեանքի կոչուած էր «փրկութեան կոմիտէ»ն, այլեւս թրքական*

(1) Բ. Իշխանեան, «Երկու ամիս բոլշեւիկեան բանտում» էջ 159-167

տեսակէտով անիմաստ կը դառնարանոր դերը քաղաքականապէս, քանի որ վերջացած պիտի ըլլային թէ՛ Մոսկուայի թէ՛ Լոնտոնի խորհրդաժողովները։

Ահա թէ ինչպէս կը հիմնաւորուի Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին 5րդ յօդուածին կապը փեար․ 18ի ապստամբութեան յղացման և անոր իրականացման նախապատրաստական աշխատանքներուն հետ։ Եւ այդ յօդուածի տրամադրութիւնը պայմանաւորուած էր միայն այն հացչէով, որ ստորագրած էր զայն եւ ոչ թէ նոր իշխանութեամբ, որ իր ներկայացուցիչը ճամբայ հանած էր Մոսկուա, Թուրքերուն հետ խօսելու, իբր երկու տարբեր եզրեր – Թուրք – խորհրդային միութեան կողմեր։

Բայց մենք հետեւինք վկայութիւններուն․ որոնց օրագրական կարգը լաւագոյն ձեւով պիտի կրնայ երեւան հանել պատճառականութիւնը այն դէպքերուն, աւերին ու արիւնին, որոնք դժբաղդաբար տեղի ունեցան հայ հողերու եւ հայ դիակներու վրայ։

Այս վկայութիւնները տառապէս կը հաստատեն, ինչ որ տասնեակ տարիներէ ի վեր գրաւոր թէ բերանացի լսած ենք արհաւիրքներու մասին։

Որ բանտեր լեցուած են հարիւրներով քաղաքացիներ ամէն դասակարգէ, մտաւորականը, առեւտրականը գործաւորը, պետական պաշտօնեան եւ մարտիկը։

Որ ամենադաժան հալածանքներու ենթարկուած են կուսակցականները եւ մասնաւորապէս դաշնակցականները։

Որ քաղաքի բնակչութիւնը ենթարկուած է ամենախիստ րէժիմի, խուզարկութիւններու եւ բռնագրաւումներու

Որ հայ նախկին սպայութիւնը երկու անգամով ձիւն ձմեռին, ոտքով քշուած է դէպի անծանօթ հորիզոն ու ճակատագիր, առանց խնայելու Նազարբեկեանին կամ Դրօին։

Որ բանտին մէջ ամենագազանային ձեւով կացնահարուած են այնպիսի հայորդիներ, որոնք կրնային միայն անձնուէր պաշտպաններ ըլլալ հայրենիքին։

Դեռ հայութիւնը դատաստանը չէ ըրած այս բոլորի պատասխանատուներուն։

Անհրաժեշտ է, ուրեմն, արդար ըլլալու համար մեր վճիռին մէջ, քննել դէպքերը ժամանակագրական կարգով եւ ճշդել պատճառն ու հետեւանքը, որովհետեւ մինչեւ այսօր այս աւերներուն ու արիւններուն պատմութիւնը ներկայացուած է այնպիսի խառնակ ու քաոսային ձեւով, եւ այդ գիտակցօրէն, որ յաճախ պատճառը ցոյց տրուած է հետեւանք եւ հետեւանքը՝ պատճառ։

Այս տեղէն նաեւ այն թունալից ու անկամրջելի խորխորատը, որ հայութեան մէջ բացուած է նաև Փետ. 18ի ապստամբութեան անունով։

Բաշխի Իշխանեան կը վկայէ, որ

ա – Մինչեւ Դեկտ. 24, իր կուսակցութիւնը, **Սոց.** *Դեմոկ. կուսակցութիւնը, իր բոլոր ղեկավարներով ազատօրէն կ'ապրէր Երեւանի մէջ։ Ինք մինակն է որ իբր անհաշտ հակաբօլշեւիկ բանտարկուելէ յետոյ ազատ ձըգուած էր եւ, սակայն, իբր անբաղձալի մէկը Երեւանի մէջ ապրելու, Դեկտ. 25ին Ցեղկոմի կողմէ կը յայտնուի իրեն հեռանալ Հայաստանի սահմաններէն, որու դէմ կը բողոքէ* **Սոց.** *Դեմոկ. կուսակցութեան կեդր. կոմիտէն*(1)-

---

«Խորհրդային Հայաստանի ցեղկոմին,

«Հայաստանի Սոց. դեմ. բան. կուսակցութեան կեդր· կոմիտէն իր դեկտ. 24ի նիստում քննութեան ենթարկելով ընկ. Բ. Իշխանեանին Բագու աքսորելու հարցը, որոշեց դիմել ցեղկոմիդ հետեւեալ յայտարարութեամբ: մենք գտնում ենք ընկ. Բ. Իշխանեանին Բագու աքսորուելու վճիռը չափազանց խիստ. ուստի խնդրում ենք փոխել այդ վճիռը եւ թողնել նրան Հայաստանի սահմաններում: Եթէ ցեղկոմիդ համար անհաճելի է ընկ. Իշխանեանի ներկայութիւնը մայրաքա-

բ – Այս որոշման դէմ բողոքելու եւ զայն փոխել տալու մտքով՝ Սոց. Դեմ. կուսակցութեան երկու կարկառուն դէմքերը՝ Ինքը Բաշխին եւ Դաւիթ Անանունը Դեկտ. 25ին, անձնապէս կը դիմեն Բէգզատեանին, որ կը խոստանայ աշխատիլ փոխել տրուած որոշումը։

գ. Եւ որովհետեւ Բաշխին, հակառակ իր մասին տրուած որոշման, -- հեռանալ Երեւանէն և երթալ Բագու Դեկտ. 29ին — կը մնայ Երեւան, կրկին կը ձերբակալուի Յունուար 2ին 1921։

Այս կէտերէն կը հետեւի որ մինչեւ 1921 Յունուարի սկիզբը, (այսինքն «փրկութեան կոմիտէ»ի գոյութենէն 10-12 օր յետոյ, իսկ բոլշեւիկեան տիրապետութենէն ամիս մը յետոյ) Երեւանի մէջ ոչ միայն ազատօրէն և առանց մասնաւոր հալածանքի կ՚ապրէին յայտնի կուսակցականներ, այլ դեռ կը պահէին իրենց կուսակցական հանգամանքը, Յեղկոմինամակ գրելու չափով, յանուն իրենց կուսակցութեան կեդր. կոմիտէին։ Մարդիկ, որ Թաքստոցային կեանքի մէջ չէին, այլ յայտնի եւ հրապարակի վրայ։

Յենուելով Իշխանեանի օրագրութեան վրայ, թէ «մասնաւորապէս Երեւանում յունուարի սկիզբներից

ղաքում, նա կարող է հեռանալ Հայաստանի մի ուեւէ խուլ անկիւն: Հակառակ դէպքում եթէ խորհրդային իշխանութիւնը շահագրգռուած է որ ընկ. Իշխանեանը հեռանայ Հայաստանի սահմաններից առ հասարակ, այն ժամանակ խնդրում ենք թոյլ տալ նրան իր կամքով հեռանալ արտասահման, ուր ինքը կը ցանկանայ»:

(Ստորագրութիւն՝ հերթական նախագահ)

ՏՐԴԱՏ ՏՐԴԱՏԵԱՆ

Երեւան դեկտ. 24ին, 1920 Թ.

Բ. Իշխանեան, «Երկու ամիս բոլշեւիկեան բանտում» էջ 70

(«փրկութեան կոմիտէի» գոյառութենէն 15 օր յետոյ. Ծ.) սկսած կառավարական խոստումները քանի գնում այնքան ահռելի չափերի էր հասնում բոլշեւիկեան ռէժիմի գործադրութիւնը», հազիւ թէ կարելի ըլլայ Բաշխիի երկրորդ ձերբակալութիւնը (յունուար 2) բացատրել միայն տրուած որոշումը անսաստած ըլլալով։ ԻՐԱԶԵԿի վկայութիւնը, թէ բոլշեւիկները արդէն իսկ գիտէին ինչ որ ապստամբական դաւադրութեան մասին նաեւ դեր կատարած են։

Արդէն իսկ սկսած են շատնալ ձերբակալութիւնները, խուզարկութիւնները, գործադրուիլ սպանդ ու խըմբական աքսորները. այսինքն դէպքեր, որոնց հետ կապուածները Բաշխիին պէս տրուած հրամանի մը անսաստումի մեղադրանքին տակ չէին։ Ուրեմն կար ուրիշ մէկ պատճառ, եւ պատճառը կը կեդրոնանայ դաւադրական ծրագրի մը գոյութեան եւ զայն ապացուցանող խմորումներու եւ որոշ արտայայտութիւններու վրայ, որոնք գաղտնիք չէին ըստ վկայութիւններուն, «Չեկայի գործակալները, յայտնի ու գաղտնի, վխտում են ամենուրեք, ուր մարդ իր տանը, իր հարազատ ընտանիքում անգամ չի կարող ազատ բերան բանալ, որովհետեւ չեկայի լրտեսը բազմած է այնտեղ քո եղբօր, քո քրոջ, քո զաւակների, գուցէ եւ քո սիրած ամուսնի կերպարանքին տակ» կ՚ըսէ Իրազեկ։

«Երեւանի, կամ մայր ապստամբութիւնը պէտք է տեղի ունենար յունուարի վերջերին»(1) կը գրէ Իրազեկ. «փրկութեան կոմիտէ»ի կազմակերպիչներէն եւ Վրացեանի ամենավստահելիներէն։ «Գործն արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր այդ ժամանակի համար, երբ

Իրազեկ, փետր. 18 եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը «Հայրենիք» օրաթերթ, փետր. 21 1931

մի անակնկալ դէպք եկաւ խափանեց այդ ծրագիրը» կ'աւելցնէ Իրազեկ։ *Եւ կը լրացնէ. «Դա հայ սպայութեան աքսորն է։ Քշեցին և այն սպաներին, որոնք «Փրկութեան կոմիտէ»ի զինուորական մարմինն էին կազմում։ »**

Եւ որպէսզի հիմնուի անվիճելիօրէն որ հայ սպայութեան զանգուածային աքսորը (յունուարի կէսին) «Փրկութեան կոմիտէ»ի ապստամբական ծրագրին հետեւանքն է, հաստատենք այս եզրակացութիւնը Իրա*զեկի իսկ խոստովանութեամբ։—*

*«Հետագայում մեր ձեռքն ընկաւ մի փաստաթուղթ զօրքերի բռնելիք տեղերի հրամանը (բօլշեւիկ) յունուար 29ին կազմած, որով, Նախ՝ իւրաքանչիւր զօրամասի տեղն ու անելիքն էր որոշում ապստամբութեան դէպքում. երկրորդ՝ յայտարարում էր ի գիտութիւն զօրքերի, որ եթէ ապստամբութիւնը սկսուի Երեւան քաղաքի ներսից, այդ դէպքում առաջին հաւաքեցային մարտկոցը, որպէս նշան, կուտայ թնդանօթային եօթ (թէ՞ երեք լաւ չեմ յիշում) հարուած, իսկ եթէ սկսուի դրսից, երեք (թէ՞ եօթ) հարուած։»***

Այս բոլորը կ'ապացուցանեն, որ բօլշեւիկեան իշխանութիւնը ամէն մանրամասնութիւններով, տեղերով ու Թուականով ծանօթ էր պատրաստուած ապստամբութեան, «Փրկութեան կոմիտէ»ի զինուորական մարմնի գոյութեան, որու վիճակուած էր մեծագոյն դերը նման շարժման մը մէջ։ Եւ ահա այդ զէնքը խորտակելու համար հայ բանակի սպայութիւնը ձիւն ձմեռով, ոտքով կ'աքսորուի, այն սպայութիւնը, որ ըստ Երեւանի համաձայնագրին պիտի կազմէր Խորհրդ. Հայաստանի Նոր բանակին կորիզը։

* Իրազեկ, «փետր. 18 ը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը», «Հայրենիք» օրաթերթ, փետր. 21 1931։

** Նոյն ;

Ոեւէ իշխանութիւն մանաւանդ եւ մանաւանդ նորահաստատ բօլշեւիկեան իշխանութիւնը արդէն իսկ ծանօթ մօտեցող ապստամբութեան մը բոլոր մանրամասնութիւններուն, կանգ պիտի չառնէր ստուգելու արդարն ու մեղաւորը: Ան գիտէր որ Յունուարի վերջերը ծրագրըուած է պայթեցնել ապստամբութիւնը: Եւ ահա Յունուարի կէսին ամենադաժան պայմաններու տակ, ձիւն ու բուքի մէջէն կը քշէ սպայութիւնը: Տարակոյսէ դուրս է, որ, անկախ ռէժիմէն, հազարով մարզուած եւ հայրենիքին անձնուէր երիտասարդներ քշուեցան շղթայակապ: Ապստամբութիւն մը արգիլելու եւ զսպելու ճամբան է այս բոլոր տեսակի իշխանութիւններու կողմէ որդեգրուած: Դեռ ութ ամիս առաջ (1920 Մայիս) Մայիսեան ապստամբութիւնը զսպելու համար տարբեր չվարուեցաւ հանրապետական կառավարութիւնը, որ անմիջապէս հիմնեց բիւրօ կառավարութիւնը, իբր աւելի կտրուկ, եւ բիւրոյի դիկտատորութեան տակ զօրակոչի ենթարկեց բոլոր ուժերը ու ճնշեց ապստամբութիւնը:

Եւ ահա Հայաստան կը հասնի Աթարբէգեանը, (*) անողոք սարսափը բոլոր հակաբօլշեւիկներուն: Կուգայ, ըստ նախընթաց տուեալներու, քանդելու պատրաստութեան մէջ եղող ապստամբութիւնը: Կուգայ Աթարբէգեանը Յունուար 15 ին, Աւիսը ձեռք կ'առնէ բոլոր գործերը: Եւ «Վայը կը տանի Հայաստանին» :

* «Աթարբէգեանը» «չեկաների» բարձր կենտրոնից (մոսկուայից) նշանակուած էր իբր արտակարգ լիազօր ամբողջ կովկասի «չեկաների» վրայ: Նրա Երեւան գալու լուրը կայծակի արագութեամբ տարածւում է բոլոր կամերներում, «գազանը» եկել է. վայը տարել է Հայաստանին եւ մանաւանդ բանտարկեալին: «Նրա գալը մի ընդհանուր սարսուռ էր տարածել բանտում»: Իշխանեան «Երկու ամիս բօլշեւիկեան բանտում», էջ 116

Պիտի գա՞ր Աթարբէգեանը «վայր տանելու հայաստանին»:

— «Փրկութեան կոմիտէն» բերաւ զայն, կը պատասխանեն փաստերը։ Անոնց «Հայաստանին վայր բերելու» ճամբայով ան էր որ բերաւ զայն :

Եւ ահա սարսափն ու արհաւիրքը քաղաքացի ժողովուրդին վրայ։ Ապստամբական ծրագիրը հիմնուած էր ժողովուրդի կազմակերպութեամբ։ Բանտերը կը լեցուին ինչպէս աղուած ձուկի տուփեր։ Կասկածելիին հետ նաեւ բոլորովին անմեղը. ուսանողին հետ խանութպանը, մտաւորականին հետ գործաւորը։ Սարսափին առթած խուճապին մէջ երեւան կուգան մարդկային ամենէն գռեհիկ ու այպանելի յատկանիշները։ 300 հոգիի համար շինուած բանտը կը լեցուի 850 - 900 բանտարկեալներով։

Եւ այս բոլորը Հայաստանի հողին վրայ, հայու ձեռքով, հայու կեանքին վրայ։ Որովհետեւ տիրող իշխանութիւնը թուականով գիտէ թէ երկու շաբաթուան մէջ ապստամբութիւն մը պիտի պոռթկայ իր կեանքին դէմ :

Ապստամբութիւնը արդէն իսկ իր տրամաբանական ընթացքին մէջն է։ Ահա Փետրուարի սկիզբը մահափորձ Աթարբէգեանի վրայ։ Ահա Փետր. 13ին Քէշիշքէնտի մէջ բոլշեւիկեան 180րդ. գունդի առաջին բատալիոնին խողխողումը։ Ահա Բաշգեառնի, Կոտայքի, Աշտարակի, Էջմիածնի մէջ, Փետր. 15ին ապստամբական յաջողութիւններ։

Եւ երեւանի բանտին մէջ Փետր. 17ի եւ 18ի լուսադէմին գնդակահարութիւններ եւ կացնահարութիւններ։

Տարօրինա՞կ է արդեօք որ գնդակահարութիւններու ու կացնահարութիւններու պարագային. Նման առիթներու, առաջնութիւնը կը տրուին անոնց, որ զէնքի ու

գլահի մարդիկ են։ Այլապէս դժուա՞ր էր նոյն բանտին մէջ աւելի դիւրութեամբ նոյն ճակատագրին ենթարկել փառլամէնտի ու կառավարութեան անդամները։

Փորձենք պատասխանել այս հարցին։ Փաստն այն է, որ գնդակին ու կայծին առաջին զոհերն եղան Համազասպներն ու Գէդէօնները։

Եւ այս արիւնոտ փաստերը Բէհաէտտին Շաքիրի աչքերուն առջեւ անոր համար, որ «Փրկութեան կօմիտէն» իբր պատճառ՝ բօլշեւիկեան մտրակներու տակ իբր հետեւանք, տար 2000 է աւելի հայ սպայութիւն և Փետր․ 18ի ապստամբութիւնը շնորհաւորուէր Քեազըմ Գարաբէքիրի ներկայացուցիչին բերնով. —

«Իմ կառավարութիւնը ձեզ կը ճանչնայ Հայաստանի միակ ազգային իշխանութիւն. . . »

Որ «ըստ Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին» կրնայ ունենալ 1500 հոգինոց վճարովի զինուորական ուժ։ Պարտադիր զինուորութիւնը արգիլուած է։

«Պատ. Մարմինը հէնց սկզբից, գործի յաջողութեան տեսակէտից, իբր առաջնորդող է ընդունում երկու հիմնական պայման. -

ա) Որ ապստամբութիւնը պիտի լինի ընդհանուր եւ միաժամանակ, այսինքն Հայաստանի բոլոր մասերն էլ մասնակցին ապստամբութեան եւ ապստամբեն միաժամանակ:

բ) Որ ապստամբութիւնը պիտի տեղի ունենայ ըստ կարելւոյն մօտիկ ժամանակներում»:

ԻՐԱԶԵԿ
«Դաշնակցութիւնը եւ փետր. 18 ը»
«Հայրենիք» փետր. 20 1931 :

Թ.

Թող կրկնութիւն չհամարուի այս կարճ գլուխը, իբր խորհրդածութիւն նախորդ գլուխին։ Կրկնութիւնները անհրաժեշտ են․ եթէ կը ծառայեն փաստերը զամելու ամէն մէկ ուղեղի մէջ, երբ անոնք կը վերաբերին պատմական խեղաթիւրուած դէպքերը վերգնահատելու և հայ երակներէն թափուած յաւելեալ արիւնին պատասխանատուները ճշդելու։

Փաստ է. եւ տխուր ու արիւնոտ փաստ որ եղան օրեր, երբ «Հայաստանում հաստատուեց ահաբեկումի ռէժիմ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը յայտարարուեց օրէնքից դուրս։ Հայկական բանակը կազմալուծուեց։ Սպաները — 1500 հոգի, զօր. Նազարբէգեանի, Հախվէրտեանի, Սիլիկեանի գլխաւորութեամբ, ձիւն-ձմեռին, ոտքով, քշուեցին Ռուսաստան։ Աքսորուեց եւ Դրօն իր սպաներով։ Բանտերը լցուեցին հազարաւոր բանտարկեալներով։ Հ. Օհանջանեան, Աւ. Իսահակեան, Յ. Քաջազնունի, Լ. Շանթ, Ն. Աղբալեան, Ար. Չիլինգարեան, Բ. Իշխանեան եւ շատ ու շատ ուրիշներ պատանդ (ընդգծ.ը իմս է) առնուեցան։ Նրանց գլխին ամէն րոպէ կախուած էր մահը։ Փետր. 16 եւ 17ի գիշերը Երեւանի բանտում գնդակահարուեցին աւելի քան յիսուն հոգի — Համազասպը, գնդ. Ղորղանեանը, բանուոր Սէրգօն, Մակեդոնը, ուսանող Գրիգորը եւ ուրիշներ . . . եւայլն»։

Աւա՜ղ, որ փաստ են ասոնք եւ արիւնոտ փաստ։

Փաստ՝ հայի ձեռքով գրուած հայի գլուխին։

Եւ մենք, տասը տարի յետոյ, այդ փաստը վերլուծելու ենք ելած, պատասխանատուներու դէմքը մութէն լոյսին պարզելու համար։

Այս դատաստանն ալ մէկ նժար ունի — պատճառի եւ հետեւանքի նժարը։

Ահա այդ նժարին վրայ է, որ փաստերը կը քակեն զիրենք քառսող պատանքը եւ կը հոչակեն.—

Այդ փաստերը տեղի ունեցան 1920 Դեկտ. 20 էն յետոյ:

Այն օրէն յետոյ, երբ կեանքի կոչուեցաւ Երեւանի մէջ «Կեդր. Կոմիտէն, Պատ. Մարմինը, Փրկութեան Կոմիտէն» իր ապստամբական ծրագրով ։

Իսկ այդ ծրագիրը իր բոլոր ծալքերով ծանօթ էր նորեկ, դեռ իր խարխուլը չամրացուցած բոլշեւիկ իշխանութեան, կը վկայէ Իրազեկ։

Կը վկայէ փաստերով.—

«Իրենց թերթերում — «Կոմունիստ» եւ «Աղքատ Գիւղացի» — անդուռ բերանով շարունակ հայհոյում էին Դաշնակցութեան ու դաշնակցականներին եւ մեղադրում էին նրանց ինչ որ դաւադրութեան համար»։

«Հետագայում մեր ձեռքն ինկաւ մի փաստաթուղթ, զօրքերի բռնելիք տեղերի հրամանը, Յունուարի 29ին կազմած, որով նախ իւրաքանչիւր զօրամասի տեղն ու անելիքն էր որոշւում ապստամբութեան դէպքում. երկրորդ յայտարարւում էր ի գիտութիւն զօրքերի, որ եթէ ապստամբութիւնը սկսի Երեւան քաղաքի ներսից, այդ դէպքում Առաջին Հաուբիցային մարտկոցը, որպէս նշան կուտայ եօթ (թէ երեք, լաւ չեմ յիշում) հարուած, իսկ եթէ սկսուի դրսից, երեք (թէ եօթ) հարուած»։

Ահա անժխտելի փաստեր, որոնք կ'ապացուցանեն թէ բոլշեւիկները չէ թէ ընդհանուր կասկած ունէին, այլ օրով ու թուականով գիտէին սոոյգ ապստամբութիւնը։

Իրազեկ ինքն է դարձեալ այս պարագան հաստատողը.—

«Երեւանի կամ մայր ապստամբութիւնը պէտք է տեղի ունենար ոչ թէ Փետր. 18ին, այլ աւելի շուտ, Յունուարի վերջերին։ Գործն արդէն կազմակերպուած—պատ-

րաստ էր այդ ժամանակի համար, երբ մի անակնկալ դէպք եկաւ խափանեց այդ ծրագիրը»։

Եւ այդ «անակնկալ» դէպքը սպաներու աքսորն էր։

Եւ ինչ որ «անակնկալ» կը կոչէ Իրազեկ, շատ ակնկալելի է աշխարհի վրայ ոեւէ իշխանութենէ, որ եկած է ապրելու եւ իր տիրապետութիւնը պաշտպանելու եւ կը գտնէ իր իշխանութեան դէմ դաւողներ, թէեւ բուն դաւադիրն հայ սպաները չըլլան։

Որքան բնական էր դեռ ութը ամիս առաջ Հանրապետական կառավարութեան համար արիւնի մէջ խեղդել իր իշխանութեան դէմ պոռթկացող Մայիսեան ապստամբութիւնը, նոյնքան բնական էր, կերպով մը բօլշեւիկ իշխանութեան համար դժբաղդաբար սպաներու զանգուածային աքսորով, այս. «ձիւն ձմեռինոտքով», վիժեցնել, արգիլել Փետրուարեան ապստամբութիւնը։

Այդ չէ, սակայն, վիճելի կէտը։

Կարեւորը այն է, որ «հին հայկական բանակը պէտք է մտնէր - կ'ըսէ Խատիսեան - խորհրդային հայկական բանակի կազմի մէջ։ Իբրեւ միացնող օղակ կը հանդիսանար Դրօն ։ Իսկ այդ բանակը կազմալուծուեցաւ, որովհետեւ այլեւս կասկածելի էր իշխանութեան աչքին։ Սպայութիւնը քշուեցաւ Հայաստանի սահմաններէն. Դրօն օղակը՝ հինին եւ նորին միջեւ, հին (Մոսկուայի բանակցութեան) ձախողանքի հաւանական դարմանը, որ իր անձով այնքան բարերար դեր կրնար կատարել ժողովուրդի հոգեբանութեան մէջ, իր սպաներով աքսորուեցաւ, որովհետեւ օրուան իշխանութիւնը գիտէր ստուգապէս, թէ այդ սպայութիւնը իր մէջ տարրեր ունէր, որոնք կը կազմէին զինուորական մարմինը՝ ապստամբական գործին մէջ։

Եթէ համաձայնութեան մը մէկ կէտն իսկ էր հին

բանակի միացումը Նորին. այդ պայմանը իր իրաւունքը կը կորսնցնէր դաւակցութեան փաստով։

Ո՛չ ոք կրնայ ամբողջ բանակն ու սպայութիւնը մեղադրելու ոճիրն գործել, թէ անոնք բոլորը մեղսակից էին։ Բայց ինքզինքն ու իր իշխանութիւնը վտանգուած տեսնող իշխանաւորը այդ վայրկեանին չէ որ պիտի նստէր արդարը զատել մեղաւորէն։ Իսկ բօլշեւիկ իշխանաւորը բնաւ։

Հետեւ՞անքը - Հետեւանքը այն, որ հայ հին բանակը կազմալուծուեցաւ, Նոր բանակը զրկուեցաւ այնպիսի ուժերէ, որոնք եւ իբր զինուորական եւ իբր հայ մարդ իրենց խոշոր դերն ունէին հայութեան ու Հայաստանի համար։

Դրօի պէս դաշնակցական զինուորականի մը եթէ խնայուեցաւ, այդ կ'ապացուցանէ այն, որ բօլշեւիկները եթէ չէին կրնար յամենայն ստուգումներու վրայ իրենց կասկածները փարատելու, չուշանալու համար ոխկին առջեւ, որ Դրօի ընկերներուն ապստամբական ծրագրէն կը բխէր, գոնէ գիտէին չաճապարել թափելու արիւն մը, որ եթէ իրենց ձեռով չէր եռար, բայց իր հայրենիքին դէմ դաւաճանելու գոյնն ալ չունէր։

Եւ ինչո՞ւ ուրանալ, որ երբ անոնք հեռացան բու-պանացող սահմաններէն, անոնք որ նկատուեցան այլեւս անվտանգ, թողուցին որ քաշքշեն իրենց ճակատագիրը։

Դրօի օրինակը յատկանշանական չէ՞ ։

Թողուցին որ ապրի Մոսկուայի մէջ տարիներով։ Վրացեաններու տարածած խունոտ կասկածը տարիներով ան այնքան միայն կրցաւ մեղմել, որ թոյլատրուեցաւ լոկ արտասահման ելնել, բայց երբեք Հայաստան վերադառնալ։

Այդ ճակատագիրը սեւ է, այո՛ ։

Արարքը - իբր պատճառ - արդեօ՞ք աւելի սեւ չէ քան ճակատագիրը - իբր հետեւանք։

Դարձեալ նոյն պատճառին հետեւանքն է, կ՚ըսեն փաստերը, որ «բանտերը լեցուեցին հազարաւոր բանտարկեալներով։ Հ. Օհանջանեան, Ա. Իսահակեան, Յ. Քաջազնունի, Լ. Շանթ, Ն. Աղբալեան, Ար. Ջիլինգարեան, Բ. Իշխանեան եւ շատ ուրիշներ պատանդ առնուեցին» ։

Ո՞վ պէտք է դատել ամէնէն առաջ այդ հազարաւոր բանտարկեալներու, որոնցմէ ապահովաբար իւրաքանչիւրը հայ օջախի մը սիւնն էր, և հազարաւոր բանտարկեալներու ետեւն տասնեակ հազարաւորներ ու տնտեսական ու բարոյական քայքայման իբր պատճառ եւ այդ բոլորը Թուրքի արհաւիրքին տակ քրտնող հայութեան ու Հայաստանի հաշւոյն։

Ինչո՞ւ պիտի պատանդուէին ու պիտի զրկուէր Հայաստանը Հ. Օհանջանեանէ մը, Շանթէ մը, Աղբալեանէ մը, եթէ պատճառը իր հետեւանքներով այնքան վատօրէն իր սեւութիւնը տարածած չըլլար անոնց եւ անոնց պէս շատերուն վրայ։

Ս. Տիգրանեան մը եւ փրօֆ. Խաչատուրեան մը երբեք նուազ դաշնակցական չէն եղած շատ շատերէն։ Ո՛չ ալ յանձն առին հայհոյել Դաշնակցութեան՝ Հայրենիքին մէջ, Հայրենիքին ծառայելու համար։

Սուտ է, թէ պայման է հայհոյել Դաշնակցութեան՝ հայրենադաւ չհամարուելու համար։

Բայց եթէ հազարներ բանտ լեցուեցան ու տասնեակ հազարներ Հայրենիքէն զրկուեցան, փաստերու վճռով անոնք հետեւանքներն են միայն, փետրուարեան ապըստամբութեան ծրագրին ու անոր գործադրութեան։ Որովհետեւ այդ բոլորը տեղի ունեցան 1920 *Դեկտեմբեր* 20 *էն յետոյ։*

Դարձեալ 1920 *Դեկտ. 20էն յետոյ է որ* 1921 *Փետր.*

16 և 17ի գիշերը «Երեւանի բանտում գնդակահարուեցին աւելի քան յիսուն հոգի – Համազասպը, գնդ. Ղորղանեանը, բանուոր Սերգօն, Մակեդոնը, ուսանող Գրիգորը և ուրիշներ» :

Ո՞վ պէտք է դատել այդ հայրենասէրներու արիւնին համար: Ո՞վ է պատասխանատուն Ասկերանի հերոսին կացնահարութեան:

Եթէ գիտէ իշխանաւորը և բոլշեւիկ իշխանաւորը, որ 24 ժամ յետոյ գուցէ արիւնի ճապաղիքներու մէջ պիտի իյնայ կամ վիրաւոր պիտի փախի մազապուր, և բաւական է միայն որ կասկածի, թէ Դաշնակցական Համազասպը արձակուած ռումբի մը պէս կրնայ պայթիլ իր կռնակին վրայ, ո՞վ է պատասխանատուն, երբ այդ իշխանաւորը կը գնդակահարէ կամ կը կացնահարէ:

Ս. Վրացեան ինք պիտի ներէ՞ր Սւխսի մը, պիտի չկացնահարէ՞ր զայն, եթէ ինքն ըլլար իշխանաւորը եւ ստուգապէս գիտնար թէ 24 ժամ յետոյ Սւխսի բռունցքը պիտի բարձրանար իր գլուխին:

«Քաղաքի (Ալեքսանդրապօլ) գրաւումէն ետքը՝ բանտարկուեցան ապստամբներ Մուսայէլեան, Ղարիբջանեան անասնաբոյժ Պօգրելոկին եւ ապստամբութեան մի քանի ուրիշ գործօն մասնակիցները: Գլխաւոր կազմակերպիչներէն մէկը՝ Աւիս Նուրիջանեան յաջողեր էր փախչիլ» :

Ալ. Խատիսեան

Հ. Հանրապետութեան «Ծագումն ու Զարգացումը»

«Մայիսեան ապստամբութիւնը» էջ 188 :

Ժ.

Փորձենք քիչ մըն ալ ստուգել Փետր. 18 ի ապըստամբութեան արտայայտութեան բնոյթը։

Տասը տարի ամբողջ մամուլի միջոցով և բեմերու վրայէն ան ներկայացուեցաւ իբր «տարերային», «համաժողովրդական» մէկ պոռթկում, առանց որ և է կազմակերպական ծրագրի ու աշխատանքի։

Այս պարագան անհրաժեշտ է անոր համար, որ անով անգամ մըն ալ կը փաստուի բոլշեւիկին՝ Թուրքէն աւելի վատ ըլլալը կամ կը ժխտուի այդ միտքը։

Որովհետեւ եթէ հայ ժողովուրդը, Հայաստանի մէկ ծայրէն միւսը, ինքնաբուղխօրէն ու տարերային կերպով՝ համաժողովրդային պոռթկումով մը յայտնաբերեց, այդ կը նշանակէ, որ բոլշեւիկեան զարհուրանքները այնպիսի չափերու հասան, որ Թուրքն ալ մոռցուցին։ Ապա, ուրեմն, պատճառի ու հետեւանքի նժարում՝ զարհուրանքները պատճառ, իսկ ապստամբութիւնը հետեւանք կը ներկայանան։

Իսկ եթէ ժողովուրդը, որքան ալ հոգեպէս ճնշուած բայց բնազդօրէն գիտցած է նախընտրել այդ դրութիւնը՝ Թուրքի զարհուրանքէն ու սպառնալիքէն և որոշ անհատներ կամ խմբակցութիւն որոշ ծրագրով ու կազմակերպուած ձեւով պատրաստած է շարժումը, պատճառն ու հետեւանքը կը փոխեն իրենց տեղերը։

Այս հարցն ալ ճշդելու ատեն դարձեալ Իրազեկն է, որ կուգայ իր վկայութիւնով օգնել պատմութեան։

Տասը տարիի ընթացքին ո՛չ ոք այնպիսի շօշափելի փաստեր տուած էր Փետր. 18ի ապստամբութիւնը ճշդօրէն նժարելու, որքան Իրազեկը։

Ու երբ կը դիմենք իրազեկ ի վկայութեան, դժբաղդաբար դուրս կուգայ, որ Փետր. 18ի ապստամբութիւնը տեղի ունեցած է որոշ ծրագրով, որոշ կազմակերպական ճիգերով, խումբ մը անհատներու նախաձեռնութիւնով, հետեւաբար չէ եղած տարերային, իսկ ապստամբութեան մասնակցած է հայութեան «մէկ աննշան մասը» ։ Հետեւաբար չէ եղած համաժողովրդական։

Անտարակուսելի է, որ Երեւանի մէջ ստացած է աւելի զանգուածային բնոյթ։

Փաստ է նաեւ որ ապստամբութեան պոռթկումին հետ ժողովուրդը խառնուեր է անոր ընթացքին։

Այս երկու հանգամանքն ալ, սակայն, չեն ցոլացներ այդ բառին իրական իմաստը, Փետր. 18ի ապստամբութեան տեսակէտէ։

Որովհետեւ իրազեկ ի յայտնութիւններէն երեւան կուգայ, թէ Երեւանի աւելի զանգուածային պոռթկումը պարզապէս հետեւանք էր Պատ. Մարմնի կամ Փրկութեան կոմիտէի կեդրոնին ըլլալուն, ուր ծրագրի իրագործման համար թափուած ճիգերը տուած էին աւելի արդիւնք, «Մայր» ապստամբութիւնը – իրազեկի բառով– (Երեւան) բնական էր որ տար այդ արդիւնքը. քանի որ այնտեղ էր որ կ'աշխատէր Փրկութեան կոմիտէն իր ծայրագոյն թափով և ժողովրդական ու զինուորական թեւերով։

Ո՛չ ալ քաղքենի ժողովուրդին քշուիլը հոսանքէն, երբ ապստամբութիւնը պայթած էր, կ'ապացուցանէ անոր համաժողովրդականութիւնը։ Որովհետեւ նման թոհ ու բոհի մէջ ժողովուրդ ըսուած զանգուածը ո՛չ կը փնտռէ պատճառը, ո՛չ հետեւանքը եւ ոչ ալ կ'որոշէ իր թերն ու դէմը։ Այլ պարզապէս կը տարուի հոսանքէն, առանց իր կամքին ու գիտակցութեան, գետի մը հոսանքին ձգուած տախտակի կտորի մը պէս։

Բայց որպէսզի դատումները կասկածի չենթարկուին. մենք կը դիմենք իրազեկի վկայութեան, հաստատելու համար զանոնք:

1920 Դեկտ. 20ին – «այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15 - 18 օր յետոյ» - «կեանքի կոչուած Փրկութեան Կոմիտէն կարճ ժամանակամիջոցում մէկ աննախընթաց յաջողութիւն ունեցաւ, որովհետեւ նա գործում ու խօսում էր յանուն Հայրենիքի փրկութեան. յանուն ազատութեան, որ մի կախարդական գրաւչութիւն ունէր ամէն մէկի համար »:

Այլանդակ չէ՞ տեսնել որ յանուն Հայրենիքի փըրկութեան դեռ 18 օր առաջ իշխանութիւնը խաղաղօրէն բոլշեւիկներու զիջողը, 18 օր յետոյ յանուն նոյն Հայրենիքի փրկութեան ապստամբութիւն կազմակերպելու կը լծուի, նպատակադրելով զայն իրականացնել. «ըստ կարելւոյն մօտիկ ժամանակներում» :

Եւ այդ նպատակին համապատասխան միջոցները ձեռք կ'առնուին:

«Գործի անցնելով, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն՝ իր զուտ (ընդգծ. իմն է) ապստամբական աշխատանքները բաժանում է երկու մասի - կազմակերպում ժողովրդի և կազմակերպում զօրքի »:

«Ամբողջ ապստամբական գործի ղեկավարութիւնը իրեն վերապահելով, զօրքի կազմակերպման համար իրեն կից, ստեղծում է մէկ յատուկ յանձնաժողով, զինուորական մարմին անունով, իսկ ժողովրդական զանգուածների կազմակերպման գործը ինքը Փրկութեան Կոմիտէն է վարում անմիջականօրէն» :

«Հասկնալի է, որ այդպիսի մէկ հսկայ գործի համար, նա իր ձեռքի տակ պիտի ունենար օգնական ուժեր եւս – թէ՛ ժողովրդական զանգուածների եւ թէ՛ հայկական զօրքի կազմակերպութեան գործում: Մանաւանդ

Նրան ուժեր հարկաւոր էին, վստահելի ուժեր, կապի
համար եւ՛ Երեւան քաղաքի ներսում, եւ՛ Երեւանի ու
շրջանների միջեւ» ։

«Եւ նա հիանալի կատարեց - ինչպէս արդիւնքը
ցոյց տւեց - իր վրայ դրուած պարտականութիւնը եւ
շատ կարճ ժամանակի ընթացքում շատ մեծ յաջողու-
թիւններ ունեցաւ։ Երկու գաւառներ (Երեւան և Էջմի_
ածնի) կազմակերպւել էին այնպէս, որ պատրաստ էին,
տրւած նշանով, մի մարդու նման ոտքի կանգնել եւ
իրենց աղքատիկ զէնքերով, առանց թնդանօթի, գնդա-
ցիրի և ռազմամթերքի, կռւի դուրս գալ մէկ կառավա-
րութեան դէմ» ։

«Դա պիտի բացատրել դրանով. որ գործի գլուխ
էր անցել Դաշնակցութիւնը» ։

«Եւ յիրաւի, թէ որքա՛ն ապստամբութեան գաղա-
փարը ժողովրդականացած էր, նա երեւում է այն զար-
մանալի փաստից, որ Փետր. 18ին և նրանից 1 - 2 օր ա-
ռաջ կամ յետ միաժամանակ (ընդգծ. ը իրն է) ապստամբե-
ցին բոլշեւիկեան բռնակալութեան դէմ ո՛չ միայն Երե-
ւանն ու Էջմիածինը, այլ նաեւ Դարալագեազն ու Նոր-
Բայազէտը»։

Այս փաստերը այլեւս ոևէ կասկածի տեղ չեն ձգեր,
թէ Հայաստանը խորհրդայնանալէն 15 - 18 օր յետոյ ո՛չ
միայն «զուտ» ապստամբական միտքով կեանքի կոչ-
ուած է Պատ. Մարմին կամ Փրկութեան Կոմիտէ, այլ
կազմակերպականօրէն անկարելի ճիգ ու աշխատանք է
թափուեր իրագործելու ապստամբութիւնը։ Եւ ապըս-
տամբութիւնը իրագործուած է եղեր։

Այս կազմակերպական թափը կրնար փառապսակ
մը ըլլալ, եթէ ան յայտնաբերուած ըլլար հայութեան
մահացու թշնամիին - Թուրքին դէմ։ Եւ կը մնայ արժանի
փշեպսակ մը այն ճակատներուն, որոնց ուղեղները կը
դաւանին հայ բոլշեւիկը աւելի վատ քան Թուրքը։

Բայց այս բոլորը չեն կրնար ժխտել Փետր. 18ի ապստամբութեան կազմակերպուածի բնոյթը, ինչ որ ժխտումն է տարերայնութեան, այսինքն տասը տարիի ընթացքին գրիչով ու լեզուով ներկայացուածին։

Ինչ որ կազմակերպուած է նախօրօք գծուած ծրագրի մը համաձայն, որոշուած օրով և տեղով, տարերային չէ։

Ո՛չ իսկ համաժողովրդական էր Փետր. 18ի ապստամբութիւնը. հակառակ այն փաստին, որ ապստամբութեան մէջ կային նաեւ էս-էր-ներ նոյնիսկ ժողովրդականներ, ապստամբութեան պոռթկումին հետ, հոսանքի խառնուեցաւ նաեւ ժողովուրդը։

Այս բոլորը դեռ բաւական չեն ապացուցանելու անոր «համաժողովրդական»ութիւնը, որ այս պարագային մանաւանդ, ունի շատ աւելի լայն ու բարոյական ներքին իմաստ քան ինչ որ ինքը՝ կատարուածը։

Իսկ կատարուածը է, ըստ Իրագեկ *ի։*

«Հայ ժողովուրդի *մէկ աննշան հատուածը* (ընդծը. իմս է), առանց կուսակցութեան, դասակարգի եւ սեռի խտրութեան, մէկ ամեհի ձիու նման, ծառացաւ իր ազատութիւնը ոտնահարող օտար ուժի դէմ եւ «Մահ կամ Ազատութիւն»ը իրեն նշանաբան ընտրելով, կռուի դաշտ վազեց՝ նորից իր անկախութիւնը գրկելու համար»։

Պոռթկումի թափն ու նմանաբանութիւնը, պոռթկացողներու գոյնն ու տարազը չեն կրնար փոխել «ժողովրդի մէկ աննշան հատուածը»ին փաստը որ ժխտումն է համաժողովրդականութեան։

Այդ կէտերը ճշդուած են այլեւս։

Անհրաժեշտ էր զանոնք ճշդել, որովհետեւ անոնք յատկանշանական դեր ունին Փետր. 18ի ապստամբութեան վերգնահատումին մէջ։

Այդ գիտակցութիւնն է, որ առաջին օրէն «տարե-

րային» ու «համաժողովրդական» բառերը Փետր. 18ի ապստամբութեան լոյս անքաժանելի ածականներ դարձըւած են։

Այդ բառերը վարագոյր դարձած են՝ ձգուած բեմադրուած տրամային վրայ, անոր գնահատութիւնը այլափոխելու միտքով։

Եւ ո՞վ կրնայ ժխտել, թէ Փետր. 18ը ինկապէս մէկ մեծ ողբերգութիւն չեղաւ հայ Նորագոյն պատմութեան մէջ, խաղցուած Հայաստանի աւերակներուն ու հայ դիակներուն վրայ։

«Շատ ճիշդ է ասում Քաջազնունին, որ փետրուարեան ապստամբութեան հակառակ է եղել դաշնակցութիւնը» :

Ս. Վրացեան

«Խարխափումներ», էջ 93

«Եթէ փետրուարեան ապստամբութեան նախօրեակին Հ. Յ. Դ. բիւրօն հնարաւորութիւն ունենար հաւաքուելու ու դիրք ճշդելու, վճռականապէս պիտի ընդդիմանար ապըստամբական ոեւէ ձեռնարկի»: Որովհետեւ «միջազգային քաղաքական պայմանները այդ պահուն ծայր աստիճան աննպաստ էին Հայաստանի համար եւ որ ապստամբութիւնը յաջողութեան իսկ պարագային ոչ միայն չէր կրնար տեւական ազատութիւն ու անկախութիւն ապահովել. այլ նոյնիսկ կրնար վտանգել հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը»:

Ռ. Դարբինեան

խմբագրական «Հայրենիք»ի, 1930 փետր. 18

«Եւ նա («փրկութեան կոմիտէն») հիանալի կատարեց ինչպէս արդիւնքը ցոյց տուեց - իր վրայ դրուած պարտականութիւնը եւ շատ կարճ ժամանակի ընթացքում շատ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ: Երկու գաւառներ (Երեւանի եւ Էջմիածնի) կազմակերպուել էին այնպէս, որ պատրաստ էին, տրուած նշանով, մի մարդու նման ոտքի կանգնել եւ իրենց աղքատիկ զէնքերով, առանց թնդանօթի, գնդացիրի եւ ռազմամթերքի, կռուի դուրս գալ մէկ կառավարութեան դէմ» :

«Դա պիտի բացատրել դրանով. որ գործի գլուխ էր անցել դաշնակցութիւնը» :

Իրազեկ

«Հայրենիիք» օրաթերթ, 1931 փետր. 21 - 22

«Նոյ. 30 լոյս դեկտ. 1ի գիշերը. արտաքին գործոց նախարարութեան առանձնասենեակում, տեղի ունեցաւ *Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօի, Հայաստանի Կեդր. Կոմիտէի խորհրդարանական հատուածի ու կառավարութեան անդամների և մի շարք պատասխանատու ընկերների համագումար նիստը*, որը եւ լուծեց Լեգրանի առաջադրած հարցը»:

«Եւ դեկտ. 2ին, կէսօրից յետոյ ստորագրուեց համաձայնագիրը»: Ս. Վրացեան

« Հ. » Ամսագիր. 1923 Նոյմ.

Ի.

Կարգն է հիմա ստուգելու իրական հեղինակները՝ այդ ողբերգութեան։ Ճշդելու թէ ան կուսակցութի՞ւն մըն էր կամ կուսակցութեան մը կա՞մքը, թէ անհատներ էին անոնք։

Փաստերու չղթայաւորումէն մինչեւ այստեղ տրրամաբանօրէն կ՚ելնէ այն եզրակացութիւնը, թէ կուսակցութիւն մը — Դաշնակցութիւնը – եղած է հեղինակը Փետր. 18ի ապստամբութեան։

Երեւոյթներէ բղխած եզրակացութիւնն է այս։

Եւ այս եզրակացութիւնը տասը տարիի ընթացքին որոշ մասի մը կողմէ նուիրականացած է։

Այդ եզրակացութեան հանելու համար անսպառ ճիգ է թափուեր։ Եւ յաջողելէ վերջ զայն Դաշնակցութեան սեփականութիւնը դարձնել, քիչ ճիգ չէ թափուեր ու չի թափուիր դեռ, անոր սեփականութիւնը փոխանցելու ամբողջ ազգին։

Բայց վերլուծական քննութեան մը առջեւ դուրս եկաւ, որ անոր «տարերայնութեան» յեղյեղումը չկրցաւ անոր տալ «համաժողովրդականութիւն»։

Նման քննութիւն մըն ալ պիտի փորձենք այստեղ երեւոյթներու եզրակութիւնները քանդելու եւ իրական եզրակացութիւնը դուրս բերելու համար։

Տասը տարի յետոյ միայն նոր յայտնութիւններ կը պարտադրեն մեզ վերգնահատել իրողութիւնները նոր տուեալներու լոյսին տակ եւ այդ վերգնահատութեան եզրակացութիւնը այն է, որ Փետր. 18 ի ապստամբութիւնը ինչպէս որ տարերային չէր, չէր նաեւ կուսակցական, այդ բառին իրաւական իմաստով, հակառակ տօնակատարութիւններու եւ ճառերու։

Հիմնաւորենք մեր ըսածը։

Ապստամբութեան մը, այն ալ Փետր. 18ի նման ներքին յեղափոխութեան մը կուսակցականութեան առաջին պայմանն է, կուսակցութեան մը բարձրագոյն մարմինին որոշումը – ներկայ պարագային Հ. Յ. Դ. ընդհանուր ժողովը։

1921 Փետր, 18ի ապստամբութենէն առաջ տեղի ունեցող վերջին Ընդհ. ժողովը գումարուեցաւ 1919 ի Հոկտեմբեր – Նոյեմբեր ամիսներուն, Երեւանի մէջ, երբ Դաշնակցութիւնն էր տէրն ու տիրականը Հայաստանի եւ Հայութեան։

Այն տեղ ներքին նման ապստամբութեան մը որոշում չէ տրուեր։

Եւ շատ բնական էր այդ, որովհետեւ ոևէ չնախատեսուած հարցերու մէջ իսկ չէր կրնար ըլլալ նման խնդիր մը։

Ուրեմն Փետր. 18ի ապստամբութիւնը դաշնակցական չէր կրնար ըլլալ Ընդհ. ժողովի հիմքով։

Երկրորդ իրաւասու մարմինն է Բիւրօն, իբր գործադիր մարմին, իրագործելու իր բարձրագոյն ժողովին որոշումները, առանց Փետր. 18ի ապստամբութեան նման շարժումի մը մասին որոշում տալ կարենալու իրաւասութեան։

Ենթադրենք պահ մը, սակայն, որ չնախատեսուած դէպքերու առջեւ Բիւրօն ինքզինքը իրաւասու զգաց ընդհ ժողովի մը լիազօրութիւններուն։

Փաստն այն է, սակայն, որ 1920 Դեկտ 2ին, երբ հանրապետական իշխանութիւնը փոխանցուեցաւ հայ բոլշեւիկներուն, Դաշնակցութեան Բիւրօն ներկայացուց հետեւեալ պատկերը։

Արմէն Գարօ - Ուաշինգտօնի դեսպան - արդէն Ամերիկա էր։ Սարգիս Արարատեան, Գէորգ Ղազարեան,

Արշակ Ջամալեան գաղտնի ճամբաներով անցան Վրաստան և յետոյ Պոլիս։ Աբրահամ Գիւլխանդանեան Երեւանի նոր իշխանութեան թոյլտուութիւնով՝ հեռացաւ Հայաստանէն և անցաւ Վրաստան, յետոյ Պոլիս։ Վահան Նաւասարդեան գաղտնի հեռանալու ճանապարհին ձերբակալուեցաւ, վերադարձուեցաւ Երեւանի բանտը և քիչ յետոյ ազատ արձակուելով անցաւ Թիֆլիս ու յետոյ Պոլիս։ Համօ Օհանջանեան, Նաւասարդեանի հետ ձերբակալուելով՝ կը մնար Երեւանի բանտը։ Ռուբէն Տէր Մինասեան անցաւ Զանգեզուր, Նժդեհի մօտ, որ չէր ենթարկուեր իշխանութեան։

Երեւանի մէջ մնաց միայն Սիմոն Վրացեան և «բաց» կերպով կը պտտէր քանի մը շաբաթներ․ որմէ յետոյ անցաւ թաքստոցային կեանքի։

Ուրեմն, հին իշխանութիւնը նորէն փոխանցուելուն հետ իսկ Հ. Յ. Դ. Բիւրօն արդէն ցրուած էր, եւ եթէ ինքզինքը լիազօր զգար անգամ Փետր. 18ի ապստամբութեան պատասխանատուութիւնը վերցնել․ ֆիզիքապէս անհնար էր այդ լիազօրութիւնը արտայայտելու։

Կը մնայ ենթադրել, ուրեմն, որ կամ Բիւրօն, նախ քան ցրուիլը, որոշումը տուած էր այդ մասին եւ գործադրական մասը յանձնած էր Ս. Վրացեանի, կամ ժըխտել կուսակցական իրաւականութիւնը՝ այդ շարժումին մէջ։

Առաջին կէտը այն ատեն միայն կրնանք հիմք դարձնել մեր վերգնահատումին, երբ Բիւրոյի այդ անդամներէն մէկն ու մէկը գոնէ, յուշերու մէջ կամ անգիտակից կամ անկեղծ րոպէի մը մէջ յայտնաբերէ զայն։ Մինչեւ այսօր, 10 տարիի ընթացքին, դեռ ոեւէ փաստ տրուած չէ նման հիմնաւորումի մը։

Դաշնակցութեան կողմէ ցոյց տրուած հոգածութիւնը

այդ ապստամբութեան շուրջ, տօնակատարութիւններն ու պաշտպանելու ճիգերը բաւական չեն այդ եզրակացութիւնը հանելու, որովհետեւ ո՛վ որ կուսակցական կեանքի ներքին ծալքերուն ծանօթ է, շատ լաւ կրնայ ըմբռնել, թէ ինչպէս կ՚ըլլան նման բաները։

Իսկ մենք դեռ այն անխախտ հաւատքէն ենք, թէ Թուրքի եաթաղանին տակ թափուած թրքահայ արիւնէն ծնած Դաշնակցութեան մէջ, Բիւրոյի անդամութեան հասած ինը, եօթը, դաշնակցական չի կրնար գտնուիլ, որ Թուրքի պաշտպանութեան ու խոստումին կռնակ տալով Փետր. 18ի նման ապստամբութեան մը ատակ ըլլար։

Գիտենք և կ՚ընդունինք, թէ կրնան գտնուիլ մինչեւ անգամ Բիւրոյի դիրքին հասած մարդեր, որոնք նոյնիսկ Բիւրոյի կռնակէն, անկէ գաղտնի ու մութ միջոցներով կուսակցութիւնը դնեն կատարուած իրողութեան առջեւ եւ այնքան ճարպիկ ըլլան, որ յետոյ նոյն կուսակցութիւնը պաշտպանի դերին մէջ մտցնեն այն արարքին հանդէպ, որ իր ուխտին, իր կոչումին, իր կամքին բացարձակ դէմ է և դէմ պիտի ըլլար եթէ նախ քան կատարուիլը իր կամքը հարցուէր։

Եւ Փետր. 18ի ապստամբութեան պարագային, այս միտքը որքան ալ արդարօրէն շեշտուելու իրաւունք ստանայ, այն փաստով, որ Ս. Վրացեանը միայն կը մնայ Երեւան, երբ բօլշեւիկներու աչքին մինչ այդ բարեյոյս մէկ դաշնակցական և Ռուբէն Տէր Մինասեան մինակը կ՚ըլլայ անցնող Զանգեզուր. նոր իշխանութեան դէմ ըմբոստ շրջանի մը կեդրոնը. բայց այս իրաւունքն անգամ մեզի թոյլ չի տար ենթադրութեան տալ փաստի ուժ, մինչեւ որ փաստերը իրենք պատռեն ենթադրութեան քօղը և ցուցադրեն փաստի դէմքը։

Ուրեմն, կը մնայ երկրորդը — Դաշնակցութիւնը, երբ կուսակցութիւն չէր կրնար իրաւականօրէն կազմակերպողը ըլլալ այդ շարժումին։

Այդ խրոդութիւնը կը հաստատուի նաեւ Իրազեկ ի վկայութիւնով, որ եթէ կը ժխտէ Դաշնակցութեան իրաւականութիւնը, կը հաստատէ նաև որ դաշնակցականներ էին, սակայն, այդ շարժումը ծրագրողները, կազմակերպողները և իրագործողները։

Իրազեկ *կ'ըսէ, որ*

«Գլխաւորապէս Հ. Յ. դաշնակցութեան եւ դաշնակցականների դէմ սկսուած վայրագ հալածանքները հարկադրեցին *դուրսը գտնուած, դեռ Չեկա ու բանտ չընկած* ընկերներին (ընգծ. իմս է) նորից կեանքի կոչելու դաշնակցութիւնը իբրեւ կազմակերպութիւն» :

«Եւ նոյն տարւոյ (1920 Թ.) դեկտ. 20ի մօտերքը - այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը 15 - 18 օր յետոյ - արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը» :

Ուրեմն, փաստ է, որ քանի մը անհատ դաշնակցականներ են Փետր. 18ի ապստամբութեան յղացողները, ծրագրողները և գործադրողները։

Տրամաբանե՛նք։

Եթէ ապստամբութեան նպատակը չէ բխած կուսակցութեան իրաւասու ժողովէն ու մարմինէն, ապա ուրեմն դէպքերու բերումով, թէկուզ այդ նպատակը օրուան անհրաժեշտութիւն, անոր համար կեանքի կոչուած ունէ մարմին, այլեւս չի վերաբերիր այդ կուսակցութեան։

Ըսել կ'ուզենք։

Երեւանի մէջ գտնուող այդ խումբ մը դաշնակցականները - ո՛վ ալ ըլլային անոնք - կրնային թերեւս իրենց այդ քայլով ըլլալ աւելի մեծ հայրենասէրներ ու դիւցազուններ քան Դաշնակցութիւնը երբ և իցէ արտադրած ըլլայ, կրնային Հայրենիքի փրկիչները հանդիսանալ և օր մը ան կրնար իր գլուխին թագ ու պսակ դարձնել զանոնք, բայց այդ վայրկեանին, որ հաւաքուեցան, խոր-

հեցան, յղացան, ծրագրեցին և մանաւանդ անցան գործադրութեան, այդ վայրկեանին անոնք այլեւս դաշնակցականներ չէին և չեն։

Իրենց գործը, իր պատճառներով ու հետեւանքներով, պիտի ըսէ թէ ի՛նչ էին։ Գուցէ աննման հերոսներ, որ Հայութիւնը երբեք չէ ծնած, գուցէ ամէն բան։ Բայց երբեք դաշնակցական։

Անոնք կրնային կոչուիլ հայրենասէրներու նոր խումբ մը, նոր պայմաններու ծնունդ — ինչպէս Դաշնակցութիւնը ծնունդն եղաւ Թուրքի խաթաղանին և սակայն չեղաւ ոևէ մէկը իրմէ առաջ գոյութիւն ունեցող զգայուն ու ըմբոստ տարրերէ կամ խմբակցութիւններէ - բայց երբեք Դաշնակցութիւն։

Անոնք այդ վայրկեանին այլեւս նախկին դաշնակցականներ էին, ինչպէս շատ նախկին դաշնակցականներ, որոնք նոր պայմաններու ու համոզումներու բերումով դարձած են նոր բան, նոր հաւաքականութիւն, հէնց նոյն Հայրենիքին անունով և իրենց հայրենասիրութիւնը - ըստ իրենց համոզումին - աւելի լաւ արտայայտելու դրդումով։

Նոր բան ըլլալը, ուրեմն, ժխտումը չէ հայրենասիրութեան։

Եւ այս հիմքով Երեւանի այդ խումբ մը դաշնակցականները կրնան ինքզինքնին գերազանց հայրենասէրներ դաւանել ու հռչակել։ Բայց ոչ իբր դաշնակցական հայրենասէրներ։

Այս չէ եղած։

Եւ չէ եղած գիտակցօրէն, որովհետեւ ուզուած է հայ ժողովուրդի հոգիին մէջ դաշնակցութեան հմայքը ծառայեցնել, նոր և ոչ - դաշնակցական նպատակի մը եւ շարժումի մը։ Այս ձգտումին նպաստաւոր գետին են ծառայեր «Դաշնակցութեան և դաշնակցականների դէմ

սկսուած վայրագ հալածանքները» ։ Եւ Նախկին դաշնակցական հայրենասէրներու խումբը այսպէս է որ «շատ կարճ ժամանակի ընթացքում շատ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ» ։ Որովհետեւ «գործի գլուխ էր անցել Դաշնակցութիւնը, այսինքն՝ այն կուսակցութիւնը, որը ամենազօրեղ և հմուտ մարտական կուսակցութիւնն է»։

Եւ այս գեղծարարութիւնը տեղի ունեցաւ Փետր. 18ի ապստամբութեան հասնելու համար, որ կը ձգտէր Հայրենիքի աւերակներուն վրայ հայը հայի դէմ նետել, արիւնախում ատելավառութեամբ, երբ «դեռ Թուրքը չէր հեռացել Ալեքսանդրապոլից» ։

Նման արարքի մը առաջին դատախազը, ամենէն առաջ, պիտի ըլլար Թուրքի եաթաղանէն թափուած Թրքահայ արիւններէն ծնած Դաշնակցութիւնը։

Այս էր որ չեղաւ։ Եւ ոչ միայն չեղաւ, այլ ընդհակառակը առանց դատ ու դատաստանի, ցոյց տրուեցաւ անգիտակից քաջալերանք մը, որի անգիտակցութիւնը չի կրնար իրաւապէս երբեք այդ շարժման փառքը կամ դատապարտութիւնը տարածել Դաշնակցութեան վրայ Թէև, դժբաղդաբար, երեւութապէս և փաստականօրէն իրեն վերագրուի այդ։

Իսկ այս քաջալերական վարմունքը անկէ, որ, դժբաղդաբար, իրաւականօրէն այլեւս Նախկին դաշնակցական միայն կոչուելու սահմանուած մէկին, դաշնակցութեան Բիւրօյի անդամի մը - Ս. Վրացեան - անունը յայտնապէս կապուեցաւ այդ շարժումին հետ։

Զարմանալի չէր որ անոր անունը կապուէր, որովհետեւ այն մէկն էր այդ ծրագիրը գործադրողներէն եւ Նախագահը այդ շարժումը յաջողցնող մարմինին։

Եթէ պատահէր որ Վրացեանի մը անձն ու անունը կապուած չըլլար այդքան արիւնոտ շարժումի մը, կասկածէ դուրս է որ ինքը Վրացեանը կ'ըլլար առաջինը

դատի ու պատասխանատուութեան կանչողներուն մէջ. գեղծումի ու հայրենադաւութեան ամբաստանութիւնով անոնց դէմ, որոնք վերոյիշեալ պայմաններու տակ կազմակերպած ու գործադրած են Փետր. 18ի շարժումը։

Ահա թէ ինչպէս Փետր. 18ի ծիրանին Նախկին դաշնակցական Ս. Վրացեանի ուսերով տարածուեցաւ իրական Դաշնակցութեան վրայ։

Իսկ Դաշնակցութիւնը մանաւորապէս և հայ ժողովուրդը ընդհանրապէս կը կրեն հետեւանքները անոր։

Ոճիր չէ՛ ո՛չ դաշնակցական ըլլալը և ոչ ալ հայրենասէր։ Գուցէ շատ քիչեր գտնուին, որ չուզեն գլուխ ծռել այն դաշնակցութեան հայրենասիրութեան առջեւ, որ հայրենասիրութեան մինչեւ վերջին տաւին մարմնացումները ստեղծեց։ Բայց այսօր ոճրապարտի մը խարանը դարձաւ կարծես այդ անունը, դրոշմուած այն բոլոր ճակատներու վրայ, որոնց առջեւ ծունկի պիտի գար ոեւէ հայ։

Եւ այս խարանը ցոյցն է, որ Նախկին դաշնակցականի մը — Ս. Վրացեանի — ճակատէն կը յայտնէ իրական ու հարազատ դաշնակցականներու ճակատին։

Այս բոլորէն կը հետեւի որ Փետր. 18ի փառքն ալ, դատապարտութիւնն ալ կը պատկանի Նախկին դաշնակցականներու այն խումբին, որ ծրագրեց ու գործադրեց։ Եւ կը սխալին ու անարդարութիւն կը գործեն բոլոր անոնք, որ այդ դատապարտութիւնը կը տարածեն իրական Դաշնակցութեան վրայ - այսինքն շարքերու վրայ։ Եւ կը սխալին ու կ՚ինքնախաբեն բոլոր իրական դաշնակցականները, որ այդ փառքը իբր փառապսակը դաշնակցական կործունէութեան կը փորձեն պտտցնել տօնահանդէսէ տօնահանդէս։

Թող սխալ չդատուինք Ս. Վրացեանի անունը յաճախ յիշատակելնուս համար։

Փետր. 18ի ապստամբութեան մասին դարեր յետոյ խօսողն ալ պիտի ընէր նոյն բանը։

Անոր անձն ու անունն են բացէ ի բաց կապուած այդ շարժումի ամէն մէկ դէպքին ու վայրկեանին հետ։

Որ կան ուրիշներ, տասը տարի յետոյ ալ դեռ մութով պատանքուած, այդ մասին տարակոյս չունինք։ Բայց այսօր ան է միայն հրապարակի վրայ կամ դէպքերու դասաւորման հետեւանքով կամ ուրիշներ աւելի իր յանդըգնութեամբ, եւ մենք ստիպուած ենք յաճախ յիշել իր անունը։

Տասը տարի յետոյ միայն յայտնուեցաւ Իրազեկ մը, որի մասնակցութեան չափն ու ծաւալը դեռ կարելի չէ կշռել։ Բայց իր իրազեկութիւնն ու մասնակցութիւնը կասկածէ դուրս է։

Եւ ահա կը տեսնենք մեղսակից վկայի աթոռին վրայ։

Նոր Իրազեկներու նոր յայտնութիւնները անշուշտ իրաւունք կուտան պատմագրին, նոր տուեալներու վրայ ընելու սրբագրութիւններ կամ լրացումներ, մեր դատումներու վրայ, որոնց անսրբագրելիութեան յաւակնութիւնը չունինք երբեք։ (*)

---

*) Մեր այս աշխատութիւնը պատրաստուած է 1931 ին, իբր հետեւանք Իրազեկի ինքնախոստովանութիւններուն: Մինչ այդ անծանօթ կը մնային այն բոլորը, որոնց լոյսին տակ փետր. 18 ի ապստամբութիւնը կարելի պիտի ըլլար տեսնել իր իսկական դիմագծով: Իրազեկի երեւան գալով Վրացեանի անունին կը միանար նաեւ իր հարազատը՝ Իրազեկը: Մինչեւ, սակայն, հրատարակութիւնը այս աշխատասիրութեան (1934) կարելի է արդէն այս արարքին գլխաւոր դերակատար արձանագրել Ռուբէն փաշան: Եւ մենք այստեղ կը դնենք Աբգար Կարապետեանի (Հայկօ) վկայութիւնը, իբր մէկը, որու վստահուած է շատ պատասխանատու գործ

Փետրուարեան ապստամբութեան իրական պատասխանատուները մութէն լոյս աշխարհ բերելու, որպէսզի իւրաքանչիւրը ստանայ իր բաժին յարգը կամ խարանը, մեր այս աշխատասիրութեան մէջ, նոր Իրազեկ մը, Հայկօ (Աբգար Կարապետեան, Լիոն) կուգայ իր վկայութեամբ դուրս բերել Ռուբէն փաշան, իբր գլխաւոր մէկ կազմակերպիչ այդ ապստամբութեան:

Մինչև այսօր (1934) Ռուբէն փաշան կը մնար մութի մէջ: Անոր դէմքը լոյսին պարզուիլը կը պարտինք Հայկօին, որ եղած է կապը Ռուբէնի և Սիմոնի միջեւ և այդ իսկ առաքելութեամբ Ռուբէնի կողմէն ղրկուած է Երեւան, «Փրկութեան կոմիտէն» կեանքի կոչուելուն հետ:

Իր վկայութիւնը պարզ ու անպաճոյճ կը ներկայացնենք իբր արժէքաւոր փաստաթուղթ դէպքերը ճշդօրէն գնահատելու և մինչեւ այսօրուան եզրակացութիւնները ճշդօրէն վերագնահատելու մտքով.—

«1920 Դեկտեմբերի առաջին օրն իսկ մենք ձգեցինք Երևանը: Պատասխանատու ընկերներ որոշեցին հեռանալ: Ինձ էլ վիճակուեց որ հեռանամ և Ռուբէն փաշայի հետ մեկնեցայ Դարալագեազ: Շուտով հասանք Քէշիշքանդ,*

ապստամբութեան կազմակերպման շրջանին, խմբապետ Մարտիրոսի ձեռքին տակ: Կը նշանակէ Ռուբէն փաշա Երեւանէն հեռանալէ առաջ կամ անմիջապէս յետոյ եղած է գլխաւոր մէկը Վրացեանի հետ ապստամբութիւնը յղացողներէն եւ ապահով մէկ անկիւն նստած՝ զայն բռնկցողներէն (ինչպէս եղած է իր յեղափոխականութիւնը միշտ): Սիմոն Ռուբէնի սրտառուչ գուգորդութեան մէկ օղակն ալ ահա, որ կը բանայ անոնց անբաժանելիութեան գաղտնիքին մէկ մասը:

* Քէշիշքէնտի մէջ է, որ ապստամբ ուժերը կը խողխողեն բոլշեւիկեան 180րդ. գունտի Ա. բատալիոնի զինուորները:

Եապօնի մօտ։ Եապօն մեզ ընդունեց շատ սառն կերպով։ Չէր կարող հաշտուել իշխանութիւնը բոլշեւիկներին ձգելու և երկրէն մեր հեռանալու մտքին հետ։ Օրեր անցան, որ Եապօն մի քիչ կարողացաւ հաշտուել Ռուբէնի հետ։

Մեզի մի քանի ընկերներով բաժնեցին գիւղացիների տներում, ուր կ՚ապրէինք նրանց հաշուին։

Դեկտ. 13ի առաւօտուն, բաշգեառնեցի Մարտիրոսին հետ միասին Ռուբէնի քով գնացինք, օրուայ լուրեր առանալու համար։ Ռուբէնը ըսաւ. «Ես ձեզի պիտի կանչէի, լաւ էր որ եկաք»։ Եւ խօսքը ուղղելով Մարտիրոսին ըսաւ. «Մարտիրոս ջան, այսօր իսկ պէտք է մեկնիք Երեւան, առանց ժամանակ կորսնցնելու, որովհետեւ երկիրը պատրաստւում է ապստամբութեան, ձեր ներկայութիւնը անհրաժեշտ է»։*

Ինձի ուղարկեցին որ տղաներին լուր տամ պատրաստուելու, իսկ իրենք հոս մնացին։

Երեկոյեան ժամը 10 էր։ 10ի չափ տղաք Մարտիրոսի ղեկավարութեան տակ մեկնեցինք դէպի Երեւան։ Մեր ճամբորդութիւնը քաշեց 3 օր։ Հասանք Խարապա Քօթանլու։ Հոն մի գիշեր մնացինք։ Մարտիրոս կապ հաստատեց Բաշգեառնի և մօտիկ գիւղերու խմբապետներու և մարմիններու հետ, կազմակերպական աշխատանքներ կատարելու համար տեղացի ընկերներու միջոցաւ։

Երեկոյին ճաշէ յետոյ Մարտիրոս ինձ կանչեց և ըսաւ որ Ռուբէն յանձնարարականներ ունի, պէտք է Երեւան տանիլ, և անպայման պէտք է հասնի այս մէկ երկու օրուան

---

* Խմբապետ Մարտիրոս Ռուբէնի ամենէն հին գործիչներէն մէկն է եղած եւ ատոր համար անոր ամենավըստահելին: Մարտիրոսին յանձնուած էր ապստամբական ուժերու ղեկավարութեան մէկ մասը : Անհրաժեշտ է յիշել Համօ Օհանջանեանի խօսքերը Բ. Իշխանեանին (բանտին մէջ) Բաշգեառնի մէջ մղուող կռիւներու մասին, որոնց ղեկավարը խմբապետ Մարտիրոսն էր:

մէջ։ Պէտք է դուն երթաս և վերադառնաս, որովհետեւ ամէն մարդու չի վստահուիր, կարեւոր գործ է։

Թէեւ ինծի համար շատ ծանր էր այդ պատասխանատուութիւնը վերցնել, բայց որպէս կարգապահ և անձնուէր տղայ՝ ընդունեցի առաջարկը և առնելով ծրարը ճամբայ ընկայ, առանց մէկ ընկեր գիտնալու։ Ծպտուած էի որպէս մուրացկան։ Ամէն մէկ գիւղէ անցնելուս՝ փառք կուտայի Աստուծու որ այս տեղէն ալ ազատուեցայ։

Երեկոյեան ժամը 7ն էր, ես հասայ «Նորք» և անկէ շօշի ճամբան բռնելով վար իջայ Երեւան։ Արդէն մութ էր, ես կը մտածէի թէ որտե՞ղ երթամ կամ այս գիշեր որի՞ հետ լինեմ որ կարողանամ այս ծրարը ապահով տեղ հասցնել։ Երկար խորհելէ յետոյ ուղղուեցի դէպի Դամր Պուլաղ-ուր ծանօթ հայրենակից մը ունէի։

Ծեծեցի դուռը երկար մտածելէ յետոյ. բարեկամս բացաւ դուռը. բայց չճանաչեց ինձ և ներս չառաւ։ Խնդրեցի որ ներս առնէ։ Եւ երբ յայտնեցի իմ ինքնութիւնը, ուրախացաւ, թէեւ կը գտնէր որ իմ գալը վտանգաւոր է։

Նա պատմեց որ բոլշեւիկներ մինչև օրս դեռ ոչ մի նեղութիւն չեն տուած. ինչպէս կը ներկայացնէին, այնպէս չեն եղած։ Ինձ խորհուրդ տուաւ բարեկամս, որ մի քանի օր հոն մնամ եւ ինք կ'աշխատի ինձ գործ մը ճարել ու ամէն բան կը վերջանայ ։ Ես հարց ու փորձ արի ծանօթներու մասին և այդ գիշեր պառկեցայ բարեկամիս տունը։

Առաւօտ վեր ելանք, նախաճաշ ըրինք, բարեկամս գործի գնաց, ես էլ ինձ յանձնարարուած հասցէներուն գնացի։ Մէկ երկուսին գտայ փողոցի, վրայ, ժամադրութիւն տուէն ժամը մէկին։ Ես ներկայացայ և յանձնեցի ծրարը և նամակը, եւ խնդրեցի որ ինչ որ ընկերները ունին եւ տեղեկութիւնները՝ իրենց տրամադրութեան տակ ինծի տան, որ ես վերադառնամ։ Ինծի որոշ տեղեր և որոշ մարդկանց անուններ տուին որ նրանց տեսնեմ։ Իսկ նրանց տեսնելէ յետոյ - ըսին - մեզ քով եկուր. քեզ կը ղրկենք։ Ստացայ մի քանի հարիւր ռուպլի օրուայ ծախս և սկսայ ման գալ քաղաքի ամէն կողմերը, առանց ուշադրութիւն հրաւիրելու իմ վրայ։

Այնպիսի մարդիկ ազատօրէն կը պտտին որ ես ալ կը զարմանամ։ Ոչ ձերբակալութիւն կայ, ոչ ալ մարդասպանութիւն, միայն մի տասնեակ մինիստրներ բռնուած են փախելու ատեն եւ բերուած են, ինչպէս Օհանջանեանի խումբը և կարգ մը ուրիշներ։ Ես շարունակեցի իմ աշխատանքը ուրախ-ուրախ մէկ թաղէն միւսը, որ տեղ որ ինձ մատնանշած էին։ Ներկայացայ և իմ զեկուցումը բերանացի տուի, ի հարկէ միշտ ոգեւորելով որ շուտով կուգայ օրը, և մենք կը հասնինք մեր որոշած օրին։ Ներկայացայ մի խումբի որ կը բաղկանար 25 հոգուց և բոլորը Դրօի արտենարխտներն էին. կը բնակէին մի տան մէջ, որ կը բաղկանար 5 սենեակ և մէկ խոհանոցէ։ Նախապէս չվստահեցան ինձ որ ես եկած եմ որոշ մարդկանց կարգադրութեամբ, բայց վերջը վստահելով ինձ առաջնորդեցին ներս, ուր պատերէն կախուած էին հրացաններ, ձեռքի մետրալիօզներ, բօմբաներ, սնտուկներով փամփուշտ, լեփ լեցուն մի սենեակ ամբողջ զինարանի կը ծառայէր, ուրախութիւնս կրկնակի եղաւ։ Որ խումբին որ կը հանդիպէի, զինուած, պատրաստ է, բայց այս խումբը եզակի բան է։ Բոլշեւիկները եկած օրէն սրանք հոն քաշուած՝ պատրաստ կը սպասեն։ Այդ ատեն Դրօն և բոլոր զինուորականները դեռ ազատ իրենց պաշտօնի վրայ էին։

Ես գրեթէ իմ գործս լրացուցած էի, մի քանի օրէն պիտի մեկնէի, բայց ինձ յանձնարարեցին, որ գնամ Կոնդ և հոն Լեւոնն ու Սիմոն տեսնեմ։

Ես երկուքին ալ չէի ճանչնար, ինձ ընկերացաւ տղաներէն մէկը, որպէս զի առաջնորդէ և զիս ծանօթացնէ։ Ճանապարհին ընկերս ըսաւ թէ Կարօ Սասունին ալ եկած է Ալագեազէն։ Որպէս թէ Սասունին ըսած է, թէ մեր շրջանին արդէն պատրաստ՝ հրամանի կը սպասէ և ես եկած եմ որ կազմակերպեմ։ Ես ուզեցի անպատճառ տեսնել Կարօ Սասունին, բայց չյաջողեցայ։ Մենք հասանք Կոնդ։ Մեզ առաջնորդեցին մի պարտէզ, ուր Լեւոնը, Սիմոն և մի ուրիշ ընկեր կային։ Ծանօթացանք։ Գիշերը մնացի իրենց մօտ երկար խօսեցինք։ Սիմոն արդէն վճռած էր անպատճառ

գործը գլուխ հանել, բայց չէր յայտներ թէ ինչ գործ է։ Խնդրեցի որ ինձ ըսէ, յայտնելով որ ինձ հոս դրկած են որ ձեր գործին դիւրութիւն տամ։ Վերջապէս յայտնեց որ Աթարբէգեանին խփելու համար է որ հոս մնացած ենք և կը հետապնդենք, բայց ոչ մի օր յարմար առիթ չգտանք։ Ես Սինօնին հարցրի ապա իմ գործս ի՞նչ պիտի լինի։ Ինձ ըսաւ, որ դու ամէն օր մէկ անգամ մեզ պիտի հանդիպիս և քեզի ուր որ դրկենք կ'երթաս ու կուգաս։ Իսկ ես, — ըսաւ — Ռումանահպատակ եմ, միշտ կը պտտիմ և կը հետապնդեմ տեսնելու թէ ի՞նչ միջոցով կրնանք խփել, որպէս զի ժողովուրդը չվնասուի։ Ես ուխտեցի որ կատարեմ ինձ վրայ դրուած պարտականութիւնը։ Դուրս ելայ և անցայ քաղաք։ Սովորական մարդու պէս կը պտտէի և ամէն օր կը ներկայանայի։ Մի օր էլ գնացի որ Լեւոնը մինակ նստած օղի կը խմէր։ Ես էլ սկսեցի խմել, յանկարծ Սինօն եկաւ ուրախ-ուրախ. Լեւոնն հարցուց. «խեր լինի, ի՞նչ է որ ուրախ ես»։ «Տղերք ջան, — պատասխանեց, — այսօր յաջողեցայ մինչեւ Աթարբէգեանի քով լինել, այսինքն գրասենեակը և հետն ալ խօսեցայ»։ Լեւոնն ըսաւ.— «Վա՛յ էլ ինչո՞ւ չի զարկեր, այդպիսի առիթ էլ չի պատահի» Սինօն ըսաւ, որ դեռ յարմար առեն չէ և որոշ հրաման չառինք։ Այս յաջողութեան լուրը իմ միջոցով հասաւ տեղը։

Ես պատրաստուեցայ որ մեկնիմ։ Ինձ ըսին որ դու հիմա կրնաս մեկնիլ։ Սկսայ պատրաստուիլ, ունեցած չունեցածս հոն ձգեցի եւ գնացի հօրաքրոջս քով, որ կ'ապրէր Գէցպութովսկի փողոց։ Վերադարձիս, դեռ Աստաֆեան փողոց չհասած, երկու տղայ, մէկ աղջիկ դիմացս ելան և յայտնեցին որ ձերբակալուած եմ Չեկայի հրամանով։ Ինձ տարին թիւ 1 ուչաստկ, կոմիսէրը ներկայ չէր, իր օգնական Գ. Մէլքօեան հարց-փորձ ընելէ վերջ երկու օր պահեցին, երրորդ օրը փոխադրեցին կեդրոնական բանտ։

Յունուար 18ին էր, որ զիս ձերբակալեցին։ Եւ սկսաւ բանտը լեցուիլ ամէն օր, ամէն դասակարգի մարդերով։

Լուր հասաւ բանտը, թէ մահափորձ կատարուած է

Ս.Թարբէգեանի դէմ։ Իրարու նայիլ չենք կարող, լրտեսներ կը վխտան մեր մէջ, ամէն կամեր ժամէ ժամ կը սպասէ մահուան։ Խստութիւններ ամէն տեսակի։ Շատ շատեր ինչպէս ես, հացի կտոր չէինք տեսներ օրերով, իսկ շատեր ալ որ դուրսը բարեկամներ ունէին դրամի և կաշառքի ուժով հաց կը ստանային, անոնց թիւն ալ շատ փոքր էր։

Փետր. 3ին գիս կանչեցին Չեկան հարցաքննութեան։ Չէկայի մասին ոչ մի գաղափար չունէի։ Երբ կը հարցնէի բանտակիցներուս, անոնք կը խնդային վրաս եւ կ'ըսէին. «տղաս Չեկան ըսել է, գնալ ալ ետ չգալ»։ Հասանք Չեկան, զոյգ կառքով։ Ներս մտանք, նստած են մի քանի պաշտօնեաներ, ոչ մէկը կը ճանչնամ։ Նստած է նաեւ մի թաթար։

Առաջին հարցումը եղաւ.— Փախար և ինչո՞ւ վերադարձար, ո՞վ քեզ ղրկեց և ինչո՞ւ համար։

Պատասխանս եղաւ, որ ես զինուոր էի և մասնակցեր էի Մայիսեան ապստամբութեան և երբ իշխանութիւնը ձեզ յանձնուեցաւ, խօսքեր կը շրջէին թէ ով որ Մայիսեան ապստամբութեան մասնակցեր է, կը սպանեն. ատոր համար էլ ես փախայ մինչեւ Բաշգեառնի, մի 5 - 10 օր մնացի. լսեցի որ ոչ մարդ կը սպաննեն և ոչ կը բանտարկեն, վերադարձայ քաղաք, որպէսզի աշխատանք մը գտնեմ։ Բայց ձեր զինուորները գիս ձերբակալեցին։

Չեկայի նախագահը հարցուց.

— Դաշնակցակա՞ն ես թէ ոչ։

Պատասխանեցի.

— Դեռ իմ տարիքս չի ներեր որ դաշնակցական ըլլեմ։

— Ապա ինչո՞ւ փախար Ռուբէն փաշայի հետ։ Ի՞նչ կապ ունիս նրանց հետ։

— Ես ոչ մի կապ չունիմ անոնց հետ։

Այսպէս երկար բարակ հարցաքննելէ յետոյ հարցուց.

Կուզե՞ս քեզ ուղարկենք կոմկուսի դպրոցը, հոն սովորիս, ապայ դառնաս։

—Ոչ. պատասխանեցի ես, այլեւս չեմ կարող սովորիլ, մինակ կը խնդրեմ ինձ ազատ ձգել, ես ինչպէ՛ս դաշնակցականներուն ծառայել եմ, ձեզ էլ կը ծառայեմ։

— Գնա՛, գնա՛, ըսաւ նախագահը, դաշնակները կը գան, նրանց կը ծառայես։

Դուրս հանեցին, դրին գիս գոց կառքի մէջ եւ կրկին տարին բանտ։

Բանտի մէջ գտնուողներ զարմացան որ ես վերադարձայ, որովհետեւ այն հաւատը կար թէ ո՛վ որ Չեկա կ'երթայ ալ չի դառնար։

Գրեթէ բոլորն ալ լսած էին, որ մօտ օրէն ապստամբութիւն պիտի լինի եւ Երեւան պիտի գրաւեն։ Բայց հարց է, մենք ողջ պիտի մնա՞նք հոս, թէ ոչ։ Բոլորի համար մըտածմունք էր դարձել միջոցներ գտնել և մենք մեզ պաշտպանել բանտին մէջ։

Փետր. 11ին էր կամ 10ին, առաւօտեան ժամը 9 ին, ինձ կանչեցին նորէն Չեկան եւ ըսին - «կրնա՞ս երկու հատ կոմունիստ երաշխաւոր տալ, որ քեզ ազատ արձակենք»։

Յայտնեցի որ ոչ մէկը կը ճանաչեմ, թէ որ ձգէք, ձեր ուզած օրը կը ներկայանամ ձեզ։

Կէս ժամի չափ խորհրդակցելէ վերջ ինծի քարդ մը տուին, և պատուիրեցին որ ամէն առաւօտ պիտի ներկայանաս թիւ 1 ուչասկ եւ հոն ստորագրել տաս այս քարդը։

Ուրեմն ազատուած եմ։ Դուրս ելայ, խնդրեցի որ ինձ գործ մը հայթայթեն որ աշխատիմ եւ ապրիմ, այլապէս ի՞նչ պիտի լինի իմ վիճակը։ Աշխատանքի Պիւրօյի հասցէն տուին, հոն դիմէ ըսին, գործ կուտան։ Շնորհակալութիւն յայտնեցի եւ դուրս ելայ, փառք տալով Աստուծոյ։

Քաղաքը փոխուած էր բոլորովին, ահ ու սարսափ ամէն կողմ, ոչ ոք կը համարձակէր դուրս գալ տուներէն։ Յուսահատեցայ։ Շուկներ ամէն կողմ, թէ ամէն կողմ ապըստամբած է եւ միայն Երեւանն է բոլշեւիկներուն ձեռքը։

Կը քալէի ամայացած փողոցները, երբ ինձ հանդիպեցաւ ռամկավար Նշան Յակոբեանը, մտաւորական երիտասարդ մը, որ սկսաւ հարցու փորձել գիս խորհելով որ ես որոշ կապեր կ'ունենամ։ Յայտնեցի իրեն որ բանտէն նոր եմ ազատեր և ոչինչ չեմ գիտեր, ոչ մէկ կապ չունիմ, չեմ էլ ուզեր ունենալ։ Չհաւատաց։ Եւ երբ կը բաժնուէինք

ըսաւ. — «Եթէ ս եւ է գործ պիտի կատարէք կրնաք բաժին մըն ալ հանել ինծի»։

Իրիկունը նստած էի հօրաքրոջս տունը, երբ պատաւ մը ներս մտաւ եւ հարցնելէ յետոյ, թէ ո՞վ եմ բանտէն նոր ազատուածը, յայտնեց, որ տղաքը կ'ուզեն զիս տեսնել Գալուստ Էյնաթեանենց տունը։

Դուրս ելայ եւ հանդիպեցայ տղաներուն, որոնք յանձնարարեցին որ այսօր իսկ բոլոր խումբերուն հետ կապ պիտի պահեմ եւ անմիջապէս պէտք եղած ատեն լուր պիտի հասցնեմ։ Խումբերու տեղեր ինծի բացատրեցին։ Առաջին անգամ Կոնտի խումբին գնացի, տեսնուեցայ եւ յայտնեցի որ փետր. 17ի գիշերը անպատճառ քաղաքը եւ կառավարութիւնը մերն է վերջապէս։ Լուրերը կը հաղորդուէին Փրկութեան Կոմիտէէն։

Զմռնամ ըսելու որ, ամէն առտու ժամը 9ին կ'երթայի եւ քարդս ստորագրել կուտայի։

Ինծի հանդիպեցաւ կրկին Նշան Յակոբեանը, կրկին խնդրեց զէնքը մասնակից ընել մեր գործերուն։ Հաղորդեցի մարմնին, որ ինծի յանձնարարեց գտնել զայն եւ իրենց մօտ ղրկել։

Հրամանը մինչեւ կէսօր կատարեցի եւ Պ. Նշան Յակոբեանը Դամըրպուլաղի խումբին յանձնեցի, յայտնելով որ փետր. 17ի գիշերը եռագոյնը կը ծածանի քաղաքին վրայ, իսկ մինչ այդ իրենք կրնան օգտագործել Պ. Նշանը, որ Ամերիկացիներու պաշտօնեայ ըլլալով կրնայ քաղաք իջնել եւ լուրեր բերել։

Փետր. 14ին քաղաքը գրեթէ պաշարուած վիճակի մէջ էր։ Ոչ ոք կրնար փողոց ման գալ, ամէն մէկ քայլափոխիդ պրոպուսկ կ'ուզեն, ամէն մարդ գիտէր, թէ շրջանները ապստամբութեան պլոշ պարզած են։ Ես օգտուելով ձեռքիս քարդէն՝ ազատօրէն ման կուգայի ամէն տեղ։ Իրիկունը վերադարձայ, տեսածներս պատմեցի կազմակերպիչ մարմնին։ Ինծի վրայ պարտք դրին, որ այսօր իսկ Զանգի Բասար պիտի երթամ և Ալլանին լուր և հրահանգ տանիմ, որ Փետր. 17ի գիշերը յառաջանան մինչեւ Զանգու և միա

կողմէ Շնգաւիթ - Նորագաւիթ, բայց մինչեւ որ քաղաքէն չսկսի, չպիտի յարձակին։ Որոշուած է որ յարձակումը քաղաքէն սկսի յետոյ դուրսէն յարձակին։

Այս պաշտօնական հրամանը նոյն իրիկունը հասցուցի Ջանգի Պասար, Հաճի Էլեազ գիւղը Ասլանին եւ Սիմոնին։ Գիշերը նրանց քով անցուցի, առաւօտեան ժամը 8ին Երեւան հասայ։ Երեւան այն ատենները հասեր էր, որ տղամարդ չէր տեսնուեր փողոցին մէջ. ամէն քայլափոխին պահակներ դրուած էին, տղամարդ տեսածնուն պէս տոկումէնտ կ'ուզէին։ Զեկայէն ունեցած քարդս բռնած ձեռքս ամէն քայլափոխի ցոյց տալով կը քալէի։ Վերջապէս հասայ որոշուած տեղը, ուր մարմինին յանձնեցի Ասլանի ստորագրութիւնը, որ կը յայտնէր ստացած հրահանգի մասին։

Յատուկ մարմինը ինձ դառնալով ըսաւ. - Քեզ յանձնըւած գործերը մինչեւ օրս յաջողութեամբ տարած ես։ Վերջին օրն է, ուրեմն՝ վերջին գործը։ Պէտք է Դամըր-Պուլաղի խումբը փոխադրուի Մ'ալականսկի փողոց, բանտի մօտը։

Ես հարցուցի - Ի՞նչ միջոցով պէտք է փոխադրել 22 տղաներ զինուած եւ հսկայական ռազմամթերքով։ Դամըր Պուլաղէն մինչեւ Մ'ալականսկի, առնուազն 20 վայրկեանէն աւելի կը տեւէ, ի՞նչպէս պէտք է տանիլ որ մարդ չտեսնայ, մանաւանդ որ ամէն քայլափոխին պահակներ դրուած են եւ ձիաւոր ոստիկաններ կը շրջին։ Անկարելի է, մանաւանդ որ կը հրամայէք թէ եթէ բռնուիք ալ չպիտի զինադրէք։ Յետոյ կտրուկ կերպով յայտարարեցի, որ կ'երթամ, կը կատարեմ ձեր հրամանը, այն պայմանով որ եթէ բռընըւելու վտանգին առջեւ գանք, մենք կը սկսինք։ Հրամայեցին ինձ անցնիլ գործի եւ ժամանակ չկորսնցնել։

Արդէն բոլոր խումբերուն եւ զանազան մարդկանց լուր տրուած էր որ ժամը երեքին պէտք է սկսի։ Առաջին անգամ սկսելու համար նշանակուած էր Սուրբ Սարգիսի խումբը, անկէ յետոյ ամէն կողմէ պիտի դուրս գային եւ ամէն խումբ իր թաղամասի վրայ պիտի կատարէր իր պարտականութիւնը։

Թէեւ անտանելի էր ինծի համար այդպիսի գործի մը մէջ ինկնել, բայց վերջին անգամ չուզեցի խուսափիլ իմ վրայ դրուած պարտականութենէն։

Գնացի։ Երեկոյեան ժամը 8ին տղաներուն հետ ճաշեցինք։ Դր. Նշան Յակոբեանն ալ հոն էր։ Տղաներուն յայտնեցի հրահանգը։ Տղաները իրար անցան և երդուեցին որ իրենք կը սկսին եթէ իրենց հանդիպող լինի։ Որոշուեցաւ դուրսը ելնել հետեւեալ ձեւով.— Ես՝ առանց զէնքի, 20 քայլ յառաջ պիտի քալեմ. 3 հոգի ինձմէ 10 քայլ ետ, իսկ մնացած տղաներն ալ որպէս տարբեր՝ խմբով պիտի քալեն։ Եթէ հանդիպող լինի ինծի, ետեւէս երեքը խումբին լուր կը հասցնեն, եթէ կրցան խուսափիլ լա՛ւ, եթէ ոչ կը կռուինք։ Դուրս ելանք. ժամը 10նէր, ես առաջ անցայ. բաւական տեղ կտրեցինք, հասայ մինչեւ Պէյպուտովիկի փողոց՝ Անգլիական որբանոցին քով՝ կամուրջին վրայ։ Ահա բոլշեւիկեան ձիաւոր պահակը կանչեց.— Կանգնիր..

Ես ետեւս նայելով բարձր ձայնով ըսի,— Խեղճ եմ, ինծի մի զարնէք, տուն կ՚երթամ։

Զորս կողմս ձիաւորներ շարուեցան։ Երեք հոգի վար իջան թուղթ պահանջեցին։ Երբ քարդս ներկայացուցի պոռալով ըսին,

—Չե՞ս գիտեր եւ չե՞ս կարդացեր որ ժամը 8էն վերջ արգիլուած է դուրս գալ, եթէ հիմա քեզ խփեն ոչ մէկը պատասխանատու չէ։

Ըսի խեղճուկ ձայնով որ բարեկամիս տունն էի, հոն ճաշեցի ուշացայ, հոն տեղ չկար որ պառկէի դուրս ելայ, ուշացայ։

—Ետեւէդ եկող մարդիկը ո՞վ են, հարցուց անմիջապէս։

—Անոնք ալ ձեզ պէս պահակներ են, պատասխանեցի. անոնք ալ գիս բռնեցին եւ քննեցին, «դէհ, գնա շուտ, դուրս մի մնար» ըսին:

Այս ձեւով տղաները օգտուելով իմ անոնց հետ ունեցած խօսակցութենէս, կարողացան խոյս տալ պարտէզի մը մէջ եւ հոն ծառերուն տակ պատսպարուիլ։ Վտանգը անցաւ։

Պահակախումբն անցնելէ յետոյ, ետ դարձայ, կամուրջին տակ գտայ երկու տղաները. գտանք միւսներն ալ եւ եզրակացուցինք որ այս ձեւով անկարելի է հասնիլ նըշանակուած տեղը։

Ետ դառնալ ալ անկարելի էր։ Բոլորս հաւաքուեցինք կամուրջին տակ եւ ջուրին մէջէն անցանք մի ծանօթ եւ շատ մօտիկ բարեկամի փոքրիկ պարտէզին մէջ։ Տղաքը սպասեցին, ես մօտեցայ դրան եւ ծեծեցի. բարեկամս դուրս եկաւ, խնդրեցի որ տղաներուն տեղ տայ։ Բարեկամս ուրախութեամբ տեղ տուաւ, տղաները տեղաւորուեցան առանց վնասի։ Բարեկամէս խնդրեցի որ ինծի միւս փողոցն անցընէ ուր Մեսրոպ Ջանօեանի խումբը կը գտնուէր, պէտք էր անոնց հետ յարաբերութեան մտնել, որովհետեւ անկարելի էր մեր նշանակած տեղը հասնիլ։ Բարեկամս ապահով զիս միւս փողոցն անցուց. Մեսրոպի խումբը նստած կը սպասէր հրամանի։ Կարծեցին որ հրամանը տարած եմ։ Պատմեցի եղելութիւնը։

Մեր խումբը միացուցինք Մեսրոպի խումբին։ Ժամը 3ն է։ Տղաները ամբողջ կազմ ու պատրաստ կը սպասէին։

Ժամը 4ին տրուեցաւ յարձակման նշանը։ Մեր խումբը յարձակեցաւ Ներքին գործոց նախարարութեան վրայ։

Բոլշեւիկները փողոցներուն մէջ զրահապատ օտոմօպիլներով կարկուտի պէս գնդակ կը տեղային։ Սկսանք գործածել ռումբեր, մինչեւ որ յաջողեցանք անձնատուութեան ենթարկել Ներքին գործոց նախարարութեան պահակները։ Քաղաքը երկու մասի բաժնուած կը կռուէր, մինչեւ որ դուրսի ուժերը հասան եւ քաղաքը գրաւուեցաւ։

Առտուան ժամը 8ուկէսին Փարլամէնտի շէնքէն Փըրկութեան կոմիտէի նախագահը կը ճառէր, երբ անդին զինուորները զբաղած էին թալանով։

Ահա իմ մասնակցութիւնը մինչեւ Փետր. 18ը, որմէ յետոյ մինչեւ Ապրիլ 2 եղբայր եղբօր ձեռքով թափեցինք քանի հազար հայու արիւն։

ՀԱՅԿՕ

(Աբգար Կարապետեան *Լիօն*)

«Ամրոց» Յունիս, 1934

Արգար Կարապետեանի (Հայկօ) վկայութիւնը կուտանք ամբողջութեամբ, թէեւ անոր վկայութեան հետագայ մասը կը վերաբերի Փետր. 18ի ապստամբութենէն մինչեւ Ապրիլ 2ի շրջանին։ Այդ նմոյշը անոր համար միայն, որ Փետրուարեան ապստամբութեան պատճառին ամբողջութեան հետ ընթերցողը ծանօթանայ նաեւ անոր իբր հետեւանք՝ աւերածութեան։ Մեր Բ. հատորին մէջ այդ աւերածութեան ու արիւնահեղութեան մասին պիտի տանք ամբողջական մէկ գլուխ, որ Վրացեանի և Նժդեհի բերաններով պիտի պատկերացնէ այն տակնուվրայութիւնը, խուճապը, փախուստը եւ քսան հազար հայորդիներու կորուստը հայ հողի վրայ, հայու ձեռքերով, Ալեքսանդրապոլ նստած Գարաբէքիրի և Երեւան նստած Բէհաէտտին Շաքիրի աչքերուն առջեւ, երբ միւս կողմէ փակուած էին Մոսկուայի և Լօնտօնի քօնֆէրանսները։

ԵՐԵՒԱՆԷՆ ԴԷՊԻ ԹԱՒՐԻԶ

(ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ՕՐԵՐԷՆ)

Երբեք չպիտի մոռնամ Փետրուարեան ապստամբութեան վերջին օրերը։ Մարտ 25էն սկսեալ Պէօյիւք Վէդիի ճակատին վրայ՝ մենք և բոլշեւիկները դէմ դիմաց կը խօսէինք իրարու հետ։ Եւ որովհետեւ անոնք ծանօթ էին մեզ, ինչպէս մենք իրենց, առաւօտները երբ լոյսը բացուէր, մենք կը կանչէինք «բարի լոյս ձեզ, դաւարիշ — ընկերներ», անոնք կը պատասխանէին «բարեւ ձեզ, դաշնակ ընկերներ»։ Զինուորներս սորվեցինք պատգամաւոր ղրկել անոնց քով, պայմանով որ երաշխաւորեն զանոնք ապահով վերադարձնել։ Այս մաքով երկու ընկերներով գնացինք Խնկոյին քով, որ ձախ թեւի մեր պաթայոնի հրամանատարն էր, և յայտնեցինք մեր մտադրութիւնը։ Խնկօն

բարկացաւ և մերժեց նման միտք մը։ Վերադարձանք մեր դիրքերը և սկսանք իրարու հետ նորէն խօսիլ։

Մենք անոնց կ՚ըսէինք. «Դուք չէք ամաչեր, որ օտարներու թեւի տակ մտած՝ ձեր հարազատ ազգի զաւակները կը կոտորէք»։ Իսկ անոնք կը պատասխանէին. «Ո՞նչպէս հայ ազգը պիտի ներէ, երբ դուք հայ ազգի դարաւոր ոսոխը՝ Թուրքը ձեզ օգնութեան կը կանչէք, և կը մոռնաք Թուրքին ձեռքով թափուած մէկ միլիոն անմեղ արիւնը։ Հիմա ըսէ՛ք, մե՞ղ է ամօթ թէ ձեզ»։ Եւ կ՚աւելցնէին. «Բայց ձեզ չի յաջողուիր, եթէ նոյն իսկ Համիտն ալ օգնութեան կանչէք։ Մենք ձեզ կ՚ըսենք որ մի չարչարուիք, մի խաբուիք ձեր աւազակ խմբապետներուն, անոնք իրենց կեանքի փրկութեան համար ամբողջ Հայաստանը աւերակ պիտի դարձնեն եւ ապա հեռանան։ Վստահ եղէք որ ձեր օրերը համրուած են, շուտով պիտի ձգէք Հայաստանը պիտի զղջաք այն ատեն, բայց ուշ պիտի ըլլայ»։

Յաճախ այսպէս կը խօսէինք դէմ դիմաց։ Եւ օր մը նշանակեցինք երկու տղայ, երկու հոգի ալ անոնք նշանակեցին։ Համաձայնութեան եկանք, որ 20 քայլ անոնք գան, 20 քայլ մենք երթանք և կէս ժամի պայմանով իրարու հետ խօսինք, աշխատելով համոզել որ անոնք ճակատը լքեն և մեզ միանան։

Համաձայնեցանք, հաւաքեցինք մի քանի սուփ սիկարէթ, մի քանի հատ պահածոյ, մի քանի փունտ ճերմակ հաց, որպէսզի անոնց հաւատացնենք թէ մենք ամէն ինչ ունինք և մեր զօրքը ապահով է։

Մեր տղաները առաջացան, անոնց կողմէն ալ առաջացան և ճիշդ մէջտեղը իրար հասան։ Բարեւելէ յետոյ՝ բոլշեւիկ տղաները լալով սկսան խօսիլ, թէ այս ի՞նչ է, օրական քանի քանի տասնեակ զոհ կուտանք և կորսնցնողը միայն հայն է, ասոր վերջ ե՞րբ պիտի դրուի։ Կ՚ըսեն. «Անկեղծ հայու խօսք, անտեղի է ձեր իրար անցնիլն ու ոգեւորուիլը, երեք օր վերջ պիտի փախիք, վստահ եղէք, որ երեք օր վերջ ալ հոս չէք կրնար կենալ, բայց

մէկ խօսք, կ՚ուզէք կատարեցէք, կ՚ուզէք ոչ, այս դժբախտութեան պատասխանատուութիւնը մի քանի մարդկանց վրայ է, որու 20 հազարէն աւելի զոհ տուաւ հայ ժողովուրդը։ Հիմա ձեզ դժուար կուգան այս խօսքերը, բայց երբ զգաք այս ծանր վէրքը, որ տրուեցաւ հայ ժողովուրդին, այն ատեն յիշեցէք և մի ներէք անոնց և թոյլ մի տաք որ կարողանան կրկին անգամ հայու անունով հրապարակ գալ և նորանոր զոհեր տան հայ ժողովուրդէն»։

Մենք, որ յատուկ պատրաստուած տղաներ դրկեր էինք համոզելու զիրենք, ձեռնունայն բայց յուզուած վերադարձան, երկու կողմէ բաժնուելով իրարմէ համբուրուելով։

Երբ տղաները պատմեցին իրենց լսածները, սկսանք խնդալ և պոռալ անոնց. «Երեւի ձեզ համար երեք օր մնա-ցած է. կը տեսնուինք»։

Խօսակցութիւնը չվերջացած հրաման եկաւ որ ժամը 3ին պիտի յարձակինք Պէօյիւք-Վէդիի վրայ։ Զինուորը պատրաստուեցաւ և արագահարուածները սկսան կրակել՝ իսկ զինուորը յառաջացաւ։ Մէկ ժամ անընդհատ կռուելէ վերջ տասը հատ զոհով ետ դարձանք մեր դիրքերը, ի հարկէ զոհեր տուին նաեւ անոնք։

Դարձանք դիրքերն առանց արդիւնքի։ Կէս ժամ յետոյ անոնք կանչեցին մեզ. «Հերիք է, պարոններ, ձեր երկու օրը մնաց, մի նոր զոհեր խլէք ոչ մեզմէ ոչ ձեզմէ, երկուքս ալ հայ ենք։ Մի կռուիք մեզ դէմ հաւատալով մաւզերիստ խմբապետներու և մինիստրներու»։

Մենք, ի հարկէ, աւելի կոպտօրէն կը պատասխանէինք։ Իսկ այս խօսակցութիւններուն վերջ տուաւ Խնկօն թոյլ չտալով որ իրար հետ խօսինք այսպէս։

Ճիշդ այդ օր սաւառնակ մը անցաւ մեր վրայէն և գնաց Պրանտէրովի թրէնին առջեւ իջաւ։

Նախապէս կարծեցինք որ մեր օդանաւն է, որովհետեւ Երեւանի մէջ տունէ տուն բէնզին կը հաւաքէին որ օդանաւ հանէին՝ բայց երբեք չէինք մտածեր որ տուներէ հաւաքուած բէնզինով օդանաւ կրնա՞յ թռիլ և կը զարմա-

նայինք: Յետոյ հասկցանք որ բոլշեւիկներու սաւառնակն է եղեր:

Առաւօտ՝ ժամը 7ին, արդէն բոլշեւիկ տղաները կանչելով ըսին.

— Կը զգուշացնենք որ պատրաստուիք և ձեր գիրքերը ճշդէք, լրացն ձեր օրերը, որ կուզէք ալ փախիք:

Մեր պատասխանը եղաւ հայհոյանք:

Ես այն օրը հրաման առի եւ եկայ Երեւան: Ի՞նչ տեսնեմ, քաղաքը իրար է անցեր, Փարլամէնտի շէնքը կ՚երթայ ամէն մարդ, ժողով, բանախօսութիւն: Ես ալ գացի: Զօրակոչ է: Զէնք բռնողը դէպի ճակատ յայտարարուած է: Կիները պէտք է լինին քաղաքապահներ: Երեւանը վտանգի տակ է: Վաշտ վաշտի ետեւէ կը դրկուէին դէպի ճակատ, մինչեւ լոյս ոչ ոք չէ կրցեր քնանալ:

Գնացի Դաշնակցութեան Տունը, տեսայ որ բոլորը կը պատրաստուին փախչելու: Զարմացայ. «Դուք կը պատրաստուիք փախելու, իսկ միւս կողմէ ալ զինուոր կը ղրկէք ճակատ» . . .

Արշակ Սահակեան գիս սաստեց. - «Հոգի՛ս, այլեւս փըրկութիւն չիկայ. ռուսական բանակն է որ Ախտայի վրայով կուգայ, պէտք է փախչիլ և չընկնիլ նրանց ձեռքը, բոլորս սաղ - սաղ կը մորթեն»:

Նոր վերյիշեցի Պէօյիւկ Վէդիի բոլշեւիկներու ըսածը, թէ մեր օրերը լմնցած են:

Ես ալ սկսայ պատրաստուիլ, գիշերը արդէն շատեր քաշուած էին: Մէկ շաբաթ առաջ արդէն ռազմամթերք, ուտեստեղէն փոխադրած էին Բաշգեառնի և փախչողներ ուղղակի հոն կ՚երթային: Այդ գիշեր Հայաստանի վալութան ձիերով փոխադրուեցաւ, մինչև առաւօտ մինիստրները փոխադրութեամբ զբաղած էին:

Լոյսը բացուեցաւ, մէկ հատ մինիստր չկայ, մինակ յայտարարութիւն մը փակցուած է պատերուն, որ կ՚ըսէ.— «Հայ ժողովուրդ, քու գլխի ճարը տես: Մենք կը հեռանանք, ուզողը կը հետեւի մեզ, մնացողին պատասխանատու չենք»:

Ժողովուրդը խումբ-խումբ կը հեռանայ քաղաքէն, մաս

մը դէպի Էջմիածին և Սարդարայի կամուրջը՝ Թուրքին ապաւինելու, մաս մըն ալ դէպի Բաշգեառնի: Քաղաքը ամայացած էր:

Մենք ալ, երեք ընկեր, ձիերով ձգեցինք քաղաքը, այն ատեն, երբ բոլշեւիկները արդէն Քանաքեռէն վար կ'իջնէին:

Անոնք չհասած՝ տեղական կոմիւնիստները արդէն կարմիր դրօշ քաշեցին եւ մենք քաղաքէն հեռացանք ժամը մէկին: Քիչ մնաց որ կայարանի մօտ մեզ բռնէին: Գնացինք մինչեւ Դոլկ, ուր մեր զինուորներէն կային, անոնք ալ պատրաստ փախչելու: Միասին գիշերով ձգեցինք Դոլկը եւ իջանք ուղիղ ճանապարհի վրայ. Ես եւ երկու ընկերս միշտ առանձին կ'երթայինք. Ճամբան ցեխոտ, անձրեւով ու ձիւնով շաղախուած: Յանկարծ ձիերը կանգ առին: Քանի մը մարդիկ նկատեցինք, վար ցատկեցինք ձիերէն եւ կանչեցինք, ձայն տուին եւ մօտեցանք, որ Հայր Աբրահամը, Սամթօն, Մարօն եւ իրենց հետ մի ուրիշը, ճամբան կորսնցուցած, յոգնած մնացած են, եափունջին փռած՝ իրար վրայ պառկած են: Ըսի. «Հայր Աբրահամ, հիմակուընէ որ յոգնեցաք, վերջը ի՞նչ պիտի ընէք»: Խնդալով պատասխանեց. «Տղաս, շատ մութն է, ճամբան կորցրինք, ստիպուեցանք նստելու, մանաւանդ երկու օրիորդները չեն կարող քալել, մինչեւ Բաշգեառնի հասնինք, այնտեղ մի կերպ կը խորհինք»: Վեր կացան. մեր ձիերը տուինք իրենց մինչեւ հասանք Բաշգեառնի:

Առաւօտ էր, ժողովուրդը լեցուած է իրարու վրայ: Զինուորը յոգնած, իսկ տեղացիները՝ կ'երթան-կուգան խօսք նետելով. «Վախկոտներ, ձեզ հաց չպիտի տանք, չկրցաք պահել Երեւանը»: Երկու օր հոն մնացինք, զինուորները դասաւորեցին, ճակատ ղրկեցին նորէն, իսկ ժողովուրդը անհաց մնացեր է դռները:

Երկար խորհրդակցելէ վերջ սկսան գարի բաժնել ժողովուրդին, որ քարէ երկանքներով կ'աղար և հաց կը շինէր: 4-5 օր յետոյ լսեցինք որ զօրավար Սմբատը եկած է Խարապա Քօթանլու:

Քանի մը խօսք Զօր. Սմբատի մասին։ Զօրավարը վիրաւոր. հազիւ ոտքի վրայ կրնար կենալ, կառքով ճակատ բերին, ուրկէ ազի տաճկահայ երիտասարդութիւնը ոգեւորեն և այդպէս ալ եղաւ։ Այն օրերուն մեծէն փոքր զօրավարին կը խոնարհէին։ Լսեցինք զօրավարին գալը Խարապա Քօթանլու, ուր բանակով կը սպասէ ժողովուրդին, իսկ Բաշգեառնիցիներ և կարգ մը խմբապետներ ժողովուրդին առջեւ կեցած չէին ձգեր որ Բաշգեառնի մտնէ։

Յաջորդ օրը բոլշեւիկները բռնեցին ամբողջ լեռնաշղթան և քանի չորս ժամ կարկուտի նման կրակեցին, գիշերը լուսարձակ կը ձգէին մեր զինուորներուն վրայ արագահարուածը մաղելով։ Զինուորը յուսահատած էր, մէկին զէնք կար փամփուշտ չկար, միւսին՝ փամփուշտ կար, զէնքը չէր գործեր։ Անօթի, ցուրտ և ձիւն, և միջոց չունինք. այդ օրը դիմացանք առնուազն 100 զոհ տալով։ Երկրորդ օրը բոլշեւիկները գրաւեցին մեր Թիկունքը և ամբողջ բանակն ու ժողովուրդը գերի պիտի բռնէին։ Մենք քաշուեցանք Բաշգեառնի։ Ժողովուրդը խուճապահար չի գիտեր որ կողմ փախի։ Նոր զոհերով հասանք մինչեւ գետը, կամուրջ չկայ, մէկ բարակ փայտ և այդ փայտի վրայով պիտի անցնիս, մէկը կ'անցնի, տասը ջուրին մէջ կ'իյնայ, Վերջապէս անցանք, ցուրտը այնքան սաստիկ է. որ բոլորը կը սառին։ Քալելու կարողութիւն չկար, շատեր մնացին, շատեր մի կերպ հեռացան. կամաց կամաց հասանք մի աւերակ Թուրքի գիւղ, ուր Սմբատի բանակն ալ հասաւ։ Այդ գիշեր մի քանի ձի, էշ մորթեցին և բաժնեցին զինուորներուն և ժողովուրդին, առաւօտուն շարժեցանք, բայց ձգեցինք տասը հատ Վանեցի երիտասարդներ, որոնք 3-4 օր հաց չուտած և ցրտալար սառած մնացած էին։ Այլեւս ամէն մէկը ինքն իր համար, ինքն իր գիւղացիով ու քաղաքացիով։ Զինուորները Թիերով ճամբայ կը բանային որ ժողովուրդը անցնէր։ Իրարու ետեւէ ճամբուն վրայ կը լքուէին Թնդանօթ և արագահարուած։

Հասանք Դարալագեազ, խմբապետ Նապօնի աշ-

խարհը, ուր կը խորհէինք թէ պիտի կրնանք պատառ մը հաց ճարել, բայց տեղի բնակչութիւնը այնպէս վերա-բերուեցաւ որ մենք ալ զղջացինք մեր բոլշեւիկ չդառ-նալուն, անգամ տաքնալու թոյլ չէին տար, որ թոնիրի քով մօտենայինք կամ ախոռները մտնէինք, վերջապէս գիւղէ գիւղ անցանք, մինչեւ որ Ծապօնի մայրաքաղաքը Թէշքէշքանդ հասանք։ Հոն մէկ-մէկ կտոր հաց ճարե-ցինք մեր վրայի հագուստները տալով։

Ծապօնը հրամայած էր որ եկող զինուորներուն և ժողովուրդին տեղ չի տրուի։ Մէկ երկու օր հոն մնալէ վերջ օր մը հաւաքեցին մեզ հրապարակին վրայ ճառ խօ-սեցան և նորէն սկսան կազմակերպել զինուորները և պաշտ-պանել Դարալագեազը։ Զինուորը սակայն իր փորը կշտա-ցնելու մասին կը մտածէր։

Մի կերպ կրցան երկու երեք վաշտ ճակատ ղրկել, իսկ մնացածները ցրուած՝ կը քաշուէին դէպի Լեռնահա-յաստան, Մեր վաշտը գնաց ճակատ, բայց հազիւ երկու երեք օր կրցանք դիմանալ։ Իջանք գիւղերը, ուր ժողո-վուրդը անտէր անտիրական մնացեր էր։ Բոլորը կը յու-սային Նժդեհի երկրին մէջ պատառ մը հաց գտնել և գլուխն առնողը կ՚երթար դէպի հոն։

Ծապօն ու զինուորները մեզմէ առաջ անցան։ Նշա-նաւոր էր Ծապօնի անցքը, 10 հատ ձի և ջորի բեռցած ամ-բողջապէս գորգ եւ տան կարասիներ, կինն ու քենին վը-րանները նստած. տասի չափ զինուորով շրջապատուած, ինք-քըն ալ ձի հեծած՝ կը հեռանար յաղթութենէ մը ուրախ դարձող զօրականի մը պէս, Տեսանք նաեւ Ծապօնի լաւ-տարկեալները, որ կը քաշքշուէին կմախք դարձած. ամէն կէս ժամի մէկ քանիները կը մնային ճամբան, մինչեւ Գա-ղար Չայ բոլորն ալ ամբողջապէս փճացուցին։

Գաղար Չայի կամուրջին վրայ մեր դէմ գտանք տաս-նեակ մը զինուոր եւ սպայ, որ հրամայեց զինաթափուիլ։ Մենք մերժեցինք։ Մեր զինումը քօմէնդանտին անցաւ ի զուր։ Ժամը 11ի ատենները անցաւ զօրավար Սմբատը ու երբ իմացաւ որ Նժդեհը հրամայած է զինաթափ ընել

անոնք որ միայն իրենց զէնքերով կրցեր էին մինչեւ այստեղ հասնիլ, ձին քշեց քօմէնտանտին մօտ եւ հրամայեց հեռախօսել Գարեգինին.— Տասը րոպէ ժամանակ, բանալ ճամբան ժողովուրդին առջեւ կամ կը յարձակիմ։

Այս սպառնալիքով միայն ժողովուրդին առջեւ բացուեցաւ ճամբան դէպի ռուս Մալականի գիւղ մը։

Այստեղ կրկին ուզեցին կազմակերպել զինուորը կռուելու համար, բայց զինուորը մերժեց։ Փորձեցին թրքահայ քանի մը զինուորականներ անուանել իրենց մէջ ղեկավարելու համար թրքահայ երիտասարդութիւնը։ Բայց ի զուր։

Զօր. Սմբատ մերժեց կռուիլ այլեւս բոլշեւիկներուն դէմ բաւ համարելով անդարմանելի կորուստը, որ Նժդեհ ու քանի մը մինիստրներ պատճառեցին հայ ժողովուրդին։ Անոնք սկսան խնդրել մեր զինուորականներուն որ ձեռք քաշուիք, գոնէ մի յայտարարէք, որպէսզի ժողովուրդը չյուսահատի, եւ նամանաւանդ Նժդեհի զինուորները չյուսալքուին։ Այնպէս ալ եղաւ։ Երրորդ օրը ռուսահայ զինուորը սկսաւ քաշուիլ յայտարարելով որ Սմբատի բանակը պիտի երթայ Գողթանի ճակատը։ Իսկ ռուսահայ զինուորները, ընդամէնը 300ի չափ, Կուռօյի եւ Խնկօյի հետ միասին Սիսիանի ճակատը պաշտպանելու։

Մենք հեռացանք օրական մէկ գիւղ հասնելով, ճամբու երկայնքին ոչ հաց տուող կար ոչ բարեւնիս իսկ առնող։ Իսկ մեզ հրամայուած էր բռնութեան չդիմել։

Ու այսպէս, ո՛վ մատանի կամ ոսկի ունէր, պատառ մը հաց կը գնէր, ով չունէր կ'երթար անօթի կ'իյնար սովամահ. ինչպէս մեռան շատ շատեր, մէջն ըլլալով իմ հօրեղբօր որդին եւ իր 13 տարեկան տղան. երկուքն ալ անօթի կը մեռան սարի գլուխը, ուժ չունենալով մինչեւ գիւղ հասնելու։ Արդէն մեռած էին եւ իմ գործը եղաւ զանոնք թաղել։

Զինուոր եւ ժողովուրդ անտէր կ'երթար իր բախտին, ամէն քայլին կողոպտուելով։ Շապիկ-վարտիքով մնացողներ շատ էին այլեւս բան մը չունենալով պատառ մը հացի։

Մեր ճամբուն վրայ Մեսրոպ Ճանօնեան, Արմենակ Պետրոսեան եւ ես հանդիպեցանք Ռուբէն Փաշային։ Ան թիկնապահներով կուգար, մենք յոգնած՝ նստած էինք։ Մօտեցաւ, ոտքի չելանք։ —«Ո՞ւր կը փախիք, դասալիք սրիկաներ, ձեզ բոլորդ պիտի գնդակահարեմ...» պոռաց Ռուբէն փաշան։

— Ռուբէն, քաշու՛է, գնա՛, քանի դեռ ոտքի վրայ կանգնած կը մնաս, պատասխանեց լուսահոգի Արմենակը։

Վերջապէս հասանք Մեղրի։ Ռուբէն փաշայի տիրապետութեան շրջանը։ Այստեղ մենք կրեցինք մեր պատիժը Ռուբէն փաշայի առջեւ ոտքի չկանգնելնուս։ Մեզ մերժեցին ոչ հաց տալ ոչ ալ տեղ։ Փաշան այդպէս էր ուզեր։

Ձմեռայ այդտեղ ալ։ Վերջապէս հասանք Արաքսի ափ։ Ժողովուրդը թափուած խրարու վրայ կը սպասէր որ օր առաջ անցնի միւս ափը, Պարսից հողը, յուսալով ազատիլ այս տանջանքէն։

Խեղճ ժողովուրդ,

«Փրկութեան կոմիտէ»ի նախագահ՝ Վրացեանը գացած է արդէն, իբր թէ կարգադրութիւններ ընելու համար։ Ան ապահով է այլեւս պարսկական հողի վրայ, Շաբաթներ կ'անցնին ժողովուրդը կը սպասէր Արաքսի ափին, օրական 10-15 զոհ տալով։

Ռուբէն փաշան՝ նստած Մեղրի կահաւորուած սենեակի մէջ, օրական մի քիչ գարի բաժնելու արտօնութիւն տալով կը գոհանար, իր կեանքն ու ունելիքը ապահոված։ Իսկ Մեղրիէն կուգային մէկ-մէկ հացի փոխարէն ժողովուրդին վերջին ունեցածն ալ առնելու։

Վերջապէս եկաւ հրամանը կարգադրութեան, որով ով որ մէկ հնչուն ոսկի կուտայ, ան պիտի անցնի գետը, իսկ ով որ չունի պիտի մնայ։ Մինիստրներէն բացի ո՞վ ունի հնչուն ոսկի։ Ուրեմն։

Երեք օր անցան անոնք որ ունէին, նաեւ անոնք որ ունեցողներուն մարդիկն էին։ Եւ պարսկական լաստակները մնացին պարապ, չունեւոր ժողովուրդը՝ ափին։ Յետոյ սկըսան ժողովուրդը բաժնել քաթէկօրիի։ Թող սպասէ ով որ

տէր չունի։ Իսկ մենք քսան հոգի, շնորհիւ Շատախցի Սամուէլին, երեսուն օր քար ու հողի վրայ ճռալէ յետոյ անցանք պարսկական հողը։

Կարծեցինք թէ ազատեցանք։

Թաւրիզի պատմութիւնը, սակայն, նուազ տխուր չեղաւ։

Երանի անոնց որ վերադարձան կրկին Հայաստան։ Մընացողներէն ամէն մէկը ունի իր շատ դառն պատմութիւնը։

Իսկ Վրացեան նախագահավայել կեանքով, օր մը ձըգեց բոլոր անոնք որ իր ետեւէն քաշեր բերեր էր, ու իշխանի պէս փառաւոր ճամբորդութիւնով անցաւ արտասահման. իր փոխ – նախագահին, Յակոբ Տէր Յակոբեանի ձգելով բախտը հազարներուն։

ՀԱՅԿՕ

(Աբգար Կարապետեան)

«Ամրոց» Յուլիս 1934

«Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ ժողովի կառավարութիւնը Հայաստանին կը խոստանայ իր զինուորական օգնութիւնը ներքին թէ արտաքին վտանգի ատեն եւ այն բոլոր դէպքերուն մէջ, երբ Հայաստանի Հանրապետութիւնը խնդրէ այդ օգնութիւնը»:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագիր
յօդուած 5

«Իրերի պատմական բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատութեան իրական պաշտպան կարող է դառնալ միայն ցաճկաստանը»:

Ռ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ
Խմբ. «Ազատ Հայաստան»ի, 1921 Մարտ 15

ԺԲ.

Քննենք քիչ մըն ալ այն հարցը, թէ Փետ. 18ի ապստամբութեան մէջ մաս ունե՞ր դեռ Ալեքսանդրապոլէն չհեռացած Թուրքը:

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին Ե. յօդուածը կը տրամադրէ.

«Թուրքիոյ Ազգ. մեծ ժողովը Հայաստանին կը խոստանայ զինուորական օգնութիւնը՝ ներքին թէ արտաքին վտանգի ատեն եւ այն բոլոր դէպքերուն մէջ, երբ Հայաստանի հանրապետութիւնը խնդրէ այդ օգնութիւնը (*):

Հայաստանի մէջ բոլշեւիկներու ներկայութեան ընթացքին տիրող պայմաններու նկարագրականով՝ ամէնէն առաջ, այս յօդուածը ստորագրել թելադրողներն ու կողմնակիցները իրենք կը հաստատեն այս յօդուածով հասկցուած «ներքին վտանգ»ի ու «դէպքեր»ու ներկայութեան սրութիւնը՝ մինչեւ ապստամբական շարժումի մը յղացումը:

Ուրեմն, այս յօդուածը ինքնին յանձնառական կապ մըն է՝ Թուրքին և Փետ. 18ի ապստամբութեան միջեւ:

Ճիշդ է որ ամէն յանձնառագիր յանձնառութեան մը կատարումը չէ:

Ճիշդ է, սակայն, նաեւ որ յանձնառութեան մը կատարումին դէմ խոստմնազանցութիւնը ապացուցուելու

---

*) Միշտ աչքի առջեւ ունենալու է այն յատկանշական փաստը. թէ Քեազիմ Գարաբէքիր գիտնալով մէկտեղ թէ ստորագրող հայ պատուիրակութեան կառավարութիւնը արդէն իսկ այլեւս գոյութիւն չունի, եւ սակայն, անոր հետ իբր համազօր կողմեր ստորագրած է զայն:

համար, խոստումը գործադրելու վայրկեանը պէտք է ներկայանայ։

Թուրքերու հաւատարմութիւնը իրենց այս յանձնառութեան հանդէպ փորձի կրնար ենթարկուիլ միայն, երբ այդ «ներքին վտանգ»ը կը հռչակուէր գործով, ուրեմն ապստամբութեան պոռթկումով և Հայաստանի հանրապետութեան վերականգնումով։

Այս յօդուածին հիմքով, հայ կողմը չէր կրնար Թուրք կողմէն պահանջել օգնել իրեն՝ «ներքին վտանգ»ին դէմ կռուելու, քանի այդ կռիւը իրողութիւն չէր, յօդուածը բերելու համար իր ուժի սահմանին մէջ։

Մանաւանդ որ այդ «ներքին վտանգ»ն ալ կեանք առած էր երկու կողմերու համաձայնագիրով մը և այդ մէկ կողմը նոյն այն կողմն էր, որ այսօր պիտի ուզէր իբր «ներքին վտանգ» դուրս գալ անոր դէմ։

Թուրքը և ոևէ ստորագիր կողմ ուրեմն իր ստորագրութիւնը յարգելը պիտի պայմանաւորէր փաստով մը, որ ապացուցանէր Երևանի համաձայնութեան պարտուիլը իբր «ներքին վտանգ» և Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի իրաւականութեան վերականգնումը, իբր հիմք տրուելիք օգնութեան։

Իսկ այդ փաստը համոզեցուցիչ կրնար ըլլալ միայն ապստամբութեամբ մը։

Եւ որովհետեւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը դեռ վաւերացուած չէր պատկան իշխանութիւններու իրաւասու հաստատութեան կողմէ, ան դեռ ի զօրու չէր և պարտադիր չէր յանձնառուին համար։

Հետեւաբար երկրորդ պայմանն էր ստեղծել դրութիւն մը, որ կարենար այդ յօդուածը ուժի մէջ պահել։ Իսկ այդ դրութիւնը ինքնաբերաբար կ՚առաջնորդէր դէպի ապստամբական միջոցով զայն ձեռք բերել, որովհետեւ կարելի չէ գտնել այս արեւին տակ միամիտ մը, որ

հաւատայ թէ դաժան դէպքերու ընթացքին Հայաստանի իշխանութիւնը խաղաղկերպով ձեռք առնող բոլշեւիկները քանի մը շաբաթ կամ ամիս յետոյ նոյն բոլշեւիկները իշխանութիւնը յանձնէին հեռացող իշխանաւորներուն։

Իսկ որ եկող բոլշեւիկները Թուրքերը շատ լաւ գիտէին եթէ հողային պահանջներ չունենային անգամ, պարզ էր որ դաշնագրութեան այն տրամադրութիւնները՝ որոնք Հայաստանի հողամասը կը վերածէին Թրքական գաւառի մը, պիտի չընդունէին։ Եւ Թուրքերը պիտի չկրնային բռնի ուժով պարտադրել, որովհետեւ իրենց դէմ անուժ հայերը չէին այլեւս։

Ուրեմն, դարձեալ դէպքերու բնական ու տրամաբանական ընթացքը կրնար յանգիլ միայն ապստամբութեան։

Որ նորեկներու դէմքն ու սխտեմները, ժողովուրդի հոգեբանութեան մէջ հերկ մը եղան այս սերմերուն համար, կարելի է ընդունիլ, բայց առանց մեղանչելու փաստերու և տրամաբանութեան դէմ կարելի չէ ժխտել, թէ այս վերջինը միայն իբր պատուանդան մը կրնար ծառայել, առաջինը իբր արձան կանգնելու։

Այս տուեալները կը փարատեն ամէն կասկած այն մասին, թէ Թուրքերը պէտք էր մաս ունենային և այդ մասն էր միջը, կը մնար որ մղուելու տրամադիր կըռնակներ ճարուէին։

Եւ Թուրքը, յանձին իր Երեւանի ներկայացուցիչ Բէհաէտտին Շաքիրին, առինքնացուցած Ալեքսանդրապօլի դաշնագրի 5 րդ. յօդուածով, յաջողեցաւ գտնել Նախկին դաշնակցականներու խումբ մը Ս. Վրացեանի(*) գլխաւորութեամբ, որ յուսադրուած 5 րդ. յօդուածի

* Վրացեանի անձին նախընտրութիւնը դիպուածական չէ։ Բաց ի այն փաստերէն, որ ան տուած էր Թրքասիրական քաղաքականութեան մը ի նպաստ, կար նաեւ այն

խոստումներով, գնաց դէպի Փետր. 18ը, որ միակ երաշխիքը կրնար ըլլալ Թուրքի աչքին և միակ հիմքը՝ անկէ սպասուած ակնկալութեան։

Զարմանալի ոչինչ կայ մեզ համար, որ հակառակ Վրացեանի տուած երաշխաւորելի փաստէն յետոյ ալ Թուրքը չկատարեց իր խոստումը։

Որովհետեւ Թուրքն ալ գիտէր, ինչպէս Վրացեանի խումբը «նախատեսում էր, որ հաշիւը վերջնականապէս *չէ փակւում բոլշեւիկներին Հայաստանից քշելով։ Նա շատ լաւ հասկանում էր, որ այնտեղ կայ բոլշեւիկեան մեծ Ռուսաստանը, որի յառաջապահներն էին Հայաստանի բոլշեւիկները։ Եւ հետեւապէս, եթէ անգամ* այսօր *յաջողուի էլ Հայաստանի բոլշեւիկներին դուրս քշել մեր հայրենիքից,* վաղը *մենք գործ պիտի ունենանք մեծ Ռուսաստանի հետ։ Նորանոր ուժեր Ռուսաստանից պիտի խուժեն Հայաստան եւ մենք մեր թոյլ ուժերով պէտք է դէմ ու դէմ կանգնինք մեծ Ռուսաստանին»։ (ընդգծումները իմն են)։*

Եթէ կրնային գտնուիլ մարդեր, որ այս գիտակցութիւնով իսկ յանձնառու կ'ըլլային Փետր. 18ի մը, այդ աւելի լաւ Թուրքին համար։ Որովհետեւ այդպիսիները աւելի կուրօրէն տրամադիր կ'ըլլային 5րդ. յօդուածի խոստումներու խարազանով վարուելու։

ամէնէն կարեւոր հանգամանքը, որ ան Հանրապետական կառավարութեան վերջին վարչապետը, դաշնագրի տրամադրութիւններուն ի պաշտօնէ յանձնառու առաջին մարդն էր։ Այս վերջին հանգամանքը Թուրքերու աչքին զայն բնականաբար կը դարձնէր առաջին փնտռուած հայը, որ միայն կարելի էր տալ ինչ որ պէտք էր եւ որմէ կարելի էր սպասել հաւատարիմ գործադրութիւնը դաշնագր-տրամադրութիւններուն։

Թուրքի մը և ոեւէ օտարի համար կարեւորն էր յաջողիլ մղել զանոնք Փետր. 18ի փաստին։

Թուրքին համար բացի այն դաւանանքէն ու կըրօնքէն, որ իր թշնամի հայը իյնայ արիւնլուայ - այս անգամ ալ հայի ձեռքով - այդ օրերուն մասնաւորապէս կը հետաքրքրէր զոյգ մը կոնֆէրանսներու (Լօնտօնի եւ Մօսկուայի) բաժակը անցնել։

Եւ Փետր 18 ի փաստը տրուելէ յետոյ, Թուրքը ձրիօրէն, առանց ոեւէ գին վճարելու կրնար անցնել այդ ծանր վայրկեանը։

Որովհետեւ եթէ Թուրքը աշխարհի ամենէն բարոյական էակն իսկ եղած ըլլար, իր յօդուած 5ը դեռ չէր կրնար զինքը դնել յանձնառութեան մը տակ։ Ապստամբողները կրնային շատ ակնկալութիւններ ունենալ։ Այդ իրենց գործն էր։ Իսկ իր գործն էր մղել զանոնք արդար տրամաբանութիւնով մը, թէ 5 րդ. յօդուածի ակնկալութիւնները այդ յօդուածի իրականութիւնով միայն պայմանաւորուած են։ Իսկ մենք կանգնած ենք այդ իրաւականութիւնը քննելու կոչուած դատարաններու առջեւ։ Դուք էք 5 րդ. յօդուածի տրամադրութիւններուն ակնկալողները, որ վճռական խօսքն ունիք անոր ճակատագիրը, ուժն ու իրաւականութիւնը հաստատելու մէջ։

Տրամաբանօրէն պայման կը դառնար ըսել և այդ վճռական խօսքը։

Եւ մենք ծանօթ ենք արդէն այդ խօսքին Վրացեանի անունով, Մոսկուա Լօնտօն տրուած հեռագիրները՝ որոնք կը յայտնէին վճռապէս թէ միջնորդի պէտք չունին Թուրք - հայ խնդրին մէջ և թէ այդ հարցը լուծուած է Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով։

Թուրքերունը չէ մեղքը եթէ ապստամբողներ չէյին գիտեր, թէ 5 րդ. յօդուածի խայծը զիրենք պիտի պահէր

Թուրքերու ձեռքը մինչեւ իրենց քննութիւնը անցնէին:

Ո՛չ ալ այն տգիտութեան մեղքը, թէ Թուրքը այնքան յիմար երբեք չէ, որ խումբ մը հայերով, նոյնիսկ ամբողջ հայութիւնով ուզէ փոխարինել Ռուսաստան մը և հրաւիրէ անոր թշնամութիւնը:

Իսկ իրենք գիտէին և պարտաւոր չէին ըսելու իրենց շագանակները կրակէն հանողներուն, թէ մինչեւ 5րդ. յօդուածի տրամադրութեան կիրարկումը, կուգայ մեծ Ռուսաստանը կրկին, և գացողները կը վերադառնան փախուստի խուճապին համազօր վրէժով լեցուն:

Այս բոլորէն և ապստամբութենէն յետոյ, այն սիրալիր ու շողոմող յարաբերութիւններէն, Վրա[illegible] եւ Բէհաէտտին Շաքիրի միջեւ, ուրիշ բան չի հետեւիր բայց եթէ այն, որ Թուրքը իր մատը ունէր և այդ մատը առաջնորդեց խումբ մը հայեր մինչեւ Փետր. 18 ը եւ անոր հետեւանքները:

Ու անգամ մըն ալ գնաց բոլշեւիկը և վերադարձաւ Հայաստանի աւերակներուն և հայորդիներու արիւններուն վրայ կոխկրտելով:

Ահա այս փաստերուն ոգեկոչում է և անոնց վերակրկնութեան ձգտումով է որ Վրացեանները, ուսերը թօթուողի մը անտարբերութեամբ և անյոյզ՝ շեշտակ կրնան գրել, —

«Քաղաքականութիւնը հաշիւ է: Հաշուենք եւ տեսնենք, ի՞նչն է աւելի շահաւոր մեր ժողովրդի համար: Ասենք թէ *նաեւ* (ընդգծումը իմն է) մեր «դաւաճանութեամբ» Ռուսը հեռացաւ Կովկասից եւ յետոյ նորից եկաւ. ի՞նչ կարող է լինել հետեւանքը: Հաւանաբար մի քանի տասնեակ կամ մի քանի հարիւր «դաւաճան» ղեկավարներ կախաղան պիտի բարձրանան, հրացանի պիտի բռնուին կամ Սիբիր աքսորուին: Ժողովուրդը կը մնայ անձեռնմխելի. գոնէ մինչեւ այժմ այդպէս է վարուել Ռուսը»:(*)

* Ս. Վրացեան.— «Խարխափումներ», էջ 144, հր. «Հայ.» 1924

Այս բառերը իրենց «Նաեւ» *ով թէ՛ աւելորդ անգամ մըն ալ կը հաստատեն մեր եզրակացութիւնները եւ թէ՛ իրենց ոչ-հայեցի զգայազրկութեամբ կը սառեցնեն մեր երակները:*

Միայն այսպէս խորհիլ ու այսպէս հաշուել անհրաժեշտ էր, որ ինչ որ գիջեցաւ Դաշնակցութիւնը յանուն հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան, քանի մը «Դաշնակցականներ», Վրացեանի ղեկավարութեամբ ետ խլէին հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը ռիսկի տակ դնելով:

Մենք չենք գիտեր աւելի դաշնակցական խօսք ի պատիւ Թրքահայ արիւնէն ծնած էրական Դաշնակցութեան եւ ի վերականգնումն նոյն Դաշնակցութեան վարկին, քան այն որ մենք արտասանեցինք:

Այսպէ՛ս ճանչցած ենք Դաշնակցութիւնն ու դաշնակցականը:

Եւ վերջապէս հարցում մը տրամաբանական եւ անխուսափելի:

«Դրժուած» Երեւանի համաձայնագրին «իբր հետեւանք» այնքան արցունք, այնքան աւեր, այնքան արիւն, ի՞նչ ստանալու համար Նոյնիսկ *դրժուած այդ համաձայնագրին փոխարէն:*

— «Նաեւ մեր դաւաճանութեամբ», *կը պատասխանէ Վրացեան, Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը: (Տես Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, էջ 24):*

Թրքահայ դատի բացարձակ ուրացում:

Կովկասահայաստանը մէկ ագարակ Քէմալին, Թուրքիզմի ճամբային վրայ:

Վճարովի 1500 *հոգինոց զինուորական ուժ մը: «Պարտադիր զինուորութիւնը արգիլուած է»:*

Այսինքն՝ «Անկախութի՛ւն...»

Եւ Փետր. 18*ի ապստամբութեամբ Նախագահ Վրացեան մեզ կը խոստանար այդ «անկախութիւնը»:*

Եւ մենք ունեցանք զայն քառասուն օր՝ Փետր. 18էն Ապրիլ 2, քսան հազար հայ ծաղիկ կեանքերու արեան ի գին։

Դաւով ու արիւնով, սակայն, քշուած Երեւանի համաձայնագիրը դարձաւ եւ արիւնով ու փոթորիկով գրուելու համար Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին տեղը։

«Անհրաժեշտ էր մի ելք գտնել. անհրաժեշտ էր գոնէ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը փրկել:

«Տաճիկներին բարեկամական ձեռք մեկնելու մասին շատ քիչերն էին մտածում ու խօսում:

«Կար Թրքական օրիէնտասիօնի կողմը հակող մի փոքրիկ հոսանք, գլխաւորապէս մտաւորականներից եւ ժողովրդի աւելի գիտակից տարրերից:

«Հարցը դրւում է քուէի եւ 21 ձայնով ընդդէմ 7ի եւ երկուսի ձեռնպահութեամբ որոշւում է՝ առանց դիմադրութեան ընդունել բոլշեւիկներին, իշխանութիւնը յանձնել նրանց եւ երկիրը խորհրդայնացնել:

«Մենք մեր սեփական կամքով, բոլշեւիկներին զիջեցինք մեր ամենէն Թանկագին գաղափարը՝ Անկախ Հայաստանի իրաւունքը»:

ԻՐԱՋԵԿ

«Դրօշակ», հոկտ. 1930, Թիւ 10

«Լեգրանը ասում էր. Տաճիկներին պէտք է դնել կատարուած փաստի առջեւ եւ մինչեւ Ալեքսանդրապօլ գրաւել բոլշեւիկեան զօրքով:

«Տաճիկները շատ են շտապում: վախենում էին իրենց դաշնակից բոլշեւիկների խաղերից եւ շտապում էին օր առաջ ստորագրել հաշտութիւնը:

«Մէկ կողմից բանակցելով Լեգրանի հետ, մենք միւս կողմից աշխատում էինք արագացնել հաշտութեան բանակցութիւնները...»:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

«Յուշեր Մօտիկ Անցեալից»

«Հայրենիք» Ամսագիր, 1923 Նոյեմբեր

«Մեզանից ոմանք հրաւիրեցին պաշտօնի: Այսպէս՝ Հ. Տէրտէրեանը՝ Պետական գանձարանի կոմիսար - *մի բատ ամենայնի աննշան տեղ*: Ց. Քաջազնունուն նշանակեցին հաղորդակցութեան կոմիսարութեան խճուղային բաժնի վարիչ օգնական: Լ. Շանթը, Ն. Աղբալեանը, Մ. Տիգրանեանը, Ա. Խոնդկարեանը (էսէր) եւ ես դարձանք արդարադատութեան կոմիսարութեան բառարանային յանձնաժողովի անդամներ, Վ. Մինախորեանը՝ (էսէր) երդուեալ պաշտպան:

«Բոլորն էլ երկրորդական ու չորրորդական պաշտօններ. որով բօլշեւիկները, կարծես, ուզում էին ծաղրել ու վիրաւորել մեզ.. իսկ պատասխանատու, գիտութիւն ու փորձառութիւն պահանջող տեղերի վրայ դնում էին տգէտ ու ողորմելի կոմունիստներին...»

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ
«Ցուշեր Մօտիկ Անցեալից»
«Հայրենիք» Ամսագիր Դեկտ. 1923

ԺԳ.

Փաստերու լոյսին տակ մենք քալեցինք Ալեքսանդրապօլի դաշնագրէն մինչեւ Փետր. 18ի ապստամբութիւնը։

Այս հատորին նպատակն էր վերգնահատումի ենթարկել վերջին տասնամեակի դէպքերը, որոնք նենգ ու խաբեբայ ճարպիկութիւններ քաոսի մը ձեւով ներկայացուած էին։

Մենք դաժան առարկայականութեամբ փաստերը քաղեցինք ու դասաւորեցինք, անոնցմէ, որոնք Սփիւռքի հայութեան բարեմտութիւնը անամօթ յուշագրութիւններով ծաղրեր էին մինչեւ այսօր։ Եւ անհատական հայրենադաւութիւններ կրցեր էին տարածել ամբողջ կուսակցութեան մը վրայ, երբ ան առաջինը պիտի ըլլար նման հայրենադաւութիւն մը դատաստանի ենթարկող։

Ո՞ր աստիճան յաջողեցանք նենգօրէն ստեղծուած քաոսէն դուրս քաշել կարգ մը հարցեր և արդարացնել մեր Ա. հատորին անունը, այդ պիտի ըսէ դատաւոր հայութիւնը։

Այդ հարցերը հետեւեալներն են.

1. Ո՞րքան արդարանալի էր Փետրուարեան ապըստամբութիւնը, որ արիւնքամ հայութեան արժեց քսան հազարէ աւելի հայորդիներու յաւելեալ արիւնը և աւերակ հայրենիքին՝ նոր աւեր ու աւերածութիւնը։

2. Կապ կա՞ր Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին և Փետրուարեան ապստամբութեան մէջ։

3. Դաշնակցութիւնը որպէս կուսակցութիւն և պետական ուժ ի՞նչ դեր ունէր այս ապստամբութեան մէջ։

4. *Ո՞րո՞նք են ծրագրողներն ու գործադրողները այդ ապստամբութեան։*

Ամբողջ հատորը նուիրուած է պատասխանելու այս հարցերուն։ Անոնց պատասխանները մենք քաղած ենք պատասխանատու ղեկավարներու բերաններէն։

Խոշոր պակաս մը պիտի ըլլար, սակայն, եթէ փակէինք մեր հատորը առանց տալու արձանագրութիւնը այն ժողովին, որ կը վճռէր հանրապետական կառավարութեան ճակատագիրը։

Այդ ժողովի մասին կը յիշատակէ Խատիսեան *իր յուշերուն մէջ. զայն կը նկարագրէ* Կարօ Սասունի **)։ իբր մասնակից այդ ժողովին, նոյնպէս* Իրազեկ *և* Ս. Վրացեան *այս վերջինը իբր վարչապետ վերջին վայրկեանի։*

Այդ ժողովին մասնակցած են կառավարութեան անդամները, փարլամէնտի անդամները։ Այսինքն՝ բիւրօն, կեդր. կօմիտէն և պատասխանատու դաշնակցականները. որովհետեւ Դաշնակցութիւնը, իբր պետական կուսակցութիւն, իր բոլոր մարմիններով և պատաս-

---

* «Հայ ժողովրդի, մտաւորականութեան եւ կառավարութեան առջեւ դարձեալ ցցուած էր դարաւոր երկընտրանքը. իսլամի հալածանքից եւ բնաջնջումից ազատուելու համար՝ ապաւինել հիւսիսին, երկու չարիքներից՝ փոքրագոյնին:

«Այդ ժողովին ներկայ էին, բաց ի Ֆրակցիայի անդամներից՝ հին ու նոր կառավարութեան եւ Կ. կօմիտէների անդամները:

«Ֆրակցիայի նիստում. բաց ի 3-4 պատգամաւորներից, բոլոր ժողովականները կանգնած էին այն տեսակէտի վրայ, որ իշխանութիւնը պէտք է խաղաղ կերպով յանձնելի բօլշեւիկներին. որովհետեւ մօտալուտ ֆիզիքական վտանգը հայ ժողովրդին եւ ղեկավարներին դարձեալ ստիպում էր ապաւինել ռուսներին:

խանատու ղեկավարներու․ վ խոտացած էր պետական դիր-քերով։

Այդ ժողովին միայն եօթը *հոգի դէմ կը քուէարկեն* - *կ'ըսէ* Իրազեկ - *Խաղաղ յանձնումին, իսկ* երկու *հոգի՝ ձեռնպահ։ Մեզ կը հետաքրքրէ անոնց անունները այն չափով որչափով որ անոնք իրենց գործերով ապըստամբութեան մէջ եկած են դեր կատարել։ Անոնցմէ երեքը իրենց հասակներով կանգնած են մեր Ա. հատորին մէջ։ Ոմանց շուրջ մշուշը շատ թափանցիկ է։ Խըղճահար կամ մտագուրկ յուշագիր մը օր մը կը լրացնէ ցանկը բոլոր դերակատարներուն։*

Այս ժողովի նկարագրութիւնը մեզ լաւագոյն ձեւով կուտայ Իրազէկ. - *և մենք կը ներկայացնենք զայն սփիւռքի հայութեան, մտքերու մէջ անգամ մըն ալ խարազանելու նախորդ գլուխներով դէպքերու ու փաստերու բացած վէրքը և լուսարձակի տակ պահելու համար ամբողջ պատկերը մեր նորագոյն պատմութեան սեւագոյն դէմքերուն ու դէպքերուն։*

«փոքրամասնութիւնը» կամ աւելի ճիշդ 4 պատգամաւորները դէմ էին իշխանութեան առանց կռուի զիջելու: գտնում էին որ հազիւ որեւէ հաշտութեան լեզու գտած ենք Թուրքերի հետ, ուստի հարկաւոր է պահպանել բարեկամութիւնը եւ մեր վերջին ուժերով դիմադրել բօլշեւիկեան հոսանքին:

« Ֆրակցիայի բացարձակ մեծամասնութիւնը սակայն կանգնեց կառավարութեան տեսակէտի վրայ եւ որոշեց իշխանութիւնը զիջել բօլշեւիկներին: Հ. Յ. Դ. Բիւրօն նոյնպէս յանգած էր նոյն եզրակացութեան» :

ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻ

«Փետրուարեան ապստամբութիւնը»

«Հայրենիք» ամսագիր, 1925 Հոկտ.

«Տաճիկները Հոկտեմբեր 30ին գրաւելով Կարսը, մօտեցել էին Ալեքսանդրապոլին և կանգ առել նրա պատերի տակ։ Շուտով Ալեքսանդրապոլն էլ ընկաւ և տաճիկները յաղթանակով շարունակեցին իրենց յառաջխաղացումը դէպի Երեւան և դէպի Ղարաքիլիսա։ Մեր փորձը՝ գէթ Ջաջուռի դարձուածներում պաշտպանուել՝ անցաւ անյաջող։ Ու ժողովուրդը փախչում էր խուճապի մատնուած։ Փախչում էր իր գլուխն ազատելու համար։

Իբրեւ այսպիսի վիճակ ու Դիլիջանի վրայով ես վերադառնում եմ Երեւան Նոյեմբերի վերջերին։ Տեսնում եմ ամենուրեք տրամադրութիւնը չափազանց ընկճուած, յուսահատութեան չափ։ Յուսահատուած էր ժողովուրդը։ Յուսահատուած էր ու թեւաթափ կառավարութիւնը, պարլամենտը, անգամ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։ Ամենքը մի փրկող ձեռք էին որոնում։

Իսկ մինչ այդ մինչ այն, Ղազախից Դիլիջանին էր մօտենում բոլշեւիկ զօրքը։ Ուրեմն փոքրիկ Հայաստանը հարկադրուած էր կռուելու երկու ճակատների վրայ—տաճիկների դէմ և բոլշեւիկների կամ Ռուսաստանի։ Պարզ է, որ չպիտի կարողանար, մանաւանդ երբ ի նկատի ունենանք, որ մի կողմից՝ մեր ժողովուրդը չափազանց քայքայուած, հիւծուած էր իրեն վիճակուած բազմաթիւ աղէտներից, իսկ միւս կողմից՝ թշնամիները իրենից չափազանց զօրեղ էին։

Հետեւաբար, անհրաժեշտ էր մի ելք գտնել, անհրաժեշտ էր գոնէ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը փրկել։

Ահա դա՛ էր ամենքի մտահոգութեան միակ առարկան—և՛ մեր կուսակցութեան, և՛ կառավարութեան, և՛ Պարլամենտի, և՛ ամէն մի քիչ-շատ գիտակից քաղաքացու։

Ճանապարհը միայն մէկ էր համարւում, այն է՝ անձնատուր լինել բոլշեւիկներին և երկրի իշխանութիւնը կամովին յանձնել նրանց։

Տաճիկներին բարեկամական ձեռք մեկնելու մասին շատ քչերն էին մտածում ու խօսում։ Ժողովրդի հոծ զան-

գրւածների համաձայն՝ տաճիկը մեր դարաւոր թշնամին է, հետեւաբար նրա հետ խաղաղ համակեցութեան մէկ լեզու գտնել հնարաւոր չէ։ Մանաւանդ մեր արեւմտահայ հատւածը, որ դարերի փորձ ունի և շատ լաւ ճանաչում է տաճկին, բնաւ հաւատ չունէր—և ներկայումս էլ չունի— թէ հայը կարող է տաճիկի հետ կամ աւելի ճիշդ՝ թէ տաճիկը կարող է հայի հետ բարեկամ լինել և հաշտ ապրել։

Ընդհանրապէս, բոլշեւիկների կամ աւելի ճիշդ՝ Ռուսների հանդէպ համակրանքի մի խոր զգացում ունէր իր հոգում մեր ամբողջ ժողովուրդը—և՛ արեւելահայ, և՛ արեւմտահայ։ Ներկայ դէպքում նա անպայմանօրէն հաւատացած էր, որ բոլշեւիկները (ռուսները) իրեն տիրելով, գոնէ չեն կոտորի։ Դեռ աւելին. նա հաւատացած էր, որ Մեծ Ռուսաստանը կը քշի տաճիկներին մեր երկրից, կը վերականգնի առնւազն 1914 թւի սահմանները և տաճկական եաթաղանը կը հեռացնի հայ ժողովրդի գլխից։

Ճշմարտութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ կար նաև—եթէ կարելի է այսպէս արտայայտել — թրքական օրիանտասիոնի կողմը հակւող մի փոքրիկ հոսանք, գլխաւորապէս մտաւորականներից և ժողովրդի աւելի գիտակից տարրերից։ Նրանց կարծիքով՝ Տաճկաստանի քաղաքական շահերը և ապագան պահանջում են, որ իր և Ռուսաստանի միջեւ լինի մի պատւար, որպիսին կարող է լինել Անկախ Հայաստանը։

Սակայն, զօրեղը—նորից ենք կրկնում—առաջին կամ ռուսասէր հոսանքն էր, բոլշեւիկներին համակրող հոսանքը։

Վերոյիշեալ պատճառից զատ դա ունէր նաև մի շարք այլ պատճառներ։ Ամենից առաջ՝ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը, Լեգրանը, իր երկարժամանակեայ ներկայութեամբ Հայաստանում, իր բազմաթիւ աշխատակիցներով, պրոպագանդով և դրամական ահագին միջոցներով, արդէն կարողացել էր նպաստաւոր հող պատրաստել այդ ուղղութեամբ։

Դրա հետ միասին, իր բանակցութիւնների ընթացքում մեր կառավարութեան հետ, նա տւել էր մի շարք այնպիսի

խոստումներ—որոնցից և ո՛չ մէկը ապագայում, ի հարկէ, չիրագործւեց—որոնք գրաւիչ էին կացուցանում բոլշեւիկեան տիրապետութիւնը Հայաստանում։

Երրորդ՝ այդ խնդրում բաւական խոշոր դեր ունի Դրօն, որ այդ ժամանակ հայկական բանակի հրամանատարն էր և շատ մեծ ազդեցութիւն ունէր զօրքի և զինւորական շրջանների վրայ։ Նա հաւատացած էր, որ ինքը, ռուսական զօրքերի գլուխ անցած, մինչեւ 1914 թւի սահմանները պիտի քշի տաճիկներին։

Ամէն տեղ, ժողովներում թէ մասնաւոր խօսակցութեան մէջ, նա յայտարարում էր, թէ մեր փրկութիւնը միայն Ռուսաստանի մէջ է, և որ մեր զօրքը չի կռւի ռուսների դէմ։ Նման հեղինակաւոր մէկ զինւորականի այդպիսի մի կարծիքը բնականաբար թուլացնում էր բոլշեւիկներին դիմադրելու կամքը շատ-շատերի մէջ։

Ոմանք (որ հաւատում էին բոլշեւիկներին) առաջարկում էին անմիջապէս բանակցութիւններ սկսել Դիլիջանի ճակատում գտնւած բոլշեւիկեան զօրքի հետ, երկիրը յայտարարել խորհրդային, որովհետեւ հակառակ դէպքում—նրանց կարծիքով—այդ ամէնը պիտի կ՚տարւէր շուտով և պիտի կատարւէր արիւնհեղութեամբ, իրենց նման չմտածողների դիակների վրայով։

Այս տրամադրութիւնն ու մտածողութիւնը ամբողջ մթնոլորտում այնքան ուժեղ էին, որ նոյն իսկ Դաշնակցութեան մէջ առաջացաւ մի ճեղքւածք։ Մի խմբակ, որոնց թւում նոյն իսկ պարլամենտի անդամներից, յարմարւելով բոլշեւիկներին, բաժանւեց Դաշնակցութիւնից, իրեն անւանելով «Հայաստանի ինտերնասիոնալ ձախ դաշնակցականներ»։

Մեծ չէր այդ խմբակի մէջ մտնողների թիւը, երեւի հազիւ 30 հոգի, որոնց մէջ աչքի էին ընկնում, բացի Ա. Օ-ից, Հ. Ս., Զ. Ե., Արտաշէս Վանցեան, Թ. Խ., Հայկ Աւալեան, Արշակ Գրիգորեան, Ս. Ց. ևայլն։

Նրանք յոյս ունէին, որ ձախ մակդիրը իրենց ճակատին կպցնելով, կ՚ազատւեն դաշնակցականներին սպառնա-

ցող բոլշեւիկեան կացիններից և Խորհրդային Հայաստանում ապրելու ու գործելու հնարաւորութիւն ձեռք կը բերեն։ Սակայն, ինչպէս գիտէք, այդ էլ նրանց չփրկեց։

Բոլշեւիկները, Հայաստան մտնելով, անմիջապէս յայտարարեցին, թէ աջ և ձախ Դաշնակցութիւն իրենք չեն ճանաչում. իրենք ճանաչում են մի Դաշնակցութիւն, որ թշնամի է իրենց և որի դէմ պիտի պայքարեն իրենք։

Սրանից սարսափած՝ խմբակի անդամներից ոմանք բոլշեւիկեան կուսակցութեան շարքերը մտան (Ա. Վանցեան, Ա. Գրիգորեան, Հ. Աւալեան եւյլն), իսկ միւսները քերելով իրենց ճակատից «ձախ» մակդիրը, նորից Դաշնակցութեան գիրկը վերադարձան, մանաւանդ որ նրանցից շատերին բոլշեւիկները մերժել էին իրենց շարքերն ընդունել։

Այդ խմբակն էր, ճեղքուածք առաջացնելով իշխանութեան տէրը հանդիսացող կուսակցութեան շարքերում, հոգեբանօրէն թուլացրեց մեր ժողովրդի դիմադրական կորովը և իր թռուցիկներով, ժողովներով ու պրոպագանդով ահագին դեր խաղաց յօգուտ երկրի խորհրդայնացման։

Այս ամէնի հետեւանքով՝ Նոյեմբերի կէսից մեր հայրենիքում ստեղծուած էր մի այնպիսի դրութիւն, երբ ամէնքը կորցրել էին իրենց գլուխները և չգիտէին ինչ անել։

Տաճիկների դէմ կռուելու այլեւս անընդունակ էր նա, որովհետեւ մեր զօրքերը պարտութիւններից յետոյ խուճապի մատնուած՝ տաճիկների առջեւից նահանջում էին ու նահանջում։ Բոլշեւիկների դէմ էլ կռուելն անհնարին էր, որովհետեւ նախ՝ զօրքն արդէն բարոյալքուած ու յոգնած էր և երկրորդ՝ բոլշեւիկների դէմ նա գնդակ չպիտի արձակէր —ինչպէս յայտարարւում էր հեղինակաւոր անձերի կողմից։

Երկու ճակատների վրայ կռուելու մասին այլեւս ոչ ոք չէր մտածում, որովհետեւ տւեալ պայմաններում դա մի ցնորք էր։ Ամենքը այժմ մտածում էին մի հնարքով գոնէ ճակատներից մէկն ու մէկը կրճատել և պաշտպանողական կռիւ մղել միայն մի ճակատում։ Դա նշանակում էր՝ կամ

ռուսների հետ համաձայնութեան պայմանով, կռուել տաճիկների դէմ և կամ ընդհակառակը, տաճիկների հետ համաձայնութեան գալով, կռուել ռուսների դէմ:

Ահա այդ կենսական հարցը լուծելու համար էր հրաւիրուած Պարլամենտի դաշնակցական ֆրակցիայի Դեկտ. 1ի լոյս 2 պատմական նիստը, մասնակցութեամբ կառավարութեան անդամների և մի քանի ականաւոր գործիչ-ընկերների:

Այլեւս ամէն ինչ արդէն կորած էր և ջարդն ընկնողը անձրեւից չէր վախենում: Ընկերներից շատերը ժողովին եկել էին Հայաստանից հեռանալու իրենց որոշումը արդէն՝ ծոցերում, բայց, ի հարկէ, միւսներից գաղտնի: Նրանց համար արդէն վճռուած խնդիր էր, որ երկիրը այսօր-վաղը Խորհրդային Ռուսաստանի մասը պիտի կազմի և դրանով էլ վճռուած էր նաեւ իրենց անելիքը, այն է՝ փախչել Հայաստանից կամ դէպի Թիֆլիս և կամ դէպի Դարալագեազ-Զանգեզուր:

Եւ ինչպէս պարզուեց յետոյ՝ շատերը Թողին ու Հայաստանից հեռացան ժողովից անմիջապէս յետոյ, հէնց նոյն գիշերը:

Զափազանց ծանր էր և ճնշող ժողովի պատկերը: Մեր բախտից՝ այդ երեկոյ ելեկտրականութիւնն էլ չէր գործում և նստել էինք մոմերի աղօտ լոյսի տակ: Ամենքը լուռ էին ու մտախոհ, կարծես ասելու բան չէին գտնում:

Կառավարութեան և Դրօի կցկտուր զեկուցումներից միայն մէկ բան պարզ երեւաց—այն է՝ որ դրութիւնը անյոյս է: Զափազանց վհատեցուցիչ տպաւորութիւն թողեց ամենքի վրայ մանաւանդ Դրօի այն յայտարարութիւնը, թէ ինքը զօրք չունի բօլշեւիկների դէմ կռուելու համար որովհետեւ մեր զօրքերի համակրութիւնը բօլշեւիկների կողմն է և նրանք զէնք չեն արձակի բօլշեւիկների վրայ, թէեւ միեւնոյն ժամանակ այն էլ խոստովանեց, որ ինքը Իգդիրի ճակատում ունի վստահելի մէկ զօրամաս, 1000—1500 հոգու չափ:

Շատ կարեւոր է այստեղ նկատել, որ ինչպէս ցոյց

տեց մօտիկ ապաւէն, այնքան էլ ճիշդ չէր մեր զօրքերի նկատմամբ այդպէս ընդհանուր ձեւով յայտարարել, թէ նա չի կռւի բօլշեւիկների դէմ։ Ցեղաշրջումից յետոյ, մի քանի շրջաններում մեր զօրքերը. ինչպէս օրինակ, Ջամբարակի շրջանում, չիմանալով Հայաստանի խորհրդայնացումը, շատ փառաւոր կերպով կռւում են բօլշեւիկների դէմ, և յաջողութեամբ յետ մղում նրանց, մինչեւ որ իմանում են կատարուած իրողութիւնը և նոր անձնատուր լինում։

Ֆրակցիայի առջեւ դրւած էր մի հարց — ի՞նչպէս դուրս գալ ստեղծւած ծանր կացութիւնից։ Տեղի է ունենում մտքերի փոխանակութիւն։ Խօսում են շատերը։ Խօսողների մեծագոյն մասը պաշտպանում է այն միտքը, թէ մենք անկարող ենք կռւել բօլշեւիկների դէմ և ուրեմն առանց դիմադրութեան-պիտի ընդունենք նրանց ու նրանց միջոցով քշենք տաճիկներին և այսպիսով փրկենք մեր ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը։

Փոքրամասնութիւնը. ընդհակառակը, առաջարկում է զէնքն ուղղել բօլշեւիկների դէմ և չթողնել որ նրանք առանց դիմադրութեան գրաւեն Հայաստանը։

Հետաքրքրական են թէ մէկի և թէ միւսի պատճառաբանութիւնները։ Առաջինները ելնում էին հետեւեալ հիմունքներից.—

1. *Ժողովրդի ընդհանուր համակրութիւնը բօլշեւիկների կողմն է, որովհետեւ նախ՝ նրանց լուծը դեռ եւս չճաշակած, բազմաթիւ ակնկալութիւններ ու սպասելիքներ ունի նրանցից. երկրորդ՝ նա համոզւած է, որ բօլշեւիկները պիտի քշեն տաճիկներին մեր երկրից եւ բնաջնջումից ազատեն իրեն.*

2. *Զօրքի մեծ մասի համակրութիւնը եւս բօլշեւիկների կողմն է, հետեւապէս այդ պայմաններում մտածել բօլշեւիկների դէմ կռւելու մասին—միամտութիւն է։*

Փոքրամասնութեան տեսակէտի գլխաւոր հիմքերն էին.—

1. *Երկիրը յանձնել բօլշեւիկներին նշանակում է խաչ*

քաշել Հայաստանի անկախութեան վրայ եւ ջուրը պղել մինչեւ այժմ այդ գաղափարի համար փործադրած մեր բոլոր ջանքերը եւ մեր ժողովրդի տուած անհամար զոհերն ու զոհաբերութիւնները։ Բոլշեւիկեան Ռուսաստանը եւս իրապէս նոյն քաղաքական նպատակներն է հետապնդում, ինչ որ ցարական Ռուսաստանը, միայն աւելի ընկեցիկ եւ գրաւիչ սկզբունքներով սքօղուած։ Նա եւս իր բոլոր ներքին դիտումներով դէմ է նաեւ Հայաստանի անկախութեան։

2. Երկիրը բոլշեւիկներին յանձնել նշանակում է քայքայել և թալանի մատնել մեր ժողովրդի առանց այն էլ չափազանց քայքայուած տնտեսութիւնը. նշանակում է ստեղծել մեր ժողովրդի համար կացինների ու լանութիւնների մի ռէժիմ, ինչպիսին գոյութիւն ունի խորհրդայնացած Ադրբէջանում և մասնաւորապէս հայկական Ղարաբաղում։

3. Սխալ և չափազանցուած է այն տեսակէտը, թէ ժողովրդի և մանաւանդ զօրքի համակրութիւնը մեր կողմը չէ։ Դրա հետ միասին՝ մեզ վրայ եկող բոլշեւիկեան ուժերը չնչին բան են և մենք ամէն դէպքում հնարաւորութիւն ունինք նրանց ջարդելու, մանաւանդ որ նրանց միակ ճանապարհը, Սեմեոնովկայի լեռնանցքը մեր ձեռքում է և մենք փոքրիկ ուժերով կարող ենք այն պաշտպանել։

Վիճաբանութիւնների սպառած լինելով, հարցը դրւում է քւէի և 21 ձայնով ընդդէմ 7ի և երկուսի ձեռնպահութեամբ որոշւում է՝ առանց դիմադրութեան ընդունել բոլշեւիկներին, իշխանութիւնը յանձնել նրանց և երկիրը խորհրդայնացնել։

Ինչպէս տեսնում էք, Դաշնակցութիւնը իր յօժար կամքով հրաժարւեց իշխանութիւնից և երկիրը յանձնեց բոլշեւիկներին խաղաղ կերպով, առանց մի կաթիլ արիւն թափելու։

Դեկտեմբեր 1ի ժողովից մենք ցրւեցինք խիստ ծանր տրամադրութեան տակ. կարծես վերադառնում էինք գերեզմանատնից մի շատ թանկագին կեանք թաղելուց յետոյ

Եւ յիշեցէք, մենք մեր սեփական կամքով — թէեւ անզօրք պայմաններէն ճնշման ներքոյ — բոլշեւիկներին զիջեցինք մեր ամէնէն թանկագին գաղափարը, Անկախ Հայաստանի իրաւունքը, և տխուր ու ընկճուած սրտով վերադարձանք տուն:

ԻՐԱՋԵԿ

«Դրօշակ», Թիւ 10
Հոկտ. 1930

Այս նկարագրականը կ՚ըսէ մեզ.— թէ՛ դաշնակցութիւն. թէ՛ կառավարութիւն չէմ են եղած արիւնահեղութեան եւ քաղաքացիական կռուի:

Ուրեմն, բոլոր անոնք որ այդ արիւնահեղութիւնն են պատրաստեր, պատասխանատու են 1. կուսակցականօրէն, 2. պետականօրէն:

Երկու դատարանի առջև անոնք պիտի դատուէին:

Պետականօրէն անոնք դատուած են ի բացակայութեան:

Վերադարձող բոլշեւիկեան իշխանութիւնը (1921 *Ապրիլ 2) օրէնքէ դուրս հռչակեց (Փրկութեան Կոմիտէ»ի անդամները, իբր պատասխանատու թափուած արիւններուն:*

Իսկ կուսակցականօրէն անոնք կը մնան դեռ անդատաստան, որովհետեւ անխուսափելի միջոցներով պահելով բիւրոյական աթոռներ, անոնք ոչ միայն այդ դատաստանը գիտցան «տէօշէկալթ» ընել, այլ եւ Սուլթանովի հետ նոր Փետրուարներ պատրաստելու նուիրուեցան:

Եւ դեռ առկախ կը մնայ այդ դատաստանը:

Արտասահմանի հայութեան քաղաքային վճակը, անոնց արտասահման անցնելէն յետոյ, ճարպիկ ռազմախաղ մըն է այդ դատաստանը վիժեցնելու նպատակով: Քանի հրահրուէին կուսակցական կիրքերը, այնքան կը հեռանայ այդ օրը: Դուրսիններով զբաղեցնել միտքերը

եւ սպառել ուժերը, որպէսզի ներսի խնդիրները մնան թէ՛ անլոյծ, թէ՛ պատնէշուած: Այսպէսով է որ մինչեւ այսօր դաշնակցութիւնը ո՛չ միայն չէ նստեր դատաստանի, այլ ընդհակառակը, կրայոյց պաշտպանի դեր է վերցուցեր կուսակցականօրէն եւ պետականօրէն անպաշտպանելի դէպքերու:

Ա. հատորով բոլոր փաստերը աչքի առաջ ունենալէ յետոյ է որ իրազեկի նկարագրականը կը դառնայ ծանր ամբաստանագիր մը՝ կրկնակ տեսակէտներէ:

Կուգա՞յ այն օրը որ այս ամբաստանագիրը 20,000 հայ արիւնով օծուն, կը կարդացուի դաշնակցական դատարանին մէջ:

Կիրքերու այս ալեկոծումին մէջ դժուար է մարգարէանալ:

Բայց կուսակցական ու պետական դատարաններէ վեր ու արդար կայ ժողովուրդի դատաստանը: Որքան դատապարտեալներ կան այդ դատաստանէն, որոնք չեն կրցած մեղագերծուիլ կուսակցական ու պետական հազար դատարաններով:

Այդ դատարանին համար է իրազեկի խոստովանութիւնը, որ ամբաստանագրի մը ծանրութեամբ կը ներկայանայ Փետր. 18ի ապստամբութեան մէջ իյնող հազարներու արիւնին հարազատ հայութեան:

«Վերադարձանք տուն» շուտով, «դեկտեմբեր 20ի մոտերքը», արդէն կազմ ու պատրաստ «փրկութեան կոմիտէ»ով պատրաստելու համար փետրուարեան ապստամբութիւնը, քշելու համար ռուսը *«նաեւ մեր դաւաճանութեամբ»* եւ ընելու համար հիմքը Թուրքը բերելու ուխտի մը:

Եւ ահա ինքը Ս. Վրացեան, Բիւրոյի անդամը եւ Փրկութեան կոմիտէի նախագահը: Մեծագոյնը պատասխանատուներէն:

Արդար պիտի չըլլար վերջին խօսքը չտալ անոր։

Եւ մենք վերջին խօսքը կուտանք Պարոն Նախագահին, որպէսզի ան պատմէ մեզ եւ մենք հետեւինք իր խօսքերուն ու գործերուն, անոնցմէ հանելու մեր վերջնական վճիռը։

Ճիշդ է որ ան մեզ կը պատմէ իրեն յատուկ ձեւով, միշտ դէպքերը իրար խառնելով։ Բայց լուսարձակը որ մեզ տուաւ Իրազեկ, *այլեւս թոյլ չի տար մեզ «քաղցր սուտեր»ով մոլորիլ եւ չտեսնել «դառն ճըշմարտութիւնները»։*

Մենք իբր վերջինը թողուցինք զինքը, իրեն տալու պատեհութիւնը, որ ջրէր իր վրայ ծանրացող հայրենադաւութեան անքաւելի մեղքը։

Ան, սակայն, հակառակ իր բոլոր ճարտարութեան, միայն կ'ապացուցանէ ԻՐ ընկերներուն խոստովանութիւնները։

Ճիշդ է որ շատ էական ու հարցի էութիւնը ճըշդող կէտերու վրայէն ան կ'անցնի լռութեամբ. (խեղճ նախագահը չէր կարծեր որ օր մը իր ամէնէն վստահելիներէն մէկը՝ Իրազեկ *պիտի քակէր իր հայրենադաւութեան կծիկը), բայց ան դարձեալ կը պատմէ այնքան բան, որ մենք գիտնանք թէ ինչպէ՞ս Լեգրան կ'ողջէ եղեր «Թուրքերը դնել կատարուած իրողութեան առջեւ», ինչպէս «ձախ դաշնակցականներ»(*) դրութիւն*

---

* «Երեւանում, Ձախ Դաշնակցական անուան տակ, պարլամենտի անդամներից ոմանք. իրենց հետ ունենալով մի շարք ուրիշ դաշնակցականներին, սկսեր էին ջանքեր թափել երկրի քաղաքականութիւնը Ռուսաստանի կողմը թեքելու։ *Բիւրօ կառավարութիւնը դեռ քաշուած չէր։*

«Պարլամենտի անդամներից շատերը, կապուելով Ձախերի խմբակին եւ ունենալով ռուսական օրիէնտացիա մեղմացնում էին Ձախ Դաշնակցական Ալալեանի խմբակի ծայ-

փրկել կը ճգնին, և, սակայն, Վրացեան մէկ կողմէն կը բանակցի Լեգրանի հետ զայն օրօրելով, իսկ միւս կողմէ կը փութացնէ եղեր Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի կնքումը, և թէեւ պաշտօնագուրկ վարչապետ՝ կը հրահանգէ եղեր Խատիսեանը ստորագրել Քեազիմ Գարաբէքիրի դաշնագիրը—պարտամուրհակ Փետր. 18ով վճարելի։

Ան «Հայրենիք» Ամսագրի հինգ թիւերուն մէջ (1923 Նոյ., Դեկտ, և 1924 Յունուար, Փետր., Մարտ) ստուար հատոր մը կազմող յուշագրութիւնով («Յուշեր Մօտիկ Անցեալից») մեզ կուտայ անցքերը իր վարչապետութիւնը ստանձնելուն, Լեգրանի հետ բանակցութիւններուն, Երեւանի համաձայնագրին և Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրութեան շուրջ տեղի ունեցող դէպքերուն, Հայաստանի մէջ բօլշեւիկեան ռէժիմին մինչեւ Փետրուարեան ապստամբութիւնը։

Ան կը պատմէ մեզ շատ դէպքեր, մինչեւ իր երախայրին նախաճաշիկը կերուած ըլլալու կամ Քրիստափոր Տէր Մկրտիչեանի զեկուցում տալը արգիլուած ըլլալու մասին, այսպէս.—

րայեղ ձգտումները, որոնք համապատասխանում էին Լեգրանի Թելադրանքներին: Այսինքն՝ իրենց միջոցներով տապալելու կառավարութիւնը (սովետականացնել Հայաստանը) առանց սպասելու դիլիջանի կողմից գալիք ռուսական զորքերին:

«Այս անցքերը տեղի էին ունենում մի այնպիսի ժամանակ, երբ թէ՛ կառավարութիւնը եւ թէ՛ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն վարանումի մէջ էին: Շնչասպառ սպասում էինք Թրքական հաշտութեան պայմաններին, յոյս չունենալով որ եւէ նպաստաւոր բան գտնելու այնտեղ:

ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻ
«Փետրուարեան ապստամբութիւնը»
«Հայրենիք» Ամսագիր, 1925 Հոկտ.

«Դեկտեմբերի սկիզբներին Երեւան էր եկել Գողթանի ներկայացուցիչ Քրիստափոր Տէր Մկրտչեանը իր բնաւեր հայրենակիցների համար կառավարութիւնից հաց եւ օգնութիւն խնդրելու: Որպէս զի երեւաբնակ գողթնեցիներին զեկուցում տայ, դիմում է խորհրդային իշխանութեան արտօնութիւն ստանալու համար. պատասխանը լինում է մերժում: Խեղճը—մի անկուսակցական եւ ըստ ամենայնի անվնաս մարդ—շատ չարչարուեց եւ չկարողացաւ իր հայրենակիցների համար մի նպաստ ստանալ...»

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ
«Յուշեր Մօտիկ Անցեալից»
«Հայրենիք» Ամսագիր դեկտ. 1923

«Մի «կոմպատանի», որ նոր էր հասել հիւսիսային կովկասից, եկել էր մեզ մօտ փայտ եւ ածուխ արձանագրելու... Սեղանի վրայ պատրաստուած էր երախայիս նախաճաշիկը.

— Ի՞նչ համեղ է, ասաց, եւ վերցրեց ու կերաւ»:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ
«Յուշեր Մօտիկ Անցեալից»
«Հ.» Ամսագիր, փետր. 1934

Եւ սակայն, «փրկութեան կոմիտէի»ի նախագահը և Բիւրոյի անդամ Վրացեանը երբ կուտայ Երեւանի համաձայնագիրը ամբողջութեամբ, բառ մը չիտար Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն: Երբ մանաւոր շեշտով կանգ կ'առնէ զեկուցումի ժողով մը չթոյլատրուելուն եւ իր երախային նախաճաշիկը ուտուելուն վրայ, ոչ իսկ մէկ տառ «փրկութեան կոմիտէի»ի կեանքի կոչուելու մասին: Երբ կը պատմէ թէ ինք մինչեւ Դրօ ի մեկնումը ազատ էր այն աստիճան, որ Դրօն Բագուէն ուղղակի հեռագրաթելով կը խօսէր իրեն հետ, ոչ իսկ մէկ բառ կ'ըսէ Աթարբէգեանի վրայ կատարուած մահափորձի մասին...

Ասոնք նուազ արժէքաւոր դէպքեր են երեւի քան իր երախային նախաճաշիկը կերուած ըլլալու դէպքը։

Այս յատկանշական լռութիւնը դէպքերու մասին, որոնց առանցքը եղած է ինքը եւ որոնք պիտի լուսաւորէին պատմութիւնը, Վրացեանական է կատարելապէս եղեռնագործի ծածկամտութիւնը, որ Երեւան կուգայ այստեղ։ Եւ եթէ Իրազեկ իր մէկ «ձախող» յուշագրութեամբ չբանար վարագոյրը, այս դաւերգութիւնը դեռ պիտի շարունակէր, ինչպէս շարունակեր էր մինչեւ 1931։

Մինչեւ այսօր ալ բացի Իրազեկ էն նշանաւոր յուշագիրները բոլորն ալ ոճրակցական ինքնապաշտպանութեամբ՝ գերեզմանի պէս լուռ են։ Բայց մէկն ալ բաւական է։

Այսպէս բռնուած են բոլոր ճարպիկ ոճրագործները։

Եւ «փրկութեան կոմիտէ»ի նախագահը որպէս այդպիսին, երբ թոյլ կուտանք իրեն որ մինչեւ իր երախային նախաճաշիկի պատմութիւնն իսկ ընէ, այդ անոր համար է, որ ամէն մէկ հայ ալ, որ հայ արիւնի հարազատութեամբ դատախազ մըն է այլեւս, իրաւունքն ունենայ հարցնելու ճարպիկ ամբաստանեալին. —

Ինչո՞ւ այս լռութիւնը այնքան քաղցրալեզու յուշերգութեան մը մէջ։

«Փրկութեան կոմիտէ»ի նախագահը Փետր. 18ի առաւօտուն, դեռ չլուացած՝ լուսինէ՞ն ինկաւ Երեւան՝ նախագահի աթոռին վրայ։ Չէ՞ր գիտեր ան, թէ գոյութիւն ունէր այդ անունով մարմին մը «Դեկտեմբեր 20ի մօտերք»էն ի վեր։

Ինչո՞ւ այս լռութիւնը մինչեւ Փետր. 18ը «Փրկութեան կոմիտէ»ի գործունէութեան մասին։ Անոր նախագահ, նուա՞զ բան գիտէր քան մէկ անդամը Իրազեկ, որ այնքան մանրամասնօրէն կը յուշագրէ։

Ինչո՞ւ այնքան խոր եւ այնքան ոճրակից լռութիւն

իր և Ռուբէն փաշայի կապերու մասին։ Չէ՞ որ օր մը ՀԱՅԿՕ մը (Արգար Կարապետեան) կրնար խօսիլ և հայութիւնը կրնար պարզօրէն տեսնել, թէ ինչո՞ւ Բիւրոյի բոլոր անդամները կը մեկնէին արտասահման, իսկ Ռուբէն փաշան մինակ՝ խմբապետ Մարտիրոսներով կ'անցնէր Բաշգեառնի շրջանը։

Ինչո՞ւ... ինչո՞ւ... այսքան հոգածու լռութիւն, այնքան երկար յուշերգութիւններու մէջ։

Արդեօ՞ք անոր համար որ պատերազմական Նախարար Ռուբէն փաշան Կարսն էր տուած և վարչապետ Ս. Վրացեան Ալեքսանդրապօլի դաշնագիրը՝ Քէմալին։

Թող հայութիւնը ինքը պատասխանէ լսելէ յետոյ նաև քեզ։

Ձերն է խօսքը, պարոն Նախագահ «Փրկութեան Կոմիտէ»ի։

«ՅՈՒՇԵՐ ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ»*)

«1920 թ. Հոկտ. 30ին ընկաւ Կարսը։

«Կարսի անկումը որոշեց եւ ընկ. Յ. Օհանջանեանի կառավարութեան բաղդը։ Ծնուած Մայիսեան օրերին, բոլշեւիկեան ապստամբութեան մրրկի մէջ, նա աւելի շատ յեղափոխական կոմիտէ էր, քան սովորական կառավարութիւն։

«Մենք անհրաժեշտ էինք գտնում բոլոր կուսակցութիւնների լայն կօալիցիա մի այնպիսի մարդու գլխաւորութեամբ, որը ընդունակ լինէր համախմբել իր անձի շուրջ բոլոր հոսանքները եւ վստահութիւն ներշնչել տաճիկներին։ Ուրիշները օգտակար էին համարում «ձախակողմեան» կառավարութեան կազմակերպումը, որպէսզի հնարաւոր լինի ընդհանուր լեզու գտնել բոլշեւիկների հետ»։

---

*Ընդգծումները մեր կողմէ։

«Ահա այսպիսի հանգամանքներում, առաջ եկաւ իմ թեկնածութիւնը. . »

«Վարանումի ժամանակ ու տեղ չկար։ Ընկ. Հ. Օհանջանեանի կառավարութիւնը փաստօրէն ձեռնթափ էր եղել գործերից։ Երկիրը շփոթի մէջ էր։ Զինադադարը կնքուած ու հաշտութեան բանակցութիւնները սկսուելու վրայ էին թէեւ, բայց տաճիկները ամբարտաւան դիրք էին բռնել, և ամէն րոպէ վախ կար խզումի եւ նոր բախումների։ Միւս կողմից, բոլշեւիկների ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ սկսուած բանակցութիւններն էլ ձախում էին ապարդիւն, եւ բոլշեւիկեան ներկայացուցչութիւնից ամէն կողմ լուրեր էին տարածւում, թէ Խորհր. Ռուսաստանը ուզում է օգնել հայերին, բայց Հայաստանի կառավարութիւնը դժուարութիւններ է յարուցանում։

«Ընկ. Օհանջանեանի դիմումը Մոսկուա միջնորդութեան խնդրանքով. այն հետեւանքն ունեցաւ, որ Չիչերինը Ալեքսանդրապոլ ուղարկեց վրացի կոմմունիստ Բուդու Մդիվանիին հայ-տաճկական հաշտութեան խորհրդաժողովին մասնակցելու նպատակով» :

«Նախընթաց դէպքերը եւ տաճիկների վերաբերումը կասկածի տեղ չէին թողնում, որ Հայաստանը անվանելի ուժով պիտի մղուի դէպի բոլշեւիկեան քաղաքականութեան ազդեցութեան շրջանները։ Այդ պատճառով ես փորձեցի կազմել այնպիսի կառավարութիւն, որը իր գաղափարներով եւ նախարարների անձնական յատկութիւններով ամենից աւելի ընդունելի լինէր բոլշեւիկներին։ Ինձ թւում էր որ սոցեալիստական խնդիրներում բոլշեւիկների հետ մենք կը կարողանանք ընդհանուր լեզու գտնել:

«Թւում էր, որ արտաքին քաղաքական հարցերում էլ մենք պիտի կարողանայինք իրար հասկնալ։ Ռուսաստանին Հայաստանը հարկաւոր էր իբրեւ մի կամուրջ Անգորայի հետ յարաբերութիւն պահելու: Այդ կամրջի ազատութիւնը մենք կ'ապահովէինք:

«Կառավարութեան անմիջական ու գլխաւոր մտահոգութիւնն էր ապահովել ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը։

«Կառավարութեան առաջին գործը եղաւ հաստատել Ալեքսանդրապոլում հաշտութեան բանակցութիւններ վարող պատուիրակութեան լիազօրութիւնները...։

«Ստանձնելով արտաքին գործոց նախարարութիւնը, ես այցելութիւն տուի օտար պետութեանց ներկայացուցիչներին։

«Խորհրդ. Ռուսաստանի լիազօր ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ ունեցած կարճ զրոյցից պարզուեց, որ նա միայն մէկ մտահոգութիւն ունի — ե՞րբ պիտի Հայաստանի կառավարութիւնը համաձայնի կարմիր զօրամասեր մտցնել Հայաստան:

«Ես պարզեցի որ նոր կառավ րութիւնն էլ, նախորդի պէս, ամուր կանգնած է անկախութեան տեսակէտի վրայ։ Բայց իր քաղաքական ու ընկերային հանգամանքներով հակուած է դէպի Խորհրդ. Ռուսաստան, որից սպասում է անմիջական օգնութիւն:

«Լեգրանին այդ.քանը չէր գոհացնում. նա հասկացնում էր որ դրական օգնութիւն ստանալու համար անհրաժեշտ է դրական գործ կատարել. այսինքն՝ մեր սեփական ձեռքով Հայաստանը դարձնել խորհրդային։

«Երկրորդ տեսակցութիւնը Լեգրանի հետ վերաբերւում էր այն հարցերին, որոնց մասին նա արդէն բանակցութիւններ վարել էր նախորդ արտաքին գործոց նախարար Հ. Օհանջանեանի եւ զինուորական նախարար Ռուբէն Տէր Մինասեանի հետ.—

Հայաստանի եւ խորհ. Ռուսաստանի փոխ յարաբերութիւն,

. Ռուսական օգնութիւն հայ - տաճկական վէճի մէջ.

Ռուս - հայկական համաձայնութիւն.

«Լեգրանի բոլոր միտքերը պտտում էին մի կէտի շուրջ։ --

«Նա առաջարկում էր անմիջապէս յետ կանչել մեր պատուիրակութիւնը Ալեքսանդրապոլից, խզել ամէն յարաբերութիւն տաճիկների հետ եւ ռուսական զօրք մտցնել Հայաստան:

«Նա մեղադրում էր Յ. Օհանջանեանին և Թ. Տէր Մինասեանին, որոնք ժամանակին չեն ընդունել իր պայմանները, և դրանով պատճառ են դարձել, որ տաճիկները գրաւեն Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը:

Լեգրանը հաւաստիացնում էր, թէ տաճիկները դուրս չեն գայ ռուս զօրքի դէմ:

«Հապա եթէ ռուս զօրքի մուտքը Հայաստան առիթ դառնար Քեազիմ Կարաբէքիրի ձեռքին իր բանակն առաջ շարժելու: Մինչեւ ռուսները Աղստաֆայից ու Ղազախից շարժուէին, Երեւանի մէջ քար քարի վրայ չէր մնայ:

«Լեգրանի առաջարկած միջոցը դուռ էր բանալու նոր ընդհարումների, հայ ժողովրդի համար աղէտաւոր նոր ոճիրների, մինչդեռ մեր փնտռածը խաղաղութիւն էր:

«Ակներեւ էր որ Լեգրանին զբաղեցնողը Հայաստանը խորհրդայնացնելն էր, ըստ կարելւոյն շուտ: Նա համարում էր ժամանակը հասած Հայաստանի բոլշեւիկացման. բայց ուզում էր, որ այդ յեղաշրջումը մեր ձեռքով կատարուի:

«Ես նորից պնդեցի, ռուսների դիւանագիտական միջամտութեան վրայ: Եթէ բոլշեւիկները լուրջ կերպով կամենում են որ իրենց խօսքը ազդեցութիւն ունենայ Քէմալականների մօտ. պէտք է աչքի ընկնող քանակութեամբ զօրք կեդրոնացնեն Հայաստանի սահմանների մօտ: ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԶՕՐՔԸ ԿԱՐՈՂ Է ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄՏՆԵԼ այն դէպքում միայն, երբ դիւանագիտական միջամտութիւնն անցնի ապարդիւն, և տաճիկները կամենան շարունակել պատերազմը հայերի դէմ:

Լեգրանը կ'ըսէ.—

«Տաճիկներին պէտք է դնել կատարուած փաստի առջեւ եւ մինչեւ Ալեքսանդրապօլ գրաւել բոլշեւիկեան զօրքով: Երբ կարմիր բանակը լինի Ալեքսանդրապօլի տակ, այն ժամանակ կարելի կը լինի խօսել եւ Կարսի մասին:

. . . .

«ՄԻ ԿՈՂՄԻՑ ԲԱՆԱԿՑԵԼՈՎ ԼԵԳՐԱՆԻ ՀԵՏ, ՄԵՆՔ ՄԻՒՍ ԿՈՂՄԻՑ ԱՇԽԱՏՈՒՄ ԷԻՆՔ ԱՐԱԳԱՑՆԵԼ ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

«Շատերի մէջ յոյս կար, որ տաճիկները՝ նախատեսելով ռուսական միջամտութիւնը՝ կը լինեն չափաւոր և հայերին չեն ձգեր բոլշեւիկների գիրկը։ Մեր այն ժամանակուայ հասկացողութեամբ տաճիկների համար ցանկալի չպիտի լինէր Հայաստանի գրաւումը ռուսներից։ Նրանց շահերի տեսակէտից աւելի դերադասելի պիտի լինէր իրենց կողքին ունենալ անկախ Հայաստան՝ քան բոլշեւիկներին...

«Նրանք (տաճիկները) ձգտում էին անմիջական ու շօշափելի արդիւնքի՝ վերածել իրենց յաղթանակի պտուղները և առնել Հայաստանից ինչ որ կարելի էր առնել...»

«Նոյեմբեր 30ին, կէսօրից յետոյ, կառավարութիւնը մի կարճ նիստում քննեց Լեգրանի դրած հարցը եւ եկաւ եզրակացութեան՝ որ Հայաստանի խորհրդայնացումը անխուսափելի է եւ երկրի ու ժողովրդի կենսական շահերը պահանջում են այդ ակտը կատարել առանց ցնցումների եւ արիւնհեղութեան։ Բայց վերջնական որոշում տալուց առաջ վճռեց հարցը քննութեան դնել նաեւ կուսակցութիւնների եւ խորհրդարանական խմբակների ժողովներում։

«Նոյ. 30 լոյս Դեկտ. 1ի գիշերը, արտաքին գործոց նախարարութեան առանձնասենեակում, տեղի ունեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրոյի, Հայաստանի կենտրոնական կոմիտէի, խորհրդարանական հատուածի ու կառավարութեան անդամների եւ մի շարք պատասխանատու ընկերների համագումար նիստը, որը և լուծեց Լեգրանի առաջադրած հարցը։

«Ընկերներ Հ. Օհանջանեան, Ս. Արարատեան, Ա. Յովհաննէսեան, Ա. Ջիլինգարեան (Ռ. Դարբինեան), Վ. Նաւասարդեան և ուրիշներ առաջարկում էին անմիջապէս զէնքի դիմել երկիրը բոլշեւիկեան նուաճումից պաշտպանելու համար։

«Դրօն համոզուած էր որ հայ զօրքը ռուսի դէմ չի կռուի, և չպէտք է կռուի, որովհետեւ, իր կարծիքով, հայ

ժողովրդի փրկութիւնը կախուած է Ռուսաստանից՝ ինչ գոյն և ռէժիմ և ունենայ վերջինս. . . ։

«Կէս գիշեր էր արդէն երբ ինձ կանչեցին ուղիղ հեռագրատեղի մօտ։ Ալեքսանդրապոլից, մեր հաշտարար պատուիրակութեան նախագահ ընկ. Ս. Խատիսեանը հաղորդեց, որ տաճիկները ներկայացրել են հաշտութեան պայմանները և տուել են վերջնագիր՝ 48 ժամում ընդունելու կամ մերժելու։ Ներկայացուած պայմանները չափից աւելի ծանր էին։ Ընկ. Խատիսեանը խնդրում էր առանց ուշացնելու տալ հրահանգներ ՈՐՈՎՀԵՏԵՒ ՏԱՃԻԿՆԵՐԸ ՇԱՏ ԵՆ ՇՏԱՊՈՒՄ, Երեւանում կատարուող դէպքերը՝ որոնց մասին նրանք զարմանալի կերպով լաւ էին տեղեակ, ջղայնացնում էին նրանց։ Տաճիկները, ըստ երեւոյթին, վախենում էին իրենց դաշնակից բոլշեւիկների խաղերից և շտապում էին օր առաջ ստորագրել հաշտութիւնը։ (Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը)։

«Երբ ես վերադարձայ հեռագրատնից եւ կարդացի Քեազիմ Գարաբեքիրի վերջնագիրը և հաշտութեան պայմանները, սենեակում մի պահ տիրեց խորին լռութիւն. այնքան ծանր պայման ոչ ոք չէր սպասում։ Չգիտեմ ինչո՞ւ առանձնապէս սաստիկ վրդովում առաջ բերին Շուրմալուի* պահանջը։ Այդ նշանակում էր որ տաճիկները չեն ուզում հաշտուիլ անկախ Հայաստանի գոյութեան հետ։ Այդ նշանակում էր նոյնպէս, որ քաղաքացիական կռիւը կարող է տաճիկների համար առիթ ծառայել ներխուժելու Հայաստան։

«Դրօն ու Տէրտէրեանը բանակցում էին Լեգրանի հետ և Դեկտ 2 ի կէսօրին համաձայնագրի նախագիծն արդէն

---

* Միակ անգամն է որ «դաշնակցական» Վրացեանը կը խոստովանի թէ Սուրմալուն ինքը զիջեցաւ Թուրքին. մինչդեռ տասը տարի է ի վեր, Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին անծանօթ հայութեան ի'ուզուի հաւատացնել թէ բոլշեւիկներն էին զայն զիջողը։

պատրաստ էր։ Կառավարութիւնը քննեց այդ նախագիծը և որոշ փոփոխութիւններով հաստատեց։ Առանձնապէս վէճի առարկայ եղաւ մի կէտ, որով Խոր. իշխանութիւնը պարտաւորւում էր ապահովել Մայիսի բոլշևիկեան ապըստամբութեան դէմ գործող անձանց կեանքը։

«Մենք պնդում էինք, որ ոչ թէ կեանքը պէտք է ապահովուի, այլ, առ հասարակ, մինչեւ Դեկտ. 2ը բոլշեւիկների դէմ պայքարող ոչ մի քաղաքացի կամ զինուորական պատժի չպիտի ենթարկուի։ Սայց Լեգրանը համաձայնում էր երաշխաւորել միայն դաշնակցականների անձեռնմխելիութիւնը, իսկ մենք պահանջում էինք պատժից ազատ համարել բոլոր կուսակցութիւնների անդամներին։ Վերջին կէտում Լեգրանը զիջեց և ընդունեց, որ պայմանը վերաբերուի բոլոր ընկերվարական կուսակցութիւններին, բայց առաջին պայմանի վրայ պնդեց յամառ։ Այդ պատճառով մենք առաջարկեցինք այդ կէտը ամբողջապէս հանել եւ կեանքի ապահովութեան մասին խօսք չանել։

«Ի վերջոյ Դեկտ. 2ին, կէսօրից յետոյ, ստորագրուեց համաձայնագիրը»։

Ս. Վրացեան

«Հ. Ամսագիր» 1923 Նոյեմբեր։

«Մեզանից ոմանք հրաժարուեցին պաշտօնից։ Այսպէս՝ Յ. Տէրտէրեանը, որ Յեղկոմի անդամ պէտք էր լինէր, կարգուեց պետական գանձարանի կոմիսար—մի բաւ ամենայնի աննշան տեղ։ Յ. Քաջազնունուն նշանակեցին հաղորդակցութեան կոմիսարութեան խճուղային բաժնի վարիչ օգնական։ Լ. Շանթը, Ն. Աղբալեանը, Մ. Տիգրանեանը՝ Ա. Խոնդկարեանը (Էսէր) և ես դարձանք արդարադատութեան կոմիսարութեան բառարանային յանձնաժողովի անդամներ, Վ. Մինախորեանը (Էսէր)՝ երդուեալ պաշտպան...

«Բոլորն էլ երկրորդական ու չորրորդական պաշտօններ, որով բոլշեւիկները, կարծես, ուզում էին ծաղրել ու վիրաւորել մեզ... իսկ պատասխանատու, գիտութիւն ու

փորձառութիւն պահանջող տեղերի վրայ դնում էին ագէտ ու ողորմելի կոմունիստներին...» *)

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ
«Հ. Ամսագիր», դեկտ. 1923

«Դեկտ. 2ից յետոյ, մինչև Հեղկոմի գալն ու իշխանութիւնն իր ձեռքը առնելը, Դրօն փաստօրէն դիկտատոր էր Հայաստանում: Իբրև բանակի հրամանատար: նա էր երկրի իրական ույժի տէրը, լաւագոյն սպաներն ու մարտիկները խմբուած էին նրա շուրջը: Իբրև դաշնակցական՝ նա իր յետևն ունէր կուսակցութիւնը: Իբրև յեղափոխական գործիչ, նա վայելում էր լայն ժողովրդական հեղինակութիւն: Նրա ձեռքի տակ էին 3000 հոգուց աւելի բոլորովին առողջ ու մարզունակ զինուորներ...,

«Բոլշևիկները ներքին վախ էին զգում Դրօի ներկայութիւնից և վայելուչ ձև էին փնտռում նրան հեռացնելու, միաժամանակ աստիճանաբար խլելով նրա ձեռքից իրաւունքները և հետզհետէ կտրելով նրա կապը զօրամասերի հետ։

«Վայելուչ ձևը գտնուեց, հէնց որ Հայաստան բերուած ռուս զօրքերը համարուեցին բաւարար որ և է ըմբոստացում կամ դիմադրութիւն ճնշելու համար: Յունուարի սկզբներին

---

* ընդգծումը մեզմէ, որպէս զի դուրս վիժի վրացեանը այնպէս ինչպէս որ ինքն է: վրացեան կը խոստովանի որ բոլշևիկները գալէ յետոյ ոչ միայն չեն բանտարկած դաշնակցական եւ եսեր մտաւորականները, այլ պաշտօնի կանչած են: Բայց խոր է խոցուած, որ զինքը վարչապետութեան աթոռին վրայ չեն նստեցուցած: ինչպէ՛ս տանիլ այս վիրաւորանքը, երբ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը *իրեն* կը խոստանար նախագահի աթոռը եւ ինք փութացած էր ստորագրել զայն հայութեան կռնակէն, մէկ կողմէն խաղալով Լեգրանի հետ: Ու ան խոստացուած նախագահի աթոռն ստացաւ քառասուն օր, քառասուն հազար հայ մայրեր ու քոյրեր լացնելով քսան հազար դիակներու վրայ... Ահա թէ ո՛ւր թաղուած է շան գլուխը...

11րդ. զօրաբանակի հրամանատար Հէկկէրը, ուղիղ հեռագրաթելի մօտ կանչելով Դրօին, յայտնեց նրան իր համակրանքն ու ողջոյնները և առաջարկեց գալ իրար մօտ Բագու «զեկուցում» ներկայացնելու համար։ Դրօն հասկացաւ որ իրեն ուզում են դուրս հանել Հայաստանից... Մի յոյս էր մնացել. նա դեռ սպասում էր, որ Հէկկէրը կամ Տրոցկին իր զեկուցումները լսելուց յետոյ, կը միջամտեն և վերջ կը տան հայ կոմունիստների անխորհուրդ քայլերին։

. . . .

«Դրօն Երեւանից մեկնեց 1921 թ. Յունուարի 10ին, 12 սպաների հետ։

«Դրօն իր զէնքի և գաղափարի ընկերների հրաժեշտից սաստիկ ազդուած ու յուզուած՝ դուրս եկաւ տնից և նստեց սահնակը...

«Երբ ես տուն էի գնում, քաղաքապետարանի կողմից լսւում էին զինուորական նուագախմբի հնչիւնները։ Բոլշեւիկները երաժշտութեամբ զբաղեցնում էին քաղաքի զինւորներին, որպէս զի սրանք ժամանակ չունենան մտածելու «հակայեղափոխական դաշնակի» աքսորի մասին...։

«Այնուհետեւ Դրօն Բագւից մի անգամ կանչեց ինձ ուղիղ հեռագրաթելի մօտ և հաղորդեց, թէ իրեն 11րդ բանակի հրամանատարը լաւ է ընդունել, թէ Հէկկէրը միջոցներ է ձեռք առնում Զանգեզուրի հարցը խաղաղութեամբ լուծելու, աւելացնելով միաժամանակ, որ եթէ խաղաղութեամբ կարելի չի լինի հպատակեցնել. 11րդ բանակը պատրաստւում է զինուորական գործողութիւնների դիմելու։ Ապա յայտնեց որ ինքը շուտով մեկնելու է Մոսկուա»։

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

«Հայրենիք Ամս». 1923 Դեկտ.

«Դրօի հեռանալով Հայաստանը յանձնւեց Աթարբէգեանին և Աւիսին։

«Բոլշեւիկներն համոզուած էին, որ «դաշնակ»ները հանգիստ չեն նստած և «դաւեր» են լարում «բանւորա-

գիւղացիական» իշխանութեան դէմ։ Նրանց առանձնապէս յուզում էր Զանգեզուրը, որի մասին հէքեաթային լուրեր էին տարածւում ժողովրդի մէջ։

«Երեւան լուրեր էին հասնում, որ Դեկտեմբերի վերջերին Տաթեւում ինչ որ համագումար է տեղի ունեցել, որը յայտարարել է Զանգեզուրը անկախ և կազմել է սեփական կառավարութիւն։*

«Բոլշեւիկ ճառախօսները միտինգներում պնդում էին որ այդ ամէնը արդիւնք է «հայազգի դահիճ Ռուբէն փաշայի աւանտիւրաների»։

«Յունուարի սկիզբին Երեւան հասաւ Աթարբէկեանը։ Նրա պահանջով էր որ Դրօն աքսորուեց Հայաստանից։ Նա էր, որ աստիճանաբար Ազրբէջան էր քշում հայկական բանակի սպաներին»։

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

«Հայր.» Ամսագիր 1924 Յունուար

«Հէնց Դեկտ. 2ին, Հայաստանի գլխաւոր շտաբի շէնքում Դրօն եւ Լեգրանի ներկայացուցիչ Սիլինը հաղորդում են սպաներին ու զինուորական պաշտօնեաներին կատարուած փոփոխութեան մասին՝ յայտարարելով, որ այդ օրուանից Հայաստանի Հանրապետութիւնը դառնում է Հայաստանի Խորհրդային Սօցիալիստական Հանրապետութիւն։ Միեւնոյն ժամանակ Սիլինը՝ բացատրելով մարտական հրամանի ու զինուորական կարգապահութեան նշանակութիւնը կարմիր բանակի շարքերում. Ռուսաստանի կարմիր բանակի գերագոյն հրամանատարութեան անունից խոստանում է հալածանք չյարուցանել ոչ միայն հայ, .. եւ Հայաստանում պաշտօն ունեցող Դենիկինեան ու Վրանգլեան սպաների դէմ։ Նա կոչ է անում ամէնքին մնալ իրենց պաշտօններում և ազնիւ խօսք է տալիս, թէ նրանցից ոչ ոք չի հեռացուի Հայաստանի սահմաններից։

«Յաջորդ օրը, Դեկտ. 3ին լոյս տեսած հրամանով Դրօն նշանակւում է Սօցիալիստական Հայաստանի կարմիր բանակի սպարապետ։

. . . .

---

* Նժդեհ իր յուշերուն մէջ կը հաստատէ այս իրողութիւնը

«Մօտաւորապէս Դեկտեմբերի քսաններին էր, որ բոլոր հայ զինուորականներին - պաշտօն ունեցող թէ ոչ - բաժանեցին, այսպէս կոչուած, «անկէտային թերթիկներ» (հարցացուցակներ) և պահանջեցին 24 ժամուայ ընթացքում լցնել ու վերադարձնել։

. . . .

«Հայ զինուորականների դէմ սկսած արշաւանքը լարման գագաթնակէտին հասաւ Յունուարի 24 ին։ Մի օր առաջ հրատարակուեց Չեկայի հրամանը, որով պահանջւում էր, որ յաջորդ օրը ժամը 12 ին նախկին ու ներկայ բոլոր սպաները, լինին պաշտօնում, ծեր թէ երիտասարդ, առողջ թէ հիւանդ, մայրաքաղաքում թէ գաւառում, առանց ոեւէ առարկութեան, ներկայանան արձանագրուելու համար։

*«Յունուարի 24 ի կէսօրին,** *մայրաքաղաքում գտնուող* 1000 *ից աւելի սպաները հաւաքուեցին նախկին խորհրդարանի շէնքը, որի ներսը կային զինուած* ռուս *պահակներ ու գնդացիրային մի ջոկատ։ Բեմի վրայ դրուած էին փողերը դէպի սրահը ուղղած և կրակելու պատրաստ գնդացիրներ։ Ներս մտնող սպաները յանկարծակիի են գալիս։ Նրանց մէկիկ մէկիկ խուզարկում են, առնում մօտի ատրճանակներն ու սրերը և սկսում արձանագրել։*

«Գործը այնպէս է լինում կազմակերպուած, որ դուրսը ոչ ոք չի իմանում թէ ինչ է կատարւում ներսը։ Այդ պատճառով ոչ մի փորձ չի եղել դիմադրելու կամ խուսափելու։ Հասարակական յուզումների եւ զանազան անակընկալների առաջքն առնելու նպատակով դէպի Սերովեան պողոտան դուրս եկող բոլոր փողոցների բերանները բռնուած էին ուժեղ զօրամասերով ու թնդանօթներով։ Քաղաքում շրջում էին զինուած խմբեր, իսկ կէսօրից յետոյ խորհրդարանի շէնքը շրջապատուեց թնդանօթներով, գնդացիրներով և զինուած կապակներով։

---

* Յիշել **ԻՐԱԶԵԿ**ի խօսքերը «ապստամբութիւնը որոշուած էր Յունուարի վերջերին», որու մասին բոլշեւիկներու տեղեակ ըլլալը կը հաստատուի **ԻՐԱԶԵԿ**ի հրատարակած փաստաթուղթով - Հրամանագիր զօրքերուն, 29 Յունուար - որով բոլշեւիկ զօրքերուն հրահանգ կը տրուի ապստամբութեան մը պարագային։

«Նոյն օրը, երեկոյեան, առանց ոեւէ մէկին տուն թողնելու, սպաները հետիոտն քշեցին դէպի Քանաքեռ»։

Ս. Վրացեան
«Հ» Ամսագիր, Յունուար 1924

«Դրօի հեռանալով՝ Հայաստանը յանձնուեց Աթարբէգեանին եւ Աւիսին»։ (*)

Ս. Վրացեան
«Յուշեր Մօտիկ Անցեալից» 1924 Յունուար։

Այլեւս կրնանք մեզ ներել քանի մը խորհրդածութիւններ թոյլատրելու նախկին յայտնի դաշնակցական (այժմ բոլշեւիկ) Բժ. Արշակ Ղազարեանին (*), հակառակ մեր գծին, այն է փաստերն ու խոստովանութիւնները քաղել միշտ դաշնակցական վկաներէ։*

Եւ այս շեղումը անոր համար որ Բժ. Ա. Ղազարեան Վրացեանի յուշերը պարփակող շրջանին և դէպքերուն մօտէն ծանօթ ու մասնակից մէկն է։

Նաեւ անոր համար որ Բժ. Ղազարեանի խորհրդածութիւնները փաստական բնոյթ ունին Վրացեանի յուշերու առնչութեամբ։

*Դրօն Երեւանէն մեկնեցաւ Յունուար 10ին, Վրացեանի իսկ խոստովանութեամբ, ուրեմն, մինչեւ այդ թուականը Դրօն իր դիրքին վրայ էր, ինչ որ ապացոյց է, թէ Երեւանի համաձայնագիրը կը պահէր դեռ իր ուժը վստահելիներու մասին։ Մինչեւ որ դէպքերու դաւադրականութիւնը գուցէ նաեւ կասկածներ տարածեց այնպիսիներու վրայ, որոնք դաւադիրներ կրնային չըլլալ։ Դրօի հեռացումը եւ իր կեանքին ձեռք չտրուելը յայտնի ապացոյց է, թէ «փրկութեան կոմիտէ»ի յարուցած կասկածանքին զոհն էր նաեւ ան, ինչպէս ամբողջ սպայութիւնը։

** Բժիշկ Ա. Ղազարեան յայտնի դաշնակցական, գործօն ու պատասխանատու դէմք, փարլամէնտի անդամ, դէպքերու ներքին ծալքերուն մօտիկ ծանօթ, Վրացեանի գործերուն մօտէն տեղեակ, բոլշեւիկներէն բանտարկուած յետոյ Պարսկաստան ապաստանած, Թեհրանի մէջ կը գրէ գիրքոյկ մը «Ս. Վրացեան եւ Անցեալի իրողութիւնները» անունով (1926), որու առիթ տուած են Վրացեանի «յուշերը»։

Բժ. Ղազարեան ճիշդ է որ բոլշեւիկ է այսօր։

Բայց ճիշդ է նաեւ, որ ան ուրիշ բան չըսեր բայց եթէ Վրացեանի վկայութիւնը կը դատէ իր իսկ (Վրացեանի) բառերով։

Ահա էակները, որուն մէջ կը գտնենք արդարացումներ այս շեղումին, այսինքն՝ դատաստան ընել առանց բոլշեւիկներու միջամտութեան։

ԲԺԻՇԿ. Ա. ՂԱԶԱՐԵԱՆ.—

«Երբ Ս. Վրացեանի կառավարութիւնը կազմւեց, նրա առաջ միայն մի գործնական հարց էր դրւած. — բոլշեւիկների միջոցով փրկել հայ ժողովուրդն ու հայ երկիրը Քէմալական բռնութիւնից. իսկ սա նշանակում էր՝ որոշ զիջումներ անել Լեգրանին և փոխարէնը օգտագործել բոլշեւիկների ոյժն ու ազդեցութիւնը յօգուտ հայ ժողովրդի։

Էջ 38, 39

«Երբ տաճիկներն Ալեքսանդրապօլում հայ պատգամաւորներին նեղն էին լծել և արագացնում էին հաշտութեան դաշնագրի ստորագրումը,..

«Երկրորդ տեսակցութեան ժամանակ Լեգրանի պընդումը Ս. Վրացեանին նոյէն լինում է. «ռուսական զօրք մտցնել Հայաստան» և ապա առաջարկում է, «անմիջապէս յետ կանչել հայ պատւիրակութիւնը Ալեքսանդրապօլից և խզել ամէն յարաբերութիւն տաճիկների հետ»։

«Լեգրանը հաւաստիացնում էր, թէ տաճիկները դուրս չեն գալ ռուս զօրքի դէմ։ Նա մեղադրում էր Յ. Օհանջանեանին և Ռ. Տէր Մինասեանին, որոնք ժամանակին չեն ընդունել իր պայմանները և պատճառ են դարձել, որ տաճիկները գրաւեն Կարսն ու Ալեքսանդրապօլը»։

Էջ 40-41

«Ես, ի հարկէ,—շարունակում է Ս. Վրացեանը—չէի կարող համաձայնել Լեգրանի տեսակէտին.. ռուս զօրքի մուտքը Հայաստան առիթ կարող էր դառնալ Քեազիմ Գարաբէքիրի ձեռքին իր բանակը առաջ շարժելու...»

Էջ 41-42

«Ս. Վրացեան փոխանակ ընդունելու Լեգրանի ճիշդ առարկութիւնը, գաղտագողի տաճիկների հետ արագացնում է հաշտութեան բանակցութիւնները»։ էջ 46

«Փոխանակ տաճիկներից խուսափելու և Սովետներին յարելու՝ Ս. Վրացեանը Գարաբէքիրին Սեւրի դաշնագիրն է գիջում, Տաճկաստանին յանձնելով նաև Ղարսի, Արտահանի, Սուրմալուի հողամասերը, իսկ Լեգրանին գիջում է կամովին Հայաստանի իշխանութիւնը և ազատ մուտք է բացում կարմիր զօրաբանակի առաջ։ Երկուսից էլ վախենում էր Ս. Վրացեանը, երկուսն էլ իր սեփական ձեռքով է ստորագրում։

«Այսպէսով Ս. Վրացեանը Թիւրքիային ընդմիշտ ազատում է Թրքահայ դատից և Սեւրի պարտականութիւններից. իսկ Ռուսաստանին յանձնում է Հայաստանը»։

էջ 46

ԲԺ. ԱՐՇԱԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

«Ս. Վրացեանը եւ անցեալի իրողութիւնները»

Թէհրան, 1926

Միայն թէ նախ Թուրքիան կ'ազատէ և յետոյ միայն Ռուսաստանին կը յանձնուի...

Իսկ մեզ այլեւս կը մնայ միայն քանի մը բառ։

Այո՛, Պարոն Վրացեան, դուք «մի կողմից բանակցելով Լեգրանի հետ, միւս կողմից աշխատում էիք արագացնել Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրումը»։

Դուք մէկ կողմէն ստորագրելով Երեւանի համաձայնագիրը, միւս կողմէ կը հրահանգէիք Խատիսեանը. ձեւ պաշտօնագրերկ վարչապետ.—

«Դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշնագիրը»։

Դուք հակառակ կառավարութեան, փարլամէնտական ֆրակցիայի և Դաշնակցութեան որոշման ու կամքին «Փրկութեան կոմիտէ»ն կը ստեղծէիք ու կը գլխաւորէիք, որովհետեւ Մուսթաֆա Քէմալ կը խոստանար.

«Թուրքիա խոստանում է զինուորական օգնութիւն «Հայաստանին», երբ նա հայցի...»

Եւ այդ Հայաստանը միայն «Փրկութեան կոմիտէ»ով և միայն ու միայն վրացեանի նախագահութիւնով..

Մամիկոնեան Թագադիրներ, ահա ձեզ Նոր արքայ Հայոց...

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

ՆԵՐԿԱՅ ՀԱՏՈՐԸ
ՄԷԿ ԱԿՆԱՐԿՈՎ

1. – Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրումէն, կարելի էր խուսափիլ։ Լեգրան աշխատած է համոզե Վրացեանը, ինչպէս նաեւ Օհանջանեանն ու Ռուբէն Տէր Մինասեանը (Կարսը իյնալէ առաջ), եւ կանչել Խատիսեանի պատուիրակութիւնը Ալեքսանդրապոլէն և ռուսական զինուորներով կանգնիլ Ալեքսանդրապոլի պատերուն տակ,

2. – Թուրքերը կը վախնան եղեր որ բոլշեւիկները Երեւանի մէջ համաձայնելով՝ կրնան իրենց տարած յաղթութեան արդիւնքը ջուրը ձգել և կ՚աշխատին որքան կարելի է շուտ դաշնագրով իրականացնել իրենց յաղթութիւնն ու անոր պտուղները, հիմնապէս թաղելով նաեւ Թրքահայ Դատը։

3. – Վրացեան, իր խումբով, մէկ կողմէ կ՚օրօրէ Լեգրանը՝ բանակցութիւնները քաշքշելով, միւս կողմէ կը շտապէ Թուրքերուն հետ ստորագրել Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը։

Եւ 1920 Դեկտ. 2ի կէսօրին Լեգրանի հետ կը ստորագրեն Երեւանի համաձայնագիրը, Հայաստանը համայնավար հռչակելով, իսկ 1920 Դեկտ. 3ի լուսնալու գիշերը, ժամը 2ին, Խատիսեանին ստորագրել կու տան Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, Վրացեանի բերնով, հեռախօսով հրահանգելով զայն, «դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշնագիրը»։

4. – Մինչեւ Դեկտ. 20, Բոլշեւիկներու կողմէ Հա-

յաստանի մէջ ապստամբութիւն մը արդարացնող պատճառներ չտրուելով մէկտեղ, Վրացեան և կարգ մը իրեն նման «դաշնակցական»ներ կեանքի կը կոչեն «Փրկութեան Կոմիտէ»ն, իբր զուտ ապստամբական մարմին: Յուսադրուած Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի տրամադրութիւններէն և կապ ունենալով Գարաբէքիրի ներկայացուցիչ Բէհաէտտին Շաքիրի հետ:

5. – Բոլշեւիկները առաջին օրէն իսկ կը տեղեկանան ներքին ապստամբութիւն մը պատրաստելու ծրագրին:

9. – Դեկտ. 20 էն յետոյ կը սկսին խստութիւնները, բանտարկութիւններ, աքսորներ ևայլն Հայաստանի մէջ: Հետզհետէ բանտերը կը լեցուին, և Յունուար 15ին կ'աքսորուին 1500 հայ սպաներ:

7. – Ռուբէն Տէր Մինասեան, ապաստանած Բաշգեառնիի մէջ, խմբապետ Մարտիրոսի ղեկավարութեամբ ապստամբական կռիւները կը սկսի բոլշեւիկներու դէմ բոլշեւիկեան իշխանութեան առաջին իսկ օրերուն: Նժդեհ երբեք չէ ճանչնար նոր իշխանութիւնը: Ըմբոստ շրջանները հետ կապեր կը հաստատուին Երեւանէն և ըմբոստութեան կ'աշխատուի տալ ծաւալուն բնոյթ:

8. – Քաղաքացիական կռուի ծրագիրը կը դառնայ դէպի իր տրամաբանական վախճանը: Հին իշխանաւորներու, իրենց դիրքերը գրաւելու նպատակը և նոր իշխանաւորներու, իրենց դիրքերը պահելու նպատակը կը մտնեն բաց պայքարի մէջ՝ առանց խտիրի ոեւէ միջոցի մէջ:

9. – Յունուարի վերջերը (1921) ծրագրուած ապստամբութիւնը կը ձախողի սպայութեան աքսորով, բայց կը յաջողի Փետր. 18ին: «փրկութեան կոմիտէ»ն կը հասնի իր նպատակին: Անգօրայի ներկայացուցիչը յանուն

իր պետութեան կը շնորհաւորէ «Փրկութեան կոմիտէ»ն և «միայն «Փրկութեան կոմիտէ»ն կը ճանչնայ իբր Հայաստանի իշխանութիւն» ։

10. – Կը գումարուին Մոսկուայի և Լոնտոնի խորհրդաժողովները, ուր Թուրքիա կը ներկայանայ իբր հաշուետու պատերազմի ընթացքին իբր պարտուող կողմ, և Հայաստանի սահմաններու հարցը դրուած՝ օրակարգի վրայ։

11. – Վրացեան, նախագահ «Փրկութեան կոմիտէ»ին կը հեռագրէ Մոսկուա և Լոնտոն, որ անոնք իրաւունք չունին խօսելու հայ-թրքական հարցի մասին. որովհետեւ Ալեքսանդրապոլի դաշնագրով հայ-թուրք հարցը փակուած է և արտաքին միջնորդները պէտք չունի «Փրկութեան կոմիտէ» ի իշխանութիւնը։

12. – Խորհրդաժողովները կը վերջանան։ Թուրքեր կը մերժեն թէ՛ Մոսկուայի. թէ՛ Լոնտոնի իրաւունքները միջամուխ ըլլալու հայ-թրքական հարցին մէջ։ Եւ կը վերադառնան Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի միջազգային արժէքը պարտադրելով նաեւ արտաքին աշխարհին։

13. – Քառասուն օր «Փրկութեան կոմիտէ» ական Հայաստան։ 20.000 հայորդիներու դիակ, նոր աւերածութիւն Հայաստանի և խուճապային լքում ու փախուստ դէպի Պարսկաստան. Ապրիլ 2ին։ Եւ վերադարձ բոլշեւիկեան իշխանութեան դէպի Երեւան ։

ՑՕՒԵԼՈՒԱԾ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՓԵՏՐՈՒԱՐ 18 ը(*)

Գրեց՝ ԻՐԱԶԵԿ

I

Հայ ժողովրդի համար ստեղծուած դժոխային կացութիւնը մէկ կողմից, միւս կողմից էլ՝ գլխաւորապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան և դաշնակցականների դէմ ուղղուած վայրագ հալածանքները հարկադրեցին դուրսը գտնուած, դեռ Չեկա ու բանտ չգնացած ընկերներին նորից կեանքի կոչելու Դաշնակցութիւնը իբրեւ կազմակերպութիւն։

Անհրաժեշտ էր բոլշեւիկեան բռնութիւնների դէմ ուժ ներկայացնել - նրանց սանձելու, նրանց խելքի բերելու համար։ Իսկ դա կը լինէր միմիայն կազմակերպուելով, այն էլ միայն դաշնակցականօրէն *կազմակերպուելով։ Այո միմիայն Դաշնակցութեան նման հզօր մարտական կուսակցութիւնը կարող էր բոլշեւիկների նման խելքը կորցրածներին խելքի բերել։*

*Եւ նոյն տարուայ (*1920 *թ.; Դեկտեմ.* 20 *ի մօտերքը, — այսինքն Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամէնը* 15-18 *օր յետոյ — արդէն կազմակերպուած պատրաստ էր եւ գործի վրայ Դաշնակցութեան ղեկավար մարմինը։*

Նա կոչւում էր Հ. Յ. Դ. Հայաստանի Կենտ. Կոմիտէ կամ Պատասխանատու Մարմին։ Իր գործունէութեան սահմաններում նա բոլորովին անկախ էր և ինքնօրէն, որովհետեւ - ինչպէս ասացինք - Բիւրօն չկար, իսկ եթէ անգամ լինէր էլ, բոլշեւիկները Հայաստանը պահել էին մեկուսացման այնպիսի պարիսպներով, որ հնարաւոր չպիտի լինէր նրա հետ որեւէ կապ պահպանել։

---

* «Հայրենիք» Օրաթերթ Թիւ 5717 - 8, 20-21 փետր. 1931:

Հասկանալի է, որ նա գործում էր չափազանց զգոյշ եւ գաղտնի. որովհետեւ մի հալածուած կուսակցութիւն էր նաեւ չեկայական ցանցերն ու լրտեսների վոհմակները սփռուած էին ամբողջ Հայաստանում: Նրա գոյութեան մասին, մանաւանդ սկզբնական շրջանում, շատ քչերը գիտէին, աչքի ընկնող ընկերներից մի քանիսը միայն, այն էլ չիմանալով, թէ ովքե՛ր են նրա անդամները:

Այն էլ պէտք է ասել, որ կազմակերպուելու, ուժ ներկայացնելու եւ կուսակցութեամբ գործելու անհրաժեշտութիւնը զգում էին մեր բոլոր ազատ մնացած ընկերները ամենուրեք - թէ՛ մայրաքաղաքում և թէ՛ գաւառներում: Դա կեանքի պահանջ էր, ժողովրդի պաշտպանութեան եւ ինքնապաշտպանութեան միակ իրական միջոցը:

Բաւական է ասել, որ մօտաւորապէս նոյն ժամանակներում, Երեւանում, մի այլ խումբ դաշնակցականներ եւս ժողով են անում՝ կուսակցական մէկ ղեկավար մարմին ստեղծելու համար: Սակայն ընկերներից մէկից լսելով, որ այդպիսի մարմին արդէն գոյութիւն ունի, ժողովականները ցրւում են լուռ ու մունջ:

Կամ՝ գաւառներից Երեւան եկող ընկերները միշտ յանդիմանում էին Երեւանի ընկերներին, մանաւանդ նախորդ Կ. Կոմիտէի անդամներին, որ սրանք իբր թէ ձեռները ծալած նստել են, ոչինչ չեն անում, այն ինչ ժողովուրդը ձեռքից գնում է: Նրանց սովորական խօսքն էր, թէ ժողովուրդն այլեւս համբերել չէ կարող, հապա ի՞նչ է մտածում Դաշնակցութիւնը, ինչո՞ւ նա հրապարակ չի գալիս:

Անգամ հայ ժողովրդական Կուսակցութեան նման լոյալ և ամէն կողմից փչող զօրեղ քամիների հետ հաշտուող կուսակցութիւնը, յանձին իր մէկ-երկու ղեկավար անդամների, մեր ընկերների ոմանց իր յուսահատական տրամադրութիւնն էր արտայայտել բոլշեւիկեան կարգերից և ներքին հրճուանքը, եթէ Դաշնակցութեան Նեմեզիտան խստօրէն պատժի նրանց:

Սակայն Պատասխանատու Մարմնի անդամները, եթէ իրենցից մէկն ու մէկին էլ նման պատահական դիմումներ

էին լինում, պատահական եւ մանր մունր էկսցէսներից խուսափելու համար աշխատում էին նրանց համոզել, որ համբերեն եւ ըմբոստութեան որեւէ նշան ցոյց չտան։

Միւս կողմից էլ նրանք գիտէին, որ այդ տրամադրութիւնը գնալով պիտի դառնայ ընդհանուր, համաժողովրդական ցասում եւ իբրեւ փոթորիկ պայթի բոլշեւիկների գլխին։

Ու այդպէս էլ եղաւ։

Թէեւ Պատասխանատու Մարմինը սկզբի շրջանում ամէն կերպ աշխատում էր ժողովրդին ներշնչել, որ նա համակերպուի իր վիճակին եւ առանց ըմբոստանալու ենթարկուի իր վրայ ծանրացած լուծին։ Դա անհրաժեշտ էր մինչեւ դրութիւնը հասունանար։ Բայց եւ միւս կողմից տեսնում էր, որ չէր կարելի մատների արանքով նայել ստեղծուած դժոխային դրութեանը։ Ժողովուրդը ճիշդ որ ձեռքից գնում էր։ Բռնութիւններն ու կամայականութիւնները գնալով աւելի եւ աւելի խելագար էին դառնում, մանաւանդ Դաշնակցականների դէմ ուղղուած ձերբակալութիւններն ու կացնահարութիւնները։

Եւ վերջապէս, երրորդ, որ եւ ամենից կարեւորն է, Պատասխանատու Մարմինը համոզուած էր, որ միեւնոյն է, ապստամբութիւնը պիտի բռնկուի, անխուսափելի է, անգամ եթէ Դաշնակցութիւնը հակառակ լինէր դրան։ Ժողովրդի համբերութեան բաժակն արդէն լցուել էր եւ նա ոտքի պիտի կանգնէր անպայմանօրէն - կա՛մ մի անգամից մեռնելու եւ կամ մի անգամ ընդ միշտ խորտակելու իր վրայ ծանրացած «կարմիր» լուծը։ Նրա համար փրկութեան ուրիշ ճանապարհ չկար, Միեւնոյն է, իր կարծիքով ինք արդէն մեռնում էր, բայց դանդաղօրէն ու տանջալից մահով։ Աւելի լաւ չէ՞ր մի հարուածով վերջ դնել այդ անտանելի վիճակին։

Դաշն...կցութիւնը վախ ունէր, որ այդ դէպքերում - այսինքն՝ եթէ ապստամբութիւնը բռնկուէր տարերայնօրէն, առանց ընդհանուր ղեկավարի և առանց գործի հարկաւոր կազմակերպութեան - նա՝ ապստամբութիւնը կարող էր

կրել սպօրադիկ բնոյթ եւ իր նպատակին չէր ծառայի։ Ուրիշ խօսքով՝ նա չէր լինի համաժողովրդական մի շարժում, այլ երբեւ ցոյցի նման մի բան, որ այստեղ - այնտեղ տարբեր ժամանակներում եւ իրարից անջատ բռնկուելով, չարաչար կերպով կը ջախջախուէր ամենուրեք։

Պատասխանատու Մարմնին անշուշտ լաւ յայտնի էր, թէ նման դէպքերում որքա՞ն անգութ, բարբարոս են բոլշեւիկները։ Ապստամբութեան վայրերում արիւնը գետի պէս պիտի հոսէր եւ բոլոր ըմբոստացած շրջանները անա՛պատ ու աւերակների պիտի վերածուէին։

Մանաւանդ, առաջին հերթին, նրանց կատաղութեան եւ վրէժխնդրութեան զոհ պիտի դառնային բոլոր բանտարկեալները։ Երեւանից բռնած մինչեւ ամենայետին գիւղական աւանը։ Ուզում ենք ասել՝ բոլշեւիկները առիթից օգտուելով, անմիջապէս Բարթուղիմեան սոսկալի գիշերներ պիտի կազմակերպէին բոլոր բանտերում ու չեկաներում ոչնչացնելու համար հայ ժողովրդի ծաղիկը, նրա միտքն ու սիրտը. որովհետեւ - ինչպէս ասացինք - հայութեան բոլոր քիչ շատ աչքի ընկնող տարրերը. Դաշնակցական թէ ոչ-դաշնակցական, այր թէ կին, հաւաքուած ու բանտ էին դրուած։

Իսկ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, ներկայ դէպքում յանձին իր Հայաստանի Կ. Կօմիտէին կամ Պատասխանատու Մարմնի, չէր կարող անտարբեր հանդիսատեսի դերում մնալ՝ հանդէպ հայ ժողովրդին սպառնացող այդ ահաւոր աղէտի։

Այդ բոլորի վրայ պիտի աւելցնել նաեւ, որ Պատ. Մարմինը շատ լաւ գիտէր ժողովրդի անվերապահ թշնամութիւնը դէպի բոլշեւիկներն ու բոլշեւիկեան կարգերը,— մէկ կողմից, իսկ միւս կողմից՝ գիտէր, որ նրանք թոյլ են Հայաստանում եւ ուրեմն շատ հեշտ է հետերնին հաշիւը փակել։

Անշուշտ, նա նախատեսում էր, որ հաշիւը վերջնականապէս չի փակւում՝ բոլշեւիկների Հայաստանից քշելով։ Նա շատ լաւ հասկանում էր, որ այնտեղ կայ բոլշեւիկեան

մեծ Ռուսաստանը, որի յառաջապահներն էին Հայաստանի բոլշեւիկները։ Եւ հետեւապէս, եթէ անգամ այսօր յաջողուի էլ Հայաստանի բոլշեւիկներին դուրս քշել մեր հայրենիքից, վաղը մենք գործ պիտի ունենանք մեծ Ռուսաստանի հետ։ Նորանոր ուժեր Ռուսաստանից պիտի խուժեն Հայաստան եւ մենք մեր թոյլ ուժերով պէտք է դէմ ու դէմ կանգնենք մեծ Ռուսաստանին։

Չնայած այդ խորունկ գիտակցութեան՝ Պատասխանատու Մարմինը եւս, կացութեան այլեւս անտանելի պայմաններից հարկադրուած, կամաց-կամաց հակւում է այն եզրակացութեան, որ փրկութեան ուրիշ ելք այլեւս չկայ քան ապստամբութիւնը։

Ու Դեկտեմբերի վերջերին նա պաշտօնապէս անցնում է գործի գլուխը, իր վրայ վերցնելով շարժման կազմակերպութիւնը, ղեկավարութիւնը եւ ամբողջ պատասխանատուութիւնը։

Որքան մեզ յայտնի է՝ Պատ. Մարմինը հէնց սկիզբից գործի յաջողութեան տեսակէտից, իբրեւ առաջնորդող է ընդունում երկու հիմնական պայման. -

Առաջին, որ ապստամբութիւնը պիտի լինի ընդհանուր և միաժամանակ, այսինքն՝ Հայաստանի բոլոր մասերն էլ մասնակցին ապստամբութեան եւ ապստամբեն միաժամանակ։

Այդ իսկ պատճառով չէր թոյլատրւում ո՛չ մի մասնաւոր ցոյց, շարժում կամ ահաբեկում։ Օրինակ, մեզ յայտնի է, որ խմբապետ X քանիցս դիմում է Պատ. Մարմնին՝ X շրջանում որոշ անպիտան բոլշեւիկ գործիչների ահաբեկման համար թոյլտւութիւն ստանալու, բայց եւ միշտ մերժում ստանում։ Իւրաքանչիւր ահաբեկում կամ նման մէկ գործողութիւն այն ելեկտրականացած մթնոլորտում կարող էր լինել մի կայծ, որ վառօդի տակառի մէջ ընկնելով, ա[illegible]դին պայթիւն առաջ պիտի բերէր։ Իսկ դա տակաւին վաղաժամ էր, քանի դեռ եւս գործը վերջնապէս չէր կազմակերպւել եւ դրութիւնը չէր հասունացել ընդհանուր ապստամբութեան համար։ Ընդհակառակը, դա կարող էր

ջուր լցնել բոլշեւիկների ջրաղացին, առիթ տալով նրանց նորանոր վայրագութիւններով սարսափահար անել ժողովրդին։

Երկրորդ՝ ապստամբութիւնը պիտի տեղի ունենայ ըստ կարելւոյն մօտիկ ժամանակներում, որովհետեւ նախ՝ բոլշեւիկները շարունակում էին եռանդով իրենց ձերբակալութիւնները թէ՛ Երեւանում և թէ՛ գաւառներում։ Այնպէս որ եթէ ապստամբութիւնն ուշանար, մինչ այդ կարող էին ձերբակալել եւ՛ Պատասխանատու Մարմնի անդամներին, եւ՛ բոլոր քիչ շատ աչքի ընկնող մարդկանց Երեւանում և շրջաններում, եւ՛ անգամ բոլոր նրանց, որոնք մինչ այդ ճողոպրել էին չեկայի ճանկերից, եւ ուրեմն գործը ղեկավարող ու կազմակերպող այլեւս չէր լինի։

Բացի դրանից, ինչպէս ասացինք, բանտերում եւ չեկաներում կալանաւորուած էին հազարաւոր մարդիկ, սկսած Դաշնակցական ամէն աչքի ընկնող դէմքերից, պետական հասարակական նշանաւոր անուններից մինչեւ գիւղական ամէն կարգի գործիչները։ Մի կողմից՝ կացինը արդէն սկսել էր գործել նրանց վերաբերմամբ։ Միւս կողմից՝ ժողովրդի մէջ յամառ լուրեր էին պտտում, թէ բոլոր բանտարկեալներին քշելու են Ադրբէջան կամ Ռուսաստան։ Իսկ դա նշանակում էր, մանաւանդ այն ժամանակուայ հասկացողութեամբ, թէ բոլորին տանում են կոտորելու։ Հետեւաբար, որքան ուշանար ապստամբութիւնը, այնքան աւելի հնարաւոր էր համարւում բոլոր ձերբակալուածների բնաջնջումը։

Զմոռանանք այն եւս ասել, որ ապստամբութեան գործում Հ. Յ. Դ. Պատասխանատու Մարմինը հանդէս է գալիս ոչ որպէս կուսակցական մէկ մարմին։ Ապստամբութիւնը զուտ կուսակցական մէկ շարժում չէր, այլ ժողովրդական, կամ աւելի ճիշդ՝ համաժողովրդական։ Ամբողջ Արարատեան ժողովուրդն էր ուզում — առանց կուսակցական, ազգի, դաւանութեան, սեռի ու դասակարգի խտրութեան — ազատագրուել բոլշեւիկների լծից եւ ամբողջ ժողովրդն էլ պատրաստ էր կռուելու յանուն հայրենիքի ազատութեան,

Ուստի Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէն կամ Պատ. Մարմինը, մի գեղեցիկ հեռատեսութեամբ, հէնց սկզբից ապստամբական շարժումը դրեց Հայրենիքի Փրկութեան հմայիչ դրօշակի տակ, այդ գործի ղեկավարութեան ու կազմակերպութեան մէջ էլ իրեն անուանելով Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ:

Այս Կոմիտէն էր, որ հետագայում, Փետր. 18ի յաջողութիւնից յետոյ, ընդարձակւելով ու նորանոր տարրերով լրացւելով, դարձաւ ապստամբած Հայաստանի Յեղափոխական Կառավարութիւնը, պահելով իր նախկին անունը՝ «Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէ»: Նա երկիրը կառավարեց մինչեւ 1921 թ. Ապրիլ 2ը, երբ բոլշեւիկեան ուժերի ճնշման տակ, թողեց հայրենիքը եւ տարագրւեց դէպի օտար հորիզոններ:

Հ. Յ. Դ. Հայաստանի Պատասխանատու Մարմինը կամ Հայաստանի Փրկութեան Կոմիտէն գործի անցնելով, կարճ ժամանակի ընթացքում հրաշալի արդիւնքներ հրապարակ բերեց - որովհետեւ պայմանները շատ նպաստաւոր էին, հողը պատրաստ և պարարտ:

Ճիշդ է, նա շրջապատուած էր սոսկալի արտաքին պայմաններով: Նա պիտի գործէր մի միջավայրում, ուր լրտեսների ու չեկայի՛ գործակալները, յայտնի ու գաղտնի վխտում են ամենուրեք, ուր մարդ իր տունը, հարազատ ընտանիքում անգամ չէ կարող ազատ բերան բանալ, որովհետեւ չեկայի լրտեսը բազմած է այնտեղ քո եղբօր, քո քրոջ, քո զաւակների, գուցէ և քո սիրած ամուսնի կերպարանքի տակ:

Եւ որ գլխաւորն է՝ սարսափը խորհրդային դրախտում չեկայից եւ առ հասարակ բոլշեւիկեան իրաւակարգից այնքան մեծ է, որ մարդ ամենաանմեղ քայլն անգամ գցում է վախենալով - չլինի՞ թէ այդ քայլը յանկարծ դիւր չեկաւ բոլշեւիկ իշխանաւորներին:

Բայց չնայած այդ բոլորին՝ Փրկութեան Կոմիտէն կարճ ժամանակամիջոցում մէկ աննախընթաց յաջողու-

թիւն ունեցաւ, որովհետեւ նա գործում ու խօսում էր յանուն Հայրենիքի փրկութեան, յանուն ազատութեան, որ մի կախարդական գրաւչութիւն ունէր ամէն մէկի համար։

II

Գործի անցնելով, Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէն իր զուտ ապստամբական աշխատանքները, որքան մեզ յայտնի է, բաժանում է երկու մասի - կազմակերպումն ժողովրդի և կազմակերպումն զօրքի։

Ամբողջ ապստամբական գործի ղեկավարութիւնը իրեն վերապահելով, զօրքի կազմակերպման համար իրեն կից, ստեղծում է մէկ յատուկ յանձնաժողով, զինւորական մարմին անունով։ Իսկ ժողովրդական զանգուածների կազմակերպման գործը ինքը Փրկութեան Կոմիտէն է վարում անմիջականօրէն։

Հասկանալի է, որ այդպիսի մէկ հսկայ գործի համար նա իր ձեռքի տակ պիտի ունենայ օգնական ուժեր եւս — թէ՛ ժողովրդական զանգուածների և թէ՛ հայկական զօրքի կազմակերպութեան գործում։ Մանաւանդ նրան ուժեր հարկաւոր էին, վստահելի ուժեր. կապի համար եւ՛ Երեւան քաղաքի ներսում, եւ՛ Երեւանի ու շրջանների միջեւ։

Եւ ի պատիւ հայ ժողովրդի պիտի արձանագրել, որ բազմաթիւ էին այդպիսի ուժերը, մէկը միւսից հաւատարիմ, մէկը միւսից անձնուէր։

Հակառակ Փրկութեան Կոմիտէի բոլոր ջանքերին, մեր ունեցած ստոյգ տեղեկութիւնների համաձայն՝ հնարաւոր չեղաւ փոքրիկ Հայաստանի գոնէ մի քանի գաւառները միացնել եւ մէկ ապստամբական միաւոր ներկայացնել։ Անգամ Երեւանի մօտիկ Ղամարլուի շրջանը եւ Նոր Բայազէտի գաւառը Փրկութեան Կոմիտէն չի կարողացել մարդիկ ուղարկել եւ այն տեղերում էլ հարկաւոր կազմակերպութիւնները առաջ բերել։

Էլ չենք խօսում աւելի հեռաւոր գաւառների մասին, ինչպէսիք են, օրինակի համար, Դարալագեազը, Զանգե

ջուրը եւ Ալեքսանդրապոլը։ Ուրեմն շարժումը կենտրօնացել էր միմիայն երկու գաւառում - Երեւանի գաւառում, այն էլ մասամբ, մինչև Բաշ-Գեառնի և Էջմիածնի գաւառում։

Պատճառը՝ ամենից առաջ սոսկալի ձմեռն էր։ Այդ տարին, բոլշեւիկների բախտից, այնքան ձիւն էր եկել Արարատեան դաշտում, որ բոլոր լեռները, ձորերն ու գաղտնի ճանապարհները անանցանելի էին դարձել։ Իսկ սովորական ճանապարհով նման «կասկածելի» մարդիկ անցնել չէին կարող, որովհետեւ բոլշեւիկեան զօրքն ու պահակները ամէն քայլափոխում կը բռնէին նրանց։

Միւս պատճառը բոլշեւիկների ձեռք առած խստութիւններն էին յատկապէս հաղորդակցութեան նկատմամբ։ Իրենց իշխանութեան հէնց առաջին օրերին նրանք ամենախիստ կղզիացման ենթարկեցին բոլոր գիւղերն ու քաղաքները։ Իւրաքանչիւր գիւղ, իւրաքանչիւր քաղաք իրենից ներկայացնում էր Ռոբինսոնի մի կղզի, որ ապրում էր ամբողջ աշխարհից կտրուած։ Իրեն հարեւան գիւղերից ու բնակութիւնից կտրուած։ Առանց յատուկ անցագրերի հնարաւոր չէր մէկ գիւղից միւսը գնալը։ Իսկ անցագրերն էլ տրւում էին մեծ դժուարութիւններով, հազար ու մէկ անգամ մարդկանց հարցուփորձի ենթարկելով եւ միմիայն իրենց վստահացած մարդկանց։

Բոլշեւիկները այդ միջոցը համարել էին ամենալաւ զէնքը իրենց իշխանութեան ապահովութեան տեսակէտից։ Եւ ճիշդ որ, նման պայմաններում հնարաւոր չէր լինի ապստամբութեան մասին մտածել և ուրեմն բոլշեւիկեան իշխանութիւնը կարող էր ապահով երկիրը իր ճանկերում խեղդել։

Երեւակայում էք ի հարկէ, թէ ուրեմն ո՛րքան դժուար պիտի լինէր Փրկութեան Կոմիտէի համար ապստամբութեան գործը կազմակերպել ու ղեկավարել - ճէկուղ Երեւանի ու Էջմիածնի գաւառներում։

Զնայած դրան՝ նա հրաշալի կատարեց - ինչպէս արդիւնքը ցոյց տուեց - իր վրայ դրուած պարտականութիւնը

եւ շատ կարճ ժամանակի ընթացքում շատ մեծ յաջողութիւններ ունեցաւ: Այդ երկու գաւառները կազմակերպուել էին այնպէս, որ պատրաստ էին, տրուած նշանով, մի մարդու նման ոտքի կանգնել և իրենց աղքատիկ զէնքերով, առանց թնդանօթի, գնդացիրի եւ ռազմամթերքի, կռւի դուրս գալ մէկ կառավարութեան դէմ:

Դա պիտի բացատրել ամենից առաջ նրանով, որ սոսկալի էր ժողովրդի սրտում կուտակուած թոյնը բոլշեւիկների եւ նրանց գաղրելի իշխանութեան դէմ:

Միւս կողմից՝ պիտի բացատրել նաեւ նրանով, որ գործի գլուխ էր անցել Դաշնակցութիւնը, այսինքն՝ այն կուսակցութիւնը, որը ամենազօրեղ եւ հմուտ մարտական կուսակցութիւնն է - շատերի վկայութեամբ - ո՛չ միայն հայ կեանքում, այլ եւ մեծ Ռուսաստանի բոլոր յեղափոխական կուսակցութիւնների շարքում:

Եւ, յիրաւի, թէ ո՛րքան մթնոլորտը խտացած էր հայոց երկնակամարի տակ եւ ապստամբութեան գաղափարն էլ ժողովրդականացած, դա երեւում է այն զարմանալի փաստից, որ Փետրուար 18 ին նրանից 1 - 2 օր առաջ կամ յետ միաժամանակ ապստամբեցին բոլշեւիկեան բռնակալութեան դէմ ո՛չ միայն Երեւանն ու Էջմիածինը, այլ նաեւ Դարալագեազը ու Նոր Բայազէտը, ապստամբեցին մէկը միւսից բոլորովին անկախ, բոլորովին անտեղեակ:

Այնպէս որ այն, ինչ որ ծրագրել էր Հ. Յ. Դ. Հայաստանի Պատասխանատու Մարմինը, - որ ապստամբութիւնը պիտի լինէր ընդհանուր եւ միաժամանակ - եւ որը ինքը չկարողացաւ իրագործել իրենց անկախ պատճառներով, իրագործեց ինքը կեանքը, առանց ծրագրի եւ անգիտակցաբար:

Այո՛ Փետրուարի կէսերին ամբողջ Հայաստանի մթնոլորտը - կարելի է ասել - տոգորուած էր ապստամբութեան գաղափարով եւ ամէնքը ապրում ու շնչում էին այդ գաղափարով:

Այն էլ պէտք է շեշտել, որ Երեւանի կամ մայր ապստամբութիւնը պէտք է տեղի ունենար ո՛չ թէ Փետր. 18ին, այլ աւելի շուտ. Յունուարի վերջերին։ Գործն արդէն կազմակերպուած-պատրաստ էր այդ ժամանակի համար, երբ մի անակնկալ դէպք եղաւ եւ ըստ մեր տեղեկութեանց՝ խափանեց այդ ծրագիրը։

Դա հայ սպայութեան աքսորն էր, որի մասին արդէն խօսեցինք քիչ վերեւում։ Դրանով բոլշեւիկները ո՛չ միայն քայքայեցին և ազգային լինելու յատկանիշից զրկեցին մեր զօրքը, այլ և յետաձգեցին ծրագրած ապստամբութիւնը։ Քշեցին և այն սպաներին, որոնք Փրկութեան Կոմիտէի զինուորական մարմինն էին կազմում և գործի անմիջական ղեկավարն ու կազմակերպիչը հայ զօրքի շարքերում։

Ուրեմն անհրաժեշտ էր բանակի մէջ գործը նորից սկսել, նորից կազմակերպել։ Իսկ դրա համար հարկաւոր էր ժամանակ։ Ահա թէ ինչո՛ւ ապստամբութիւնը յետաձգուեց մինչեւ Փետրուար 18։

Ինչպէս երեւում է՝ Յունուարի կէսերից յետոյ բոլշեւիկները արդէն մի բան կռահում էին ապստամբութեան մասին։

Դա երեւում է ամենից առաջ նրանից, որ այդ մարդկանց կատաղութիւնը խելագարութեան էր հասել։ Խստութիւնները այլեւս չափ ու սահման չունէին։ Ձերբակալութիւնները հասել էին անասելի չափերի, բռնում էին տասնեակներով, հարիւրներով և բանտերն ու չեկաները լցնում։

Յետոյ, իրենց թերթում—«Կոմունիստ» և «Աղքատ Գիւղացի»—անդուլ բերանով շարունակ հայհոյում էին Դաշնակցութիւնն ու Դաշնակցականներին և մեղադրում նրանց ինչ որ դաւադրութեան համար։

Երրորդ՝ հետագայում մեր ձեռքն ընկաւ մի փաստաթուղթ, զօրքերի բռնելիք տեղերի հրամանը, Յունուար 29ին կազմած, որով նախ՝ իւրաքանչիւր զօրամասի տեղն ու ա-

նելի.քն էր որոշում ապստամբութեան դէպքում, երկրորդ յայտարարւում էր ի գիտութիւն զօրքերի, որ եթէ ապըստամբութիւնը սկսւի Երեւան քաղաքի ներսից, այդ դէպքում Առաջին Հաուբիցային մարտկոցը, որպէս նշան, կըտայ թնդանօթային եօթ (թէ՞ երեք—լաւ չենք յիշում.) հարւածի, իսկ եթէ սկսւի դըսից—երեք (թէ՞ եօթ) հարւած:

Չնայած բոլոր դժւարութիւններին ու բոլշեւիկեան զգուշութիւններին, ապստամբութիւնը իբրեւ մի փոթորիկ, 1921 թ. Փետրւար 18ի լուսաբացին պայթեց բոլշեւիկների գլխին:

Դա մի ապստամբութիւն չէր—այդ բառի սովորական իմաստով: Նա ազգային մի շարժում էր, զայրոյթի մէջ արդար բռնկում կարմիր բռնակալութեան դէմ: Հայ ժողովուրդի մէկ աննշան հատւածը, առանց կուսակցութեան, դասակարգի և սեռի խտրութեան, մէկ ամեհի ձիու նման, ծառացաւ իր ազատութիւնը ոտնահարող օտար ուժի դէմ և «Մահ կամ Ազատութիւն»ը իրեն նշանաբան ընտրելով, կռւի դաշտ վազեց՝ նորից իր անկախութիւնը գրկելու համար:

Դաշնակցութիւնը նրա ղեկավարն էր, իսկ Հանրապետութեան Եռագոյնը՝ նրա առաջնորդը, որի փողփողացող թեւերի տակ նա գնում էր հաստատ քայլերով կամ մեռնելու և կամ իր կորցրած ազատութիւնը գտնելու:

Ու հայութեան այդ մէկ հատւածի համաժողովրդական ցասումին չդիմացաւ կարմիր բռնութիւնը իր պետական հզօր կազմով, թնդանօթներով ու զրահապատ գնացքներով:

Սրբազան Եռագոյնը նորից ծածանւեց Մասիսի գլխին և վաստակաբեկ հայ ժողովուրդը նրա հովանու տակ իրեն յաւիտեան երջանիկ երազեց:

Բայց դժբախտաբար երջանիկ Փետրւար 18ին շուտով յաջորդեց հարաշուք Ապրիլ 2ը: Բոլշեւիկեան կառավարութիւնը աւելի մեծ ուժով հիւսիսից նորից յարձակւեց փոք-

րիկ Հայաստանի վրայ, այս անգամ դաշնակցած հայութեան մահացու թշնամու հետ։

Փոքրաթիւ ու քայքայուած հայ ժողովուրդը թէեւ կրկին փորձեց իր իրաւունքները պաշտպանել հերոսաբար, բայց նա անկարող էր կռուել երկու ճակատների վրայ, երկու հզօր թշնամիների դաւերի ու ոտնձգութիւնների դէմ—Խորհրդային Ռուսաստանի և Քէմալական Տաճկաստանի։

Ու նա պարտուեց վերջ ի վերջոյ։ Բոլշեւիկեան բռնութիւնն ու օտար սուրը նորից սկսեցին իշխել Արարատեան Հայաստանում։

Սակայն, բոլշեւիկեան լծի տակ կռացած հայ ժողովուրդը, որ Փետրուար 18ը հրաշակերտեց, խորունկ հաւատ ունի, որ իր գլխի վրայից պիտի չքանայ կարմիր մղձաւանջը և իր կորցրած ազատութիւնը նորից պիտի ծաղկի իր հայրենիքում։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՁՕՆ էջ 8

ԳԼՈՒԽ Ա. էջ 17

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրումը. - Դըրդապատճառներ. Հայաստանի սովետականացումը խաղաղ կերպով. - Դաշնակցական-բոլշեւիկ փոխադարձ մեղադրանքներ։

ԳԼՈՒԽ Բ. էջ 24

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի յօդուածները. - Զայն ստորագրելու հրահանգը. - Վրացեանի կառավարութեան փոխանցումը Դրօ-Սիլին ժամանակաւոր իշխանութեան., - Պէ՞տք էր ստորագրել դաշնագիրը թէ ոչ. - Լեգրան - Դրօ - Տէրտէրեան Երեւանի համաձայնագրի ստորագրումը։

ԳԼՈՒԽ Գ. էջ 35

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի և Երեւանի համաձայնագրի հետ ու առաջութիւնը. - Դրօն կ՚իմացնէ Խատիսեանի պատուիրակութեան Նոր իշխանութեան մասին. - Դաշնագրի ստորագրութեան պատասխանատուութենէ խուսափում. - Գարաբէքիրը կը բաւարարուի իրաւացուրկ

մարդոց ստորագրութեամբ. – Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի իրաւական արժէքը Թուրքերուն համար. – Մոսկուայի և Լոնտոնի խորհրդաժողովները. – Դաշնակցութիւնը և Փետր. 18ի ապստամբութիւնը. – Բէհաէտտին եւ փետրուարեան ապստամբութիւնը. – «Թուրքիա պաշտպան կովկասի» գաղափարաբանութիւն. – Վրացեան Բէհաէտտին գաղափարակցութիւն եւ գործակցութիւն. – Վրացեանի հեռագիրները Մոսկուա եւ Լոնտոն, ըստ Բէհաէտտինի թելադրութեան. – Վրացեանի հաւատարմութիւնը՝ Թուրքերուն, փետրուարեան ապստամբութեան դերը Թուրքերուն ի հաշիւ։

ԳԼՈՒԽ Դ. էջ 57

Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի 5րդ. յօդուածը և անկէ բղխած ակնկալութիւնները ձեռք բերելու համար Վրացեանի տուած փոխադարձ երաշխիքները. – Թուրքիա անպատասխան կը թողու Վրացեանի դիմումները, անկէ առնելէ վերջ անոր իր հաւատարմութեան բոլոր երաշխիքները գործնականապէս. – Հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը փրկուած. – «Բոլշեւիկները կամ միլլիականները». – Վրացեան - Դարբինեան Թրքապաշտութիւնը. – Բէհաէտտին - Վրացեան տեսակցութիւնները, – «Յառաջ» և «Ազատ Հայաստան»ի Թրքասիրութիւնը. – Վրացեան զէնք և զինուոր կը խնդրէ Թուրքիայէն բոլշեւիկներուն դէմ կռուելու համար. – Վրացեան կը դիմէ Էնկիւրիին՝ իր ներկայացուցիչը ղրկելու համար Էնկիւրի։

ԳԼՈՒԽ Ե. էջ 71

Փետրուարեան ապստամբութիւնը արդարացնող մեղադրանքներ բոլշեւիկներուն դէմ. – Պատճառ եւ հետեւանք. – Երեւանի համաձայնագիրը. – Իրազեկ եւ իր

յայտնութիւնները «Փրկութեան կոմիտէ»ի կազմութեան մասին. – Բոլշեւիկները տեղեակ են ապստամբական ծրագրի մասին. – «Փրկութեան կոմիտէ»ի ծրագիրը ապստամբութեան ձեւի և կազմակերպման տեսակէտէ. – 1920 Դեկտ. 2 Դեկտ. 20 և 1920 Դեկտ. 20 - 1921 Փետր. 18. – Վրացեան կընկարագրէ Հայաստանի Պատկերը և կը ներկայացնէ զայն իբր պատճառ ապստամբութեան։

ԳԼՈՒԽ Զ.   էջ 87

Ա. Խատիսեան կուտայ իր ականատեսի վկայութիւնը 1920 Դեկտ. 3 էն Դեկտ. 16, Հայաստանի մէջ բոլշեւիկներու գործելակերպի մասին. – Իշխանութեան յանձնում բոլշեւիկներուն. – Ժողովուրդի ճնշուած հոգեբանութիւնը. – Դրօն հրաման կ'արձակէ զօրքին. – Նախարարներ կը հեռանան Հայաստանէն, ոմանք կ'անցնին անլեգալ դրութեան. – Համօ Օհանջանեանի խումբը կը ձերբակալուի և կը բերուի Երեւան. – Վրացեան, Քաջազնունի, Խատիսեան, Գիւլխանդանեան, Տիգրանեան նախկին նախարարներ կ'ապրին ազատ. – Ձախ Դաշնակցական խմբակ. – Կասեանի եւ կարմիր զօրքերու մուտքը Երեւան. – Խատիսեան կը դիմէ Կասեանի, Համօ Օհանջանեանի խումբին համար բարեխօսելու. – Կասեանի վստահացումները. – Տեսակցութիւն Վրացեանի հետ, որ կը թելադրէ Խատիսեանին հեռանալ Հայաստանէն. – Խատիսեան, Գիւլխանդանեան կը մեկնին Հայաստանէն կառավարութեան կարգադրութեամբ. – Վկայութիւն Բաշխի Իշխանեանի՝ «Երկու ամիս բոլշեւիկեան բանտում». – Բաշխի Իշխանեան ազատ կ'արձակուի իբր «միակ քաղաքական բանտարկեալը»։

ԳԼՈՒԽ Է.　　　　էջ 107

Ամփոփումներ Խատիսեանի եւ Իշխանեանի վկայութիւններէն և խորհրդածութիւններ։

ԳԼՈՒԽ Ը.　　　　էջ 117

1920 Դեկտ. 20 էն, «Փրկութեան Կոմիտէ»ի գոյառութենէն յետոյ. – Բաշխի Իշխանեանի երկրորդ ձերբակալութիւնը. – Բաշխիի օրագիրը բանտային կեանքէն, – Հանդիպում Բաշխիի և Համօյի խումբին. – Բաշգեառնին արդէն ապստամբ. – Աթարբեկեանի դէմ մահափորձ. – Բանտերը կը լեցուին անխնայ։

ԳԼՈՒԽ Թ.　　　　էջ 149

Բարթողմեան գիշեր մը Երեւանի բանտին մէջ, Փետր. 16, լոյս 17 ը. – Կացնահարութիւն եւ գնդակահարութիւն. – Հիմքեր և ապացոյցներ, որ Յունուարէն սկսած բոլշեւիկեան զարհուրանքներ հետեւանք են «Փրկութեան Կոմիտէ»ի պատճառին :

ԳԼՈՒԽ Ժ.　　　　էջ 157

Փետր. 18ի արտայայտութեան բնոյթը, ինքնաբուխ, ժողովրդակա՞ն թէ դաւադրական, կազմակերպական. – Իրազեկի վկայութիւնները. – «Փրկութեան Կոմիտէն» կեանքի կը կոչուի. – Զինուորական մարմին՝ զօրքը կազմակերպելու ապստամբութեան համար. – «Հայ ժողովրդի մէկ աննշան հատուածը»։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

էջ 165

Փետր. 18 ի ապստամբութեան կազմակերպիչները Դաշնակցութիւ՞նը թէ անհատ «Դաշնակցական»ներ.– Բիւրօյի անդամները Հայաստանէն դուրս. – Վրացեան՝ Երեւան, Ռուբէն փաշա՝ Բաշգեառնի, Հ. Օհանջանեան՝ Երեւանի բանտը. – Վրացեան՝ գլխաւոր ղեկավար, Ռուբէն փաշա՝ դաւակից. – Հայկօի պատմութիւնը. – Ռուբէն փաշայի դաւադրական դերը ապստամբութեան մէջ. – Հայկօ կը հաստատէ Բաշխի Իշխանեանի տուեալները. – Հայկօի մասնակցութիւնը ներքին ապստամբութիւնը կազմակերպող գործին մէջ. – Ապստամբութեան պոռթկումը. – Քաղաքացիական կռիւներէն նմոյշ մը. – «Փրկութեան կոմիտէ»ի պարտութիւնն ու խուճապային փախուստը. – Արաքսի ափը. – Վրացեան առաջինը իր կեանքը փրկող. – Վրացեան կը մեկնի արտասահման «Փրկութեան կոմիտէ»ն յանձնելով փոխ-վարչապետ Յակոբ Տէր Յակոբեանի (Իրազէկ)։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

էջ 196

Թուրքիոյ մատը Փետր. 18ի ապստամբութեան մէջ, – Վրացեանի յանձնառութիւնը Թուրքերու առջեւ. – Թուրքերու խոստացած օգնութիւնը (ըստ Ալեքսանդրապօլի դաշնագրին) ստանալու համար՝ իր վրատահելիութեան երաշխիք, Վրացեան կը դիմէ ապստամբութեան, – Բոլշեւիկը կ'երթայ փախելով, կը դառնայ վրէժով. – Վրացեանի քաղաքական ըմբռնումը «Նաեւ» դաւաճանութեամբ. – Դաշնակցութիւնը եւ «Դաշնակցական» Վրացեանն ու իր խումբը։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. էջ 206

1920 Դեկտ. 2ի այն ժողովը, որ կ'որոշէ իշխանութիւնը խաղաղօրէն յանձնել բօլշեւիկներուն. — 7 ձայնի դէմ 2՝ ձեռնպահ. — Վկայութիւններ Խատիսեանէ, Կարօ Սասունիէ, Վրացեանէ, Իրազեկէ. — Իրազեկի նկարագրութիւնը. — «Հազիւ որեւէ հաշտութեան լեզու գտած ենք Թուրքերի հետ- ուստի հարկաւոր է պահպանել բարեկամութիւնը և մեր վերջին ուժերով դիմադրել բօլշեւիկեան հոսանքին» (Կ. Սասունի). — «Յուշեր Մօտիկ Անցեալից» (Վրացեան), — Յատկանշական լռութիւն «Փրկութեան Կօմիտէ»ի մասին. — Վրացեան-Լեգրան բանակցութիւններ. — Լեգրան կը թելադրէ խզել յարաբերութիւնները Թուրքերու հետ և ետ կանչել Ալեքսանդրապօլի պատուիրակութիւնը. — Դրօի մեկնումը՝ Բագու. — Սպայութեան աքսորը. — Բժ. Ա. Ղազարեանի ղատումներն ու հաստատումները։

ՄԷԿ ԱԿՆԱՐԿՈՎ էջ 237

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ էջ 241

ՎՐԻՊԱԿ

էջ	տող	սխալ	ուղիղ
22	*մէջբերումը պէտք է դրուի էջ 23*		
32	10	անարդարօրէն	*արդարօրէն*
34	*վերջին*		*ստոր. ՎՐԱՑԵԱՆ*
72	13	խակ	*իսկ*
72	14	ստորադասած	*ստորադասա՞ծ*
89	20	դեկտ.	*Դեկտ. 4*
103	17	բերդը	*քանտ*
109	13	1929	1920
111	19	ճարցում էին	*հարցնում էին*
129	1	ա կանչում է	*նա կանչում է*
165		Գլուխ Ի.	*Գլուխ ԺԱ.*
167	15	նորէն	*նորին*
170	25	դաւանել	*դաւանիլ*
173	8	ուրիշներ	*ուրիշներէ*
199	30	դաշնագր-	*դաշնագրութեան*
201	22	ոգեկոչում է	*ոգեկոչումով*
201	22	շեշտակ	*շեշտով*
206	7	ներկայացուած	*ներկայացուցած*
208	27	բոլշեւիկներէն	*բոլշեւիկներին*
223	18	Մտիվանիէ	*Մդիվանիին*
233	8	նետել	*ներել*
233	18	առնչութեամբ	*առնչութեամբ*

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0067931

15 п.
A $\frac{II}{81170}$